

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXVI
HEFTE 4
SIDE 505-662
1976

fortid og nutid

*Tidsskrift for kulturhistorie
og lokalhistorie*

Bind XXVI

Udgivet af

Dansk Historisk Fællesforening

Andelsbogtrykkeriet i Odense

1976

Redigeret af universitetslektor, mag.art. Claus Bjørn
under medvirken af
Kristian Hald, Jørgen Slettebo og Finn H. Lauridsen

Indhold

KOMMENTARER

- Et redaktørskifte (Vagn Skovgaard-Petersen) 277
Den nye museumslov (Palle Friis) .. 505

ARTIKLER

- Bjørn, Claus*: De folkelige bevægelser 346
Callesen, Gerd: Lokalhistorien og arbejderbevægelsen 558
Jexlev, Thelma: Lensregnskaberne II 1
Jexlev, Thelma: Lensregnskaberne III 279
Johansen, Hans Chr.: Historisk demografi – metoder til studiet af dagliglivet hos ældre tiders befolkning 68
Kjærgaard, Thorkild: Fagmænd og amatører 507
Kristiansen, Kristof K. og Jens Rahbek Rasmussen: Brud eller kontinuitet i dansk historievidenskab .. 516
Mikkelsen, Flemming: Arbejderinddringer. Nogle kildekritiske og metodiske betragtninger 535
Møller, Anders Monrad: Kongerigske toldregnskaber fra det 18. århundrede 86
Poulsen, Gert: Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede 358
Søndergaard, Bent: Fortsatte studier over den nordiske stednavnetype lev (löv) II 372

DEBAT

- Bjerg, Hans Chr.*: Den maritimhistoriske forskning i Danmark 379
Carlsen, Dorte Haahr: Folketællingerne er afskaffet 390
Pedersen, Ole Crumlin m. fl.: Mere om det maritime 573
Christensen, Harry: Guldalder og historiefacon 104
Floto, Inga: 60'ernes dilemma 379
Jexlev, Thelma: Bedre sent end aldrig
Komiteen for byhistorie: En præsentation 115

ANMELDELSER

- Abrahamsen, A.*: Blade af Vellev sogns historie (Steen Ove Christensen) 640
Andersen, G.: Danske bondeskjorter fra ca. 1770 til ca. 1870 (Holger Rasmussen) 150
Andersen, Vald.: Foldingbro (F. Skrubbeltrang) 185
Aner og Kersten: Die Funde der älteren Bronzezeit (Kr. Kristiansen) .. 588
Askgaard, F.: Kampen om Østersøen (Hans Chr. Bjerg) 427
Bay, Sv. Aa.: Horsens klosterkirke (K. de Fine Licht) 633
Beretning. Det nordiske historikermøde 1971 (E. Slottved) 119
Bjerg, Hans Chr.: Dansk marinehistorisk bibliografi 1500–1975 (Ole L. Frantzen) 578
Bjørn, Inge: Oldtidsdragt nutidstøj (Henny Harald Hansen) 620
Blomberg, Aa. Fasmer: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–1660 (C. Rise Hansen) 626
Bolvig, A.: Billeder – sådan set (E. Slottved) 403
Boysen, Benny: Søren Hampens saga (C. Bjørn) 144
Bregenhøj, Carsten: Helligtrekongersløb på Agersø (Karsten Biering) .. 442
Bryld, C. J.: Hans Svane og gejstligheden på stændermødet i 1660 (Aa. Fasmer Blomberg) 432
Buksti, Jacob A.: Et enigt landbrug (T. Hansgaard) 435
Callesen, Gerd: En verden at vinde (J. Rahbek Rasmussen) 456
Christensen, Erik: Havnearbejderstrejken i Esbjerg i 1893 (J. Rahbek Rasmussen) 454
Christie, Sigrid: Den lutherske ikonografi i Norge (Hugo Johannsen) .. 152
Christmas-Møller, Ingeborg og Kragelund, Minna Holm: Dagligliv bag dæmningen (Margit Mogensen) .. 177
Christmas-Møller, Ingeborg og Kra-

<i>gelund, Minna Holm: Litteratur om Lammefjorden (Margit Mogensen)</i>	177	<i>Jensen, J. H. m. fl.: Sociale studier (A. V. K. Frederiksen)</i>	636
<i>Egevang, Robert: Det gamle Rønne (Henrik Vensild)</i>	180	<i>Jensen, Jørgen Steen: Numismatisk opslagsbog (Leo Hansen)</i>	399
<i>Egevang, Robert: Det gamle Svaneke (Henrik Vensild)</i>	180	<i>Jensen, K. H.: En rest af et fiskerleje (Margit Mogensen)</i>	635
<i>Egevang, Robert: Professorgårdene i Latinerkvarteret (Susanne K. Bender)</i>	622	<i>Jespersen, Esbern: Oldemor fortalte (Benny Boysen)</i>	145
<i>Engberg, Jens: Harald Brix (J. Rahbek Rasmussen)</i>	614	<i>Joensen, R.: Høgtidir og veitsluhald a' vetri (Holger Rasmussen)</i>	648
<i>Ewens, J.: Jordfællesskab og udskiftning på Færøerne (Holger Rasmussen)</i>	647	<i>Johansen, Hans Chr.: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede (F. Skrubbeltrang)</i>	609
<i>Fangel, Henrik: Haderslev bys historie 1 (J. P. la Cour Dragsbo)</i>	643	<i>Jørgensen, Harald: Genforeningens statspolitiske baggrund (Jørgen Fink)</i>	186
<i>Festskrift til Kristian Hald (Herluf Nielsen)</i>	121	<i>Jørgensen, M. Gelfer: Dansk kunsthåndværk 1730–1850 (John Erichsen)</i>	150
<i>Fra Sankt Olav til Martin Luther Niels M. Saxtorph)</i>	596	<i>Kjærgaard, Th.: Denmark gets the News of '76 (Ole Feldbæk)</i>	585
<i>Fra Linderud til Eidsvold værk II 1 og 2 (J. P. Clausager)</i>	191	<i>Kristensen, Anne K. G.: Danmarks ældste annalistik (Erik Kroman)</i>	142
<i>Frandsen, K. E.: Tårnby (Margit Mogensen)</i>	440	<i>Kyhl, O.: Den landmilitære centraladministration 1660–1763 (Ole L. Frantzen)</i>	581
<i>Godsarkiver A-B og Langeland (Margit Mogensen)</i>	411	<i>Kyhl, O.: Den landmilitære centraladministrations embedsstat 1660–1763 (Ole L. Frantzen)</i>	581
<i>Gotfredsen, Lise: Råsted kirke (Niels M. Saxtorph)</i>	450	<i>Liebrott, N. K.: Kister og skabe (Lars Friis)</i>	439
<i>Gregersen, H. V.: Plattysk i Sønderjylland (Johs. Lomholt Thomsen)</i>	458	<i>Lokalhistoriske samlinger (Dorte Haahr Carlsen)</i>	398
<i>Grønlund, David: Historisk efterforskning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker (Thelma Jexlev)</i>	140	<i>M. H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795–97 (Birgit Løgstrup)</i>	137
<i>Hald, Kr.: Personnavne i Danmark II (Chr. Lisse)</i>	423	<i>Mange kommer til Århus (Annalise Børresen)</i>	181
<i>Hansen, H. Jessen: Plovstrup (Steen Ove Christensen)</i>	640	<i>Markbogsanalyser og markdriftsstudier (Hanne Vensild)</i>	160
<i>Hansen, Karl Johan: Dagligliv i Ålborg (Viggo Petersen)</i>	451	<i>Minnhagen, M.: Bondens bostad (J. P. la Cour Dragsbo og Grete Rung)</i>	649
<i>Hansen, L. Bugge m. fl.: Samfundsanalyse og erhvervsstruktur (Helle Askgaard)</i>	401	<i>Ministermødeprotokol 1916–18 (T. Hansgaard)</i>	587
<i>Herlufsholm frie skoles regnskab 1585–86 (E. Slottved)</i>	413	<i>Mogensen, Margit: Fæstebønderne i Odsherred (C. Bjørn)</i>	172
<i>Hilden, H. P.: Skrald, storby og miljø (C. Bjørn)</i>	165	<i>Morton, H.: Skitsebog og dagbog fra Dansk Vestindien (F. Skrubbeltrang)</i>	466
<i>Historiske huse i Fåborg (Aa. Fasmer Blomberg)</i>	447	<i>Munch, Axel: Bornholmske folke- dragter (Holger Rasmussen)</i>	150
<i>Jansen, Lotte: De fynske godsarkiver (Margit Mogensen)</i>	411	<i>Munksgaard, E.: Oldtidsdragter (Holger Rasmussen)</i>	150
<i>Jensen, Bernhardt og Jensen, Peter: Marselisborgskovene (P. Chr. Nielsen)</i>	448	<i>Møller, Viggo Sten: Amalienborg (John Erichsen)</i>	162

<i>Nielsen, Harald</i> : Fra det kommunale skolevæsen i Ribe amt (C. Bjørn) 123	<i>Thrane, H.</i> : Europæiske forbindelser (Kr. Kristiansen) 418
<i>Noss, Aagot</i> : Joachim Frichs draktakvareller (Holger Rasmussen) .. 150	<i>Vestergaard, A.</i> : Af Hvorslev-Gernings historie (Steen Ove Christensen) 640
<i>Ove Høegh Guldberg og arveprins Frederiks brevveksling med P. Chr. Schumacher 1778–1807</i> (C. Bjørn) 583	<i>Videnskabernes selskab 1742–1942 V</i> (C. Rise Hansen) 133
<i>Pedersen, Henrik</i> : De danske Landbrug 1688 (C. Bjørn) 136	<i>Viborg Landstings dombøger 1616 og 1617A</i> (Susanne K. Bender) 130
<i>Petersen, E. Ladewig</i> : Chr. IV's pengeudlån til danske adelige (Susanne K. Bender) 158	<i>Viborg Landstings skøde- og pantebøger I–II</i> (Susanne K. Bender) .. 132
<i>Petersen, Søren Ryge</i> : Dansk eller tysk (L. Rerup) 465	<i>Wittendorff, Alex</i> : Alvej og kongevej (Svend Ellehøj) 597
<i>Randsborg, Klavs</i> : From Period III to Period IV (Kr. Kristiansen) .. 591	<i>Worsøe, H. H.</i> : Slægtshistorie – en vejledning (H. Bjørn) 120
<i>Randsborg, Klavs</i> : Social Stratification (Kr. Kristiansen) 593	<i>Zahles dagbøger 1914–17</i> (T. Hansgaard) 586
<i>Randsborg, Klavs</i> : Befolkning og social variation (Kr. Kristensen) ... 593	<i>Århus domkapitels jordebøger I–III</i> (Susanne K. Bender) 127
<i>Rasmussen, Holger</i> : Birgitte Gøyes enkestand (Frede P. Jensen) 135	<i>Åstrand, Bertil</i> : Brunnby kirke och kappellen i Arild och Mölle (Susanne K. Bender) 156
<i>Rastad, Inger Margrethe</i> : Kongelig fæstebonde i Ganløse (Margit Mogensen) 166	
<i>Ribe Rådstuedombøger 1527–76 og 1580–99</i> (Susanne K. Bender) ... 125	
<i>Rump, E.</i> : Kultkar (Lise Gotfredsen) 420	
<i>Schmidt-Phiseldek</i> : Europe and America (Ole Feldbæk) 585	
<i>Scocozza, Benito</i> : Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen (J. Rahbek Rasmussen) 605	
<i>Sjællands Landtinges panteprotokoller 1632–1761</i> (H. Chr. Johansen) ... 124	
<i>Skaføgaard's adkomstdokumenter og jordebøger 1647–1797</i> (Margit Mogensen) 416	
<i>Skovmand, H.</i> : Et hjem – en skole – et blad (Søren Ehlers) 617	
<i>Skovmand, Roar</i> : Jægerspris slot og kong Frederik VII's stiftelse (F. Skrubbelttrang) 168	
<i>Skovmand, Roar</i> : DR 50 (Niels Thomsen) 618	
<i>Sneslev – et sogn i Midtsjælland</i> (F. Skrubbelttrang) 441	
<i>Sognet</i> (F. Skrubbelttrang) 453	
<i>Studier i dansk befolkningshistorie 1750–1890</i> (F. Skrubbelttrang) ... 609	
<i>Tamm, D. og Jørgensen, J. U.</i> : Dansk retshistorie (Ole Fenger) 407	
<i>Taulov – det dejligste sogn i Danmark</i> (F. Skrubbelttrang) 182	
	HISTORISKE NOTER
	195, 468, 651
	MUSEERNES VIRKSOMHED
	1972–73 209
	FORENINGSMEDDELELSER
	Dansk kulturhistorisk museumsforenings årsmøde 1974 246
	Dansk kulturhistorisk museumsforenings årsmøde 1975 480
	Sammenslutningen af lokalhistoriske foreningers årsmøde 1974 258
	Sammenslutningen af lokalhistoriske foreningers årsmøde 1975 491
	Sammenslutningen af lokalhistoriske arkivers årsmøde 1974 256
	Sammenslutningen af lokalhistoriske arkivers årsmøde 1975 494
	Dansk historisk fællesforenings årsmøde 1974 266
	Dansk historisk fællesforenings årsmøde 1975 496
	Dansk historisk fællesforenings regnskab 1973/74 272
	Dansk historisk fællesforenings regnskab 1974/75 502
	Dansk historisk billedbogs regnskab 1967/74 274

Danske museer får nu en ny museumslov – tiden er løbet fra den gamle, som de kulturhistoriske museer har arbejdet efter siden 1958.

Da den blev til i sin tid, på dansk kulturhistorisk Museumsforenings foranledning, var den ellers fremsynet nok og satte, takket være en aktiv stats-tilskudsordning en udvikling igang, som på flere områder kan betegnes som eksplosiv og som langt oversteg forventningerne hos selv de mest optimistiske af dens fædre. I løbet af 10–15 år blev antallet af statsanerkendte museer mere end fordoblet og snart sagt alle større museer fik ansat fagligt uddannede ledere. Museerne, som hidtil havde ført en idealistisk, men usystematisk indsamlingspolitik, blev nu sig selv bevidst, formulerede indsamlingsopgaver, iværksatte omfattende undersøgelser og påbegyndte en særudstillingsaktivitet i et omfang, som hidtil havde været aldeles ukendt.

Staten fulgte museernes udvikling op gennem revisioner af museumsloven og dens tilskudssatser i 1964, 1969 og 1971. Udviklingen akcellerede imidlertid med en sådan hast, at ønsket om en helt ny lov, som passede til den professionaliserede museumsverden og som kunne koordinere de mange forskellige museumsopgaver, trængte sig på.

1972 nedsatte kulturministeren på opfordring fra dansk kulturhistorisk Museumsforening et særligt museumsudvalg, en museumskommission, som fik til opgave at undersøge mulighederne for at samle de gældende museumslove i een, ajourført lov om danske museer.

1975 fremlagde museumskommissionen sine resultater i den gule betænkning, nr. 727, januar 1976 forelagde kulturministeren sit forslag til »Lov om statstilskud med videre til museer« og et halvt år efter, den 26. maj blev loven vedtaget i folketinget, til ikrafttræden 1. oktober 1976.

Hvordan blev den så, den nye lov? Kan den leve op til sin forgænger og til de forventninger, hvormed den var imødeset? Een eneste meget stor skuffelse gør det vanskeligt, for ikke at sige umuligt at vurdere lovens indhold med tilstrækkelig objektivitet på nuværende tidspunkt. Skuffelsen ligger bag den ulykkelige omstændighed, at lovforslagets sidste formuleringsfase og fremsættelsen kom til at falde på noget nær det mest uheldige tidspunkt i politisk henseende. Hele den økonomiske forbedring, som var den oprindelige begrundelse for lovens revision, blev derved fileet og beskåret til noget, som nu kun med meget god vilje kan betegnes som en pristalsregulering af den oprindelige statsstøtte. Statens gamle »krone til krone« princip var en effektiv

pumpestang i museernes tilskudspolitik og gav museerne en selvfølgelighed overfor de lokale myndigheder til at kaste sig ud i undersøgelser og opgaver, som ikke gav kontant udbytte i form af større besøgstal eller andre former for lokal publicity.

Det er en uomtvistelig kendsgerning, at statens investering i museerne med den nye lov bliver mere end halveret, med mindre museerne hører til gruppen af særligt begunstigede, som modtager ekstraordinært statstilskud. For de fleste museer vil denne kendsgerning naturligt føre til en større afhængighed af de lokale bevilligende myndigheder, og da hver kommune i dag »skal markedsføre« sig selv på alle leder og kanter, vil dette, for mig at se, føre museerne længere og længere over mod en ren udstillingsfunktion på bekostning af undersøgelsesvirksomheden.

En række forskellige omstændigheder vil yderligere forstærke hastigheden i denne udvikling.

Turistindustrien tromler sig nu frem over landet med en række krav eller meget kontante tilbud, som det vil være vanskeligt at sidde overhørig. – Den museumsfaglige udspecialisering og øgede krav til perfektionisme i undersøgelserne vil efterhånden koncentrere den kvalificerede specialarbejds-kraft på et mindre og mindre antal museer. – Den antikvariske virksomhed i forbindelse med fredningsloven forvaltes nu af Fredningsstyrelsen under Miljøministeriet, og da denne institution skal forvalte de begrænsede statsmidler på bedste måde, vil det naturligt føre til, at de antikvariske opgaver overlades til de kvalificerede specialmuseer, hvis ikke de løses i fredningsstyrelsens eget regi.

Jeg tror vi med den nye lov vil nærme os et museumsmønster i Danmark, med omkring en halv snes store regionalmuseer og en lille gruppe specialmuseer som staten investerer i og stiller krav til. (Se. Rostrup Boyesens indlæg i »Kunst og Museum«.) Den store mellemlig gruppe af museer vil staten langsomt trække sig tilbage fra, såvel med krav som med tilskud, og de helt små museer sygner hen og forsvinder efterhånden ud af billedet, med mindre de har en turistmæssig heldig placering, så de kan eksistere af entreindtægten.

Kan museerne acceptere et museumsmønster, som det her er skitseret?

Kan museerne acceptere en fremtid som kommunale udstillings- og dokumentationscentraler og i så fald på hvilken måde?

Vil museerne hellere fastholde den museumsstruktur vi har i dag?

Der bliver spørgsmål nok for museerne at tage stilling til inden næste lov-revision i 1981.

Fagmænd og amatører

Om herremænd og bønder i den danske historikerverden

AF THORKILD KJÆRGAARD

De følgende betragtninger over forholdet mellem faghistorikere og amatørhistorikere er foranlediget af, at forfatteren, kandidatstipendiat, cand. mag. Thorkild Kjærgaard, Københavns Universitet, har haft nogle amatørarbejder om en række vestjyske sogne til anmeldelse i Fortid og nutid. Anmeldelserne fremkommer i et senere hæfte.

Ingen behøver i dag at bryde nogen lanse for lokalhistoriens anerkendelse hos de faguddannede historikere. Der findes således en Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitets Historiske Institut, og allerede længe før dens oprettelse (1971) havde lokalhistorien vundet borgerret ved historikerne højbord, bl. a. takket være professorerne Erik Arup (1876–1951)¹ og Albert Olsen (1890–1949). Når der i dag alligevel er en vis spænding på det lokalhistoriske arbejdsområde, skyldes det derfor ikke så meget spørgsmålet om lokalhistoriens berettigelse som om måden, den skal gribes an på. Her konkurrerer faghistorikere med akademiske forudsætninger (professionelle historikere) nemlig med ikke-faguddannede historikere (amatørhistorikere) med helt andre forudsætninger. Amatørhistorikerne respekterer ikke naturens orden, som er, at de forbliver i den passive rolle og blot læser de faguddannedes værker. De møder op med deres egne bøger og afhandlinger og vil ikke blot læse, men læses.

I

Det er næppe muligt at udføre en nøjagtig opgørelse over, hvor mange historiske arbejder, der i tidens løb er skrevet af danske amatørhistorikere; men småting er det ikke, som i tidens løb er kommet fra deres værksted. For snart 100 år siden gjorde C. F. Bricka (1845–1903) opmærksom på »den Tilvæxt i Litteraturen«, som skyldtes, at »vore Landsbyskolelærere og Bønder Aar for Aar i større og større Antal optræde som historiske Forfattere«,² og siden da er antallet af amatørhistoriske arbejder stadig øget. Denne ud-

vikling kan illustreres med fremvæksten af de lokalhistoriske periodica, hvor første trin på vejen var de – hovedsageligt – amtshistoriske tidsskrifters tilkomst, næste trin efterkrigstidens købstadsårbøger. I 1913, 10 år efter grundlæggelsen af det første amtshistoriske tidsskrift, *Fra Ribe Amt*, var der således, som det ses af tabellen, 21 lokalhistoriske periodica. I 1975 var der mindst 51, altså mere end dobbelt så mange som i 1913.³

Antallet af lokalhistoriske periodica 1913–1975.

År	Dækkende landsdele ¹	Dækkende stifter, amter, flere herreder	Dækkende mindre enheder ²	IALT
1913	3	18	–	21
1923	3	20	1	24
1933	4	22	3	29
1943	5	20	6	31
1953	4	21	10	35
1963	5	22	10	37
1973	6	26	15	47
1975	6	26	19	51

Noter: 1) som sådan regnes København;

2) herved forstås købstæder og enkelte kommuner (m. omegn).

Kilde: *Dansk Bogfortegnelse*, 1901–49; *Dansk tidsskriftsfortegnelse*, 1949 ff.; *Dansk periodica fortegnelse. Supplement 1970/74* og Erland Kolding Nielsen, *Organisationsplan for Dansk Historisk Bibliografi*. (Danm. Biblioteksskole). 1976.

Disse tal giver selvsagt kun et ufuldstændigt billede af det amatørhistoriske virke. Dels er enkeltstående værker udeladt, hvilket bl. a. indebærer, at sognehistorierne ikke er indregnet i tallene. Dels er det ikke og har det aldrig været udelukkende amatørhistorikere, som har skrevet i de lokalhistoriske tidsskrifter. Det turde dog være sikkert, at det lokalhistoriske amatørarbejde har været i stadig vækst siden århundredeskiftet, og at de seneste år ikke tyder på nogen snarlig ændring i dette. I sammenhæng hermed kan det bemærkes, at historikerfagets forholdsvis få professionelle udøvere kun kan tegne sig for en mindre og endda faldende del af denne imponerende lokalhistoriske produktion, målt i antal titler og sider. Dette gælder i øvrigt også, hvis man betragter hele den historiske produktion under ét.⁴ Med tanke på historieforskningens subjekt kunne amatørhistorikernes forskning siges at være *masseforskning*, de professionelle *eliteforskning*.⁵

II

Faghistorikernes holdning til amatørhistorikernes store kreds har været et problem, lige så længe de to grupper har eksisteret side om side. Den allerede nævnte C. F. Bricka satte ikke pris på amatørhistorikernes indsats, og kunne for sin del »ikke være med til at føle Taknemmelighed overfor Mænd, som arbejde saa at sige i Blinde . . . og hvis Fællesmærke man vel kan betegne som den talentløse Middelmaadighed«. ⁶

Det har ikke været behagelig læsning for de berørte, hvis de da så *Historisk Tidsskrift*.⁷ I det hele taget fandt Bricka dog ikke meget i lokalhistorien, og spurgte, hvordan der kunne skrives 350 sider om et sogn, der omfattede »et Par Landsbyer, en Kirke, en Præstegaard, [og] et Par Skoler . . . Hvorledes en saadan Vidtløftighed er mulig, kan man vanskelig forstaa . . .«. ⁸

Anderledes blev opfattelsen, da faghistorikerne ud fra rigshistoriske problemstillinger begyndte at interessere sig for amatørhistorikernes arbejdsområde. Den lille enhed, bestående af en kirke og et par landsbyer, befolket med bønder og husmænd, som »aldrig havde tilhørt Historien og aldrig ville komme til at tilhøre den«⁹ blev ikke længere afvist som studieobjekt. Tværtimod fremhævedes gentagne gange betydningen af de såkaldte punktundersøgelser, dvs. studier over sognet og andre små enheder, for de rigshistoriske arbejde.¹⁰ Senere har man fra faghistorisk side endog været villig til helt at kappe forbindelsen til rigshistorien og betragte lokalhistorien som et emne, der i sig selv er værd at studere, »a subject worthy of study in its own right«. ¹¹

Så amatørhistorikerne efter disse nyorienteringer blandt faghistorikerne frem til at blive fejret som foregangsmænd, skulle de blive skuffede. Havde C. F. Bricka været en herremand inden for historikerverdenen og talt om fagets bønder og deres arbejdsområde, som det passede ham, så var hans efterfølgere det ikke mindre. Ligesom Bricka havde anset det for sin selvfølgeligelige ret at bortdefinere amatørhistorikernes arbejdsområde som historisk uinteressant, således anså mange af hans efterfølgere det for deres soleklare ret at bestemme, hvordan fagets bønder skulle gribe deres arbejde an, så det kunne, med Johan Hvidtfeldts ord, »yde støtte til den videnskabelige forskning.«¹²

De, der ikke ville eller kunne det, interesserede man sig mindre for. De er f. eks. af Vagn Dybdahl blevet henvist til, at der jo nok også i fremtiden vil være »et vist behov for den mand, der af bar fortælleglæde beretter et eller andet fra fortiden«. ¹³ De andre, »de bedste af vore lokalhistoriske Skribenter«¹⁴ ventede derimod store opgaver. Det rigshistoriske arbejde, kronen på værket, skulle de ikke tænke på, men ved at levere »artikler,

som kan bruges af den videnskabelige forskning«¹⁵ kunne de få lov at slæbe sten til faghistorikernes store bygning. Hvordan dette arbejde i faghistorikernes tjeneste – eller med en mere pyntelig formulering i videnskabens tjeneste – i praksis skulle organiseres, har der været skiftende meninger om. Et af de nyere bidrag til diskussionen har Vagn Dybdahl leveret. Han ser to muligheder for amatørhistorikeren, der vil andet end drive, som det udtrykkes, »journalistisk reportage på fortiden«: han kan lade sig uddanne til »mikrohistoriker«, dvs. en historiker, der beskæftiger sig med små enheders historie, en, der foretager punktanalyser. Her slår det ikke til blot at have »lyst, skriveevner og kendskab til gotisk skrift«. Man må vide besked både om metode, samfundsvidenskab og meget andet. Intensiv træning bliver nødvendig – mikrohistorieskrivning er ikke et teselskab. For den, der godt kan lide at bruge tid på at snakke lidt »om historie og om andre ting« vil det så åbenlyst ikke være rigtigt at blive mikrohistoriker. Alligevel kan han anvendes i videnskabens tjeneste, idet der fra hans gruppe skal rekrutteres »mellemt teknikere«, som skal indsamle datamateriale af enhver slags i lokale »databokse«. ¹⁶ Der bliver en plads til både store og små i en historiker-verden, organiseret efter Vagn Dybdahls opskrift.

De nævnte faghistorikere synes gennem det sidste århundrede at have været enige om i hvert fald ét, nemlig at de professionelle historikere har ubetinget fortrinsstilling i historikerverdenen. De, og andre med dem,¹⁷ har taget det som en selvfølge, at fagets akademisk dannede udøvere har myndighed til at definere historien og dens opgaver, og at disse (skiftende) definitioner til enhver tid har (eller burde have) gyldighed for alle, der dyrker historie, altså også for amatørhistorikeren. Hvad er historisk interessant, hvad er historisk uinteressant? Hvilke opgaver skal løses, hvilke er det ikke værd at beskæftige sig med? Hvordan skal opgaverne løses? Det afgør faghistorikeren ikke bare for sig selv, men også for amatørhistorikeren.¹⁸

III

De professionelle historikere har ikke magt, som de har agt. De taler stort set forgæves, mens mængden af amatørhistoriske arbejder, som det er søgt godtgjort, tager til. I stedet for at bruge kræfter på det umulige, kan det forekomme, at det ville være rimeligere, om de akademisk uddannede historikere accepterede det folkelige historiske arbejde på dets egne forudsætninger. Det er der *også* en vis tradition for at gøre, så vist som ønsket om at presse de akademiske normer ned over den folkelige historieskrivning aldrig har stået uimodsagt inden for de faguddannedes kreds. F. eks. havde

Knud Fabricius, (1875–1967), i mange år Fællesforeningens sekretær, med sine egne ord »fra barnsben gennem sin afstamning sans for folkelig historie«,¹⁹ og han forestillede sig vist ikke at denne skulle være videnskabens bondedreng. Han tænkte i andre baner og håbede at kunne »bygge broer mellem hovedstaden og landet, samt mellem videnskaben og den folkelige forskning«. ²⁰ I denne retning har også mange andre faguddannede virket, bl. a. gennem Fællesforeningen og dens tidsskrift, *Fortid og Nutid*.

At acceptere det folkelige bidrag til det historiske arbejde på dets egne forudsætninger indebærer, at det anerkendes som en særlig gren inden for historieskrivningen, ligesom eksempelvis den rationalistiske historieskrivning. Den blandt faghistorikere almindelige opfattelse, at det amatørhistoriske arbejde blot er en mere eller mindre ufuldkommen efterligning af den »rigtige« historieskrivning er ikke ubetinget venlig, men næppe heller særlig træffende. For at se dette, kan man i første omgang fæstne sig ved, at den folkelige lokalhistorie i sin oprindelse ikke var en efterligning af den professionelle historieskrivning. Den opstod i 1870'erne og 80'erne omkring emner, som først årtier senere skulle komme til at nyde de faguddannede historikers beivågenhed, nemlig de små lokale enheder.

Lige fra begyndelsen skelnede amatørhistorien altså mellem vigtigt og uvigtigt inden for historien på en anden måde end samtidens faghistorikere. Den prioriterede problemområderne anderledes. Forskellene stak imidlertid endnu dybere, som det skulle vise sig i sin fulde udstrækning, da faghistorikerne i mellemkrigstiden begyndte at interessere sig for lokalhistorien. Dette kan belyses med et eksempel taget fra sognehistorierne, hvor de ikke-faglærte forfattere, som det vil vides, ofte foretrækker at præsentere stoffet emnedelt. Sognets gårde behandles således samlet i ét afsnit, hvor der bringes oversigter over gårdenes historie én for én, med opregninger af ejendoms- og slægtsforhold. På tilsvarende vis behandles skolevæsenet, mejeriet osv. Dette fremtræder for mange faghistorikere som ubearbejdede materialeophobninger. Faghistorikerne savner klare problemstillinger, som gør det muligt at organisere stoffet, helst i kronologisk ordnede kapitler. Kun derved bliver det nemlig muligt at få overblik over udviklingen i sognesamfundets strukturer. Ligeledes kan jævnføringer med samtidige forhold i det omliggende samfund så nemmere foretages, og i det mindste betingelserne er til stede for at få svar på de spørgsmål, som (af dem) anses for væsentlige.

Som omtalt har mange faghistorikere ment, at disse forskelle kunne og burde ophæves – på faghistorikernes præmisser. Det ville være til gavn for alle, ikke bare for faghistorikerne, men også for amatørhistorikerne og de lokale læsere. Når de lokalhistoriske forfattere skrev, som de gjorde, måtte det være, fordi det skortede på »evnen til at se problemerne«. ²¹

De endeløse lister over inventar o. a. kunne umuligt være andet end »usigelig kedsommelig[e]« også »for lægmanden«²² – hvad faghistorikeren så end ved om det. I det mindste kommer der stadig talrige lokalhistoriske publikationer af dette tilsnit, ikke sjældent med støtte fra offentlige midler. Ville det virkelig ske, hvis ingen brød sig om den slags?

Noget kunne tyde på, at de selvsamme træk, som gør en lokalhistorisk publikation uformelig og delvis ubrugelig for en faghistoriker ofte er netop dem, som gør, at bogen kan fungere i det lokale samfund, den er skrevet for. Eller med andre ord, at disse træk er fundamentale for netop denne gren af historieskrivningen! En faghistoriker kan interessere sig for et givet lokal-samfund af flere grunde. Han kan f. eks. være interesseret i småsamfund som sådan, eller han kan være på jagt efter stof til rigshistoriske undersøgelser. Men karakteristisk vil det vist være, at han søger kundskab, som rækker ud over dette specielle lokalsamfund. For den lokale beboer, som ikke selv er historiker, er det antagelig omvendt. Han stiller andre spørgsmål end historikeren og forlanger derfor andre svar. Han vil vide noget om netop *sin* egn, og ønsker først og fremmest en håndbog, som han kan slå op i, og som vil give ham rigere oplevelser, når han færdes i sin by eller sit sogn. Det er min fornemmelse, at disse behov dækkes ganske godt af mange af de lokalhistoriske arbejder, som for faghistorikeren forekommer at være materialeophobninger. Er dette mon tilfældet for de lokalhistoriske fremstillinger, som professionelle historikere har skrevet?²³

Det er således næppe altid forfatterens manglende evner til at se problemerne, der gør, at den folkelige lokalhistorie ikke altid kan være faghistorikerne til så megen nytte, som de – faghistorikerne – kunne ønske. Rigtigere er det nok ofte at pege på de særlige krav, som stilles til en lokalhistorisk bog, for at den kan fungere i det sogn eller den by, hvis indbyggere den er skrevet for (og ofte betalt af), og til hvem der derfor altid bør tages det største hensyn, hvis der skal vælges mellem faghistorikerne og den lokale befolkning. Og det skal der. Det ved de fleste lokalhistorikere sikkert, men ingen har vist formuleret det så klart og éntydigt som den norske lokalhistoriker Jon Laberg. På et spørgsmål om forholdet mellem rigshistorie og lokalhistorie svarer han: »Det hev vore ein viss motsetnad, vil eg segja, millom bygdesogegransking og landsogegransking. Landsogegranskarane hev helst vilja at bygdebøkerne skulde mest mogeleg vera emnesamlingar til bruk for landssogeskrivingi. Men eg for min part meiner at for bygdesogeskriverane er det um å gjera å vekkja og auka heimekjensla hjå folk i bygdene, sameleis som bysogeskriverane gjer det hjå folk i byane. Ei bygdebok som grunnlag for vidare vitskapleg gransking vilde kann henda, um bokskrivaren var vaksen til det, hjelpa vitskapen, men gjera boki minder leseverdige

for dei ho er skrivi for. Bygdesogeboekene må vera skrivne for heimefolket, og skrivne soleis at heimefolket tykkjer mun i og hev gleda av å lesa dei«.24 Konklusjonen synes at blive, at amatørhistorikerne med god samvittighed kan forfølge deres egne mål, uden at lade sig jage af nogen forpligtelse til at være faghistorikerne til nytte.

IV

Respekt for den folkelige historieskrivning kan og bør ikke forhindre, at den gøres til genstand for historiografisk og sociologisk forskning – tværtimod. En bihensigt med nærværende artikel har været at antyde, at der i udforskningen af den i mange henseender ukendte amatørhistoriske historieskrivning ligger en række upåagtede opgaver.

Udover de allerede strejfede emner inden for dette felt vil det være nærliggende at pege på de muligheder, der ligger i en undersøgelse af amatørhistoriens publikum gennem det sidste århundrede, evt. i sammenligning med faghistoriens publikum i samme tidsrum (jvf. note 7). Der er allerede foretaget et par interessante delundersøgelser af det sociale miljø, inden for hvilket denne historieskrivning især i de seneste tiår har virket,25 men det er muligt at komme meget længere. I de ældre årgange af så godt som alle lokalhistoriske tidsskrifter findes således medlemslister, som giver fortræffelige og hidtil uudnyttede muligheder for at bestemme den folkelige historieskrivning og historieinteressers sociale struktur, by for by, sogn for sogn og erhvervsgruppe for erhvervsgruppe. Ud fra en sådan undersøgelse vil det være muligt at trække tråde ikke bare til den professionelle historieskrivning, men også ud til de folkelige bevægelser og højskolen og dermed undersøge, i hvilken grad og hvorledes den folkelige historieinteresse hører sammen med disse samtidige fænomener.

V

Lad mig til slut for at undgå mulige misforståelser understrege, at jeg selv sagt ikke på nogen måde går ind for at de to historiske miljøer, det faglige og det amatørhistoriske, skal isoleres fra hinanden, tværtimod. For det første sidder faghistorikerne inde med en meget betydelig sum af viden og erfaringer, som det er af største betydning at få formidlet ud til amatørhistorikerne. Uden kendskab til arkiver, samlinger, fundamentale regler for indsamling, bearbejdelse og præsentation af et stof kan ingen historiker, og selvfølgelig

heller ikke amatører, arbejde. Men de professionelle skal kun levere værktøjet, de skal ikke bestemme, hvad det skal bruges til – de skal ikke definere den folkelige lokalhistoriske forsknings problemstillinger. Det bør denne forskning selv gøre ud fra egne traditioner og på grundlag af de lokale behov, som den udspringer af og erfaringsmæssigt også i vid udstrækning formår at imødekomme.

For det andet er kontakter, helst så brede som mulige, af stor betydning inden for historikerverdenen. De giver uundværlig inspiration til alle parter, og de hæmmer den faglige indtørring som nok altid truer ikke mindst »den professionelle historiker [der] som andre specialister lever i en lille verden«²⁶ og kan måske endda af og til være med til at jævne kløfter ud. Men alt dette og mere til kan formentlig bedst finde sted, når det ikke er som herremænd og bønder, man mødes, men som ligemænd, der i gensidig agtelse og interesse for, hvad den anden laver, hver dyrker sine marker og taler sammen over det fælles hegn om historie og andre ting.

Noter

- 1 Erik Arups betydning for lokalhistoriens anerkendelse blandt faghistorikerne er behandlet af Aksel E. Christensen i »Erik Arup«, *Fortid og Nutid*, 20, 1957–59, ss. 381–88. Jfr. Arups redaktion af *Historisk Tidsskrift* 1917 ff.
- 2 C. F. Bricka, »Anmeldelse af: E. Carstensen, *Hjørlunde Sogns Historie*. Kbh., 1878«, *Historisk Tidsskrift*, 5. rk., 1, 1879, ss. 705–21, s. 705. C. F. Bricka blev 1897 rigsarkivar.
- 3 En mellemstilling indtager årbøgerne fra de kulturhistoriske provinsmuseer. Af dem fandtes der i 1975 mindst 13. (1963: 6; 1933: 2).
- 4 Baseret på *Dansk Historisk Årsbibliografi*, 1967, 1968 og 1969 og forarbejderne til de følgende. Der er kun tale om et skøn. Se også T[roels] D[ahlerups] anmeldelse af *Dansk Historisk Årsbibliografi*, 1967 i: *Information*, 27.11. 1972.
- 5 Jvf. Jørn Sandnes, »Rikshistorie og lokalhistorie – centrum og periferi i historieforskningen«, *Studier i historisk metode*, 10. Oslo, 1975, ss. 159–67, s. 163. De her fremsatte synspunkter står på flere punkter i gæld til Sandnes' artikel. Jørn Sandnes (1926–) er universitetslektor i Trondhjem.
- 6 C. F. Bricka, *anf. arb.*, s. 706.
- 7 *Historisk Tidsskrift* blev i disse år formentlig ikke læst af mange af »vore Landsby-skolelærere og Bønder«. I 1879 fandtes der således blandt Den danske historiske Forenings 602 indenlandske medlemmer kun 2 [landsby]skolelærere, ingen bønder. Det var den fine portion, der satte sig stævne i foreningens medlemsliste fra nov. 1879, trykt i: *Historisk Tidsskrift*, 5. rk., 1, 1879, ss. 795–812. Se også »Statistisk Oversigt over Medlemmerne af den danske historiske Forening [1840–1888]«, i: Johs. Steenstrup, *Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarh. (1801–1863)*. Kbh., 1889, s. 426.
- 8 C. F. Bricka, *anf. arb.*, s. 708.

- 9 *Sst.*, s. 710.
- 10 F. eks. af Albert Olsen, »Lokalhistorie – Rigshistorie«, *Fortid og Nutid*, 15, 1943–44, ss. 1–8, s. 5.
- 11 Jvf. Knud Prange, *Hvorfor lokalhistorie?* Kbh. 1971, ss. 16 og 22. Citatet er af John L. Hobbs og står s. 16. Knud Prange (1930–) er leder af Lokalhistoriske Afdeling, Historisk Institut ved Københavns Universitet. Redaktør af *Fortid og Nutid* 1966–75.
- 12 Johan Hvidtfeldt, »Samarbejdet mellem Rigshistorikere og Lokalhistorikere«, *Fortid og Nutid*, 14, 1941–42, ss. 206–25, s. 218. Johan Hvidtfeldt (1908–) er rigsarkivar.
- 13 Vagn Dybdahl, »Lad os afskaffe lokalhistorien«, *Heimen*, 15, 1970–1972, s. 513–18, s. 515 f. Vagn Dybdahl (1922–) er overarkivar, Erhvervsarkivet i Århus.
- 14 Albert Olsen, *anf. arb.*, s. 6.
- 15 Johan Hvidtfeldt, *anf. arb.*, s. 225.
- 16 Vagn Dybdahl, *anf. arb.*, passim.
- 17 I udpræget grad Erik Arup, jvf. Aksel E. Christensen, *anf. arb.*, s. 387, men også – i mere afdæmpet form – f. eks. Knud Prange. I sin oversigt over dansk lokalhistories udvikling (Fra »Fructbar herlighed« til herlig frugtbarhed – »en ringe underretning om dansk lokalhistories gamle og nu værende tilstand«, *Nordisk Tidsskrift*, Ny Serie, Bd. 47, 1971, ss. 81–95) er det som om han ikke ser den amatørhistoriske forskning. Han nævner de amtshistoriske samfund, men diskuterer ikke amatørhistorikernes arbejde. Faghistorikernes indsats på det lokalhistoriske område beskæftiger han sig derimod indgående og indforstået med. Er det urimeligt at tolke dette som udtryk for, at han giver de professionelle fortrinsret?
- 18 Jvf. Jørn Sandnes, *anf. arb.*, s. 160.
- 19 Knud Fabricius, »Dansk Historisk Fællesforenings Grundlæggelse. Nogle erindringer af Fællesforeningens første sekretær«, *Fortid og Nutid*, 20, 1957–59, ss. 361–70, s. 361. K. F.'s far var Adam F., forfatter til den meget læste *Illustreret Danmarks-historie*.
- 20 *Sst.*
- 21 Johan Hvidtfeldt, *anf. arb.*, s. 220.
- 22 Knud Prange, *Hvorfor lokalhistorie*. Kbh., 1971, s. 27. Bricka ankede i 1879 over, at »Bondemand paa Bondemand med deres samtlige Koner og Børn føres frem for os i en svimlende Uendelighed« (*anf. arb.*, s. 708). Tiden er gået, men problemerne har ændret sig.
- 23 Jvf. Edvard Bull's selvironiske anmeldelse af *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år*. Oslo, 1970 i: *Heimen*, 15, 1970–72, ss. 185–189, ss. 187–88.
- 24 »Jon Laberg. Ein samtale«, *Nærsamfunnet i historisk lys*. Utvalde artikler frå »Heimen« i 50 år, red. af Halvard Bjørkvik m. fl., Oslo, 1973, s. 237 f. Jon Laberg (1859–1948).
- 25 Vagn Dybdahl, »Det lokalhistoriske arbejde i byerne«, *Fortid og Nutid*, 23, 1966–68, ss. 275–96; Finn H. Lauridsen, »Hvem er vi?«, *Fortid og Nutid*, 24, 1969–71, ss. 633–34 og Peter Kr. Iversen, »De lokalhistoriske foreningers arbejde i tal 1966–67«, *Fortid og Nutid*, 23, 1966–68, ss. 390–402.
- 26 Povl Bagge, »Historiesyn og historieforskning«, *Mennesket i Tiden*, VIII, 1952, ss. 62–85, s. 62.

Brud eller kontinuitet i dansk historievidenskab

AF KRISTOF K. KRISTIANSEN OG
JENS RAHBEK RASMUSSEN

Udviklingen i dansk historieforskning i dette århundrede, herunder brydningerne indenfor den seneste årrække, er emnet for denne artikel af stud. mag.'erne Kristof K. Kristiansen og Jens Rahbek Rasmussen, Københavns Universitet. Bidraget er til dels foranlediget af Inga Flotos indlæg i sidste hæfte af Fortid og nutid.

I

I sit essay »60ernes dilemma – noget om at skrive historie«¹ forsøger Inga Floto, på grundlag af en metode udviklet af amerikaneren Gene Wise, at skitsere nogle hovedlinjer i nyere dansk historieskrivning. Formålet er ikke at føre Ellen Jørgensen a jour, men at få svar på nogle aktuelle spørgsmål. Som universitetslærer har IF været konfronteret med »et 'bevidsthedsskred', hvis konsekvenser fortsat er vanskelige at bedømme« hos de studerende (s. 379). Der er blevet sat spørgsmålstegn ved den måde at skrive historie på, som IF (og hendes kolleger) har lært, og som de måske også selv efterhånden fornemmer som utilfredsstillende. Men hvilket alternativ er der? – og kan et eventuelt alternativ forenes med de traditionelle videnskabelighedskriterier? Det synes at være spørgsmål som disse, hun søger svar på gennem sin historiografiske undersøgelse.

IF tager sit udgangspunkt i en formodet lighed mellem historieskrivningens udvikling i henholdsvis USA og Danmark, fra »progressiv« i 30erne over »mod-progressiv« (eller »holdningskompleks«) i 50erne til en endnu kun antydnet »New Left«-fortolkning. Disse tre faser knyttes til navnene Arup, Bagge og Jens Engberg, uden at IF dog går ind i en egentlig analyse af forfatterskaberne. Hun forsøger i stedet ved hjælp af en række citater fra den generelle kulturdebat at indfange den dominerende holdning i 50erne og opgøret herimod i 60erne. Ud fra den rimelige opfattelse, at periodens historikere ikke kan have været upåvirkede af denne generelle udvikling, fremhæver IF (i overensstemmelse med Wise), at det i historiografisk sammenhæng er specielt interessant at finde eksempler på, hvordan overgangen mellem to »paradigmer« direkte kan aflæses som brudflader i et værk;

hvor forfatterens konflikt mellem en traditionel holdning, der ikke længere opfattes som meningsfuld, og en ny, der endnu ikke er indarbejdet, træder klart frem. En sådan konflikt mener IF at kunne udlæse dels i en (litteraturhistorisk) artikel af Johan Fjord Jensen fra 1967, dels i Jens Engbergs »Dansk guldalder«.

Alle, der giver sig i kast med moderne dansk historiografi, støder på to fundamentale vanskeligheder. For det første er forholdet det, at »någon speciell teori och metodlära, som tar fasta just på historiografisk forskning, existerar . . . inte, ens i rudimentär form«. ² For det andet vil forsøg på at placere historieskrivningen i en bredere sammenhæng være hæmmet af, at der stort set ikke findes historiske analyser af den ideologiske og kulturelle udvikling herhjemme i dette århundrede, og da slet ikke af denne udviklings økonomisk-sociale grundlag. Det gør det ikke mindre uomgængeligt at forsøge, og at man trods alt kan overskride det individuelt-anekdoteske niveau (Arup skrev som han gjorde på grund af familiebaggrund/ansættelsen i kreditforeningen/læsning af Seignobos), har i Sverige bl.a. Birgitta Odén demonstreret (se s. 521).

I Danmark har der, i hvert fald indtil for ganske nylig, ikke været nogen historiografisk debat overhovedet. Flotos udspil må derfor hilses velkomment. De følgende sider er for så vidt en reaktion på hendes essay, men mere et forsøg på at opstille alternative problemstillinger (og, i yderst beskeden omfang, forslag til løsninger) end direkte polemik. Kulturdebatten i 50erne og 60erne, som spiller en så central rolle hos IF, har vi således ladet ligge – ikke fordi vi er enige med hende, for efter vor mening har den ikke et helt så entydigt udviklingsforløb som hun mener, men fordi vi vil prøve at angribe problemerne fra en anden kant. Der er imidlertid to punkter hos IF, som vil blive kommenteret (direkte eller indirekte) nedenfor: dels nogle træk i hendes metode, som forekommer os problematiske, dels rimeligheden af hendes historiografiske periodisering. Vore overvejelser har absolut foreløbig karakter. Når vi alligevel publicerer denne skitse, er det ikke fordi vi tror vi har løst problemerne, men fordi vi mener, at de fortjener at blive diskuteret.

II

IF's metode har det fortrin, at den åbner for muligheden af at placere historikeren som led i en bredere kulturpolitisk udvikling og herudfra at analysere det enkelte værk på en mere indtrængende måde, end det traditionelt er tilfældet. Men samtidigt ligger der den fare i uden videre at søge at efter-

vise kulturdebattens »brud« i den samtidige historieforskning, at man let kommer til at overvurdere rækkevidden af disse brud og eventuelt leder efter brudflader, hvor der ingen er.

Det mest problematiske ved IF's fremgangsmåde er, at hun tilsyneladende opfatter historieforskningen som et ret privat mellemværende mellem forskeren og hans samvittighed og derfor kommer til at undervurdere den kontinuitetsskabende faktor, der udgøres af de institutionelle rammer og den faglige tradition, han fungerer indenfor. Det gælder for de fleste videnskaber, at de reagerer med en vis træghed over for ydre påvirkninger, og denne træghed er særlig markant for historie i kraft af fagets lange forsknings-tradition, dets stærke empiriske orientering og dets meget komplicerede og tidskrævende forskningsproces. Forskning på disputatsniveau er derfor et heldagsjob, der i det store og hele er forbeholdt de få, der er blevet ansat til det, hvilket igen forudsætter, at de først har gennemgået en lang, fagligt specialiserende uddannelse og derefter har meriteret sig efter de på det givne tidspunkt accepterede kriterier for videnskabelighed. Under sådanne omstændigheder får den udenforstående fritidshistoriker med billedstormeriske tilbøjeligheder ikke mange muligheder for at anfægte det grundlæggende videnskabelige normsystem. Dette etableres (og forsvares) primært i det »professionelle« universitetsmiljø, som i kraft af sin snæverhed og monopolstilling naturligt vil favorisere en langsom, evolutionær udvikling.

Når IF f. eks. hævder, at emnet for disputatsen vælges »fordi dets problematik er dækkende for historikerens interesser« (s. 388), må der tages nogle forbehold. Der kan netop ikke vælges frit mellem alle mulige emner, men kun mellem dem, der i følge den faglige tradition kan gøres til genstand for videnskabelige undersøgelser. Desuden spiller mere prosaiske hensyn vel også lejlighedsvis ind ved emnevalget: hvordan man hurtigst (eller sikrest) kan kvalificere sig til en bestemt stilling. Hvor ufølsomt – på godt og ondt – et forskningsmiljø vil være over for ydre påvirkninger afhænger af en række faktorer: graden af statsstyring; forskernes antal, kvalitet og ansættelsesvilkår; muligheden for opbygningen af alternative miljøer m.v. Det er nødvendigt at tage sådanne forhold med i betragtning, når man søger efter relationerne mellem den generelle kulturdebat og historieforskningen.

For så vidt angår USA er Wisers tredelte periodisering muligvis en gyldig beskrivelse. Men det kan være væsentligt at pege på, at skiftet fra »progressiv« i 30erne til »modprogressiv« i 50erne ikke kan tages blot som udtryk for holdningsændringer og personlige kriser hos de enkelte historikere. Eksistensvilkårene for amerikanske universiteter og videnskabsmænd er jo anderledes usikre end tilfældet – i hvert fald indtil for nylig – har været i Danmark. Disse særlige institutionelle rammer var medvirkende til, at McCarthy-

periodens »Berufsverbot« så hurtigt manifesterede sig gennem personudskiftning og selvcensur.³ Under sådanne forhold opstår der naturligvis næsten pr. definition en overensstemmelse mellem »tidsånden« og videnskaben.

For Danmarks vedkommende kan det være vanskeligt overhovedet at operere med meningsfulde inddelinger over så kort en årrække p. g. a. 50ernes og 60ernes beskedne videnskabelige produktion. Men også af andre grunde er vi betænkelige ved at overføre Wisers periodisering. Han bygger sin tredeling op omkring 50ernes opgør mod den tidligere historieskrivning. Et tilsvarende opgør kan ikke påvises i Danmark, og IF må gribe til betegnelsen »holdningskompleks« i stedet for »modprogressiv«. Dermed bliver karakteristikken af periodens historieskrivning imidlertid underlig konturfattig. Af typiske træk ved den holdningskomplekse forklaringsform fremhæver IF: » . . . pluralisme, ironi, paradoks, tvetydighed, interesse for grupper ikke klasser, holdninger ikke facts, motiver ikke ideologier« (s. 382). Men er disse træk typiske for periodens faghistoriske produktion? Er det ikke snarere sådan, at f. eks. interessen for grupper, holdninger og motiver nok kan findes i store dele af periodens *politiske* historie, mens det næppe kan siges at være nogen præcis eller udtømmende karakteristik af den *økonomiske* historie? Med andre ord: flere af de træk, som IF ser som specifikke for den »holdningskomplekse« historieskrivning, er i virkeligheden træk, der er blevet historikerne påtvunget af en bestemt type stof og problemstillinger (hvis dominans det så må være opgaven at forklare). De slår derimod ikke til som bevis for et »paradigmeskift«, som – hvis der ikke skal gå inflation i begrebet⁴ – må betyde en grundlæggende ændring i opfattelsen af historievidenskabens opgaver og metoder. Og en sådan grundlæggende ændring mener vi ikke det er muligt at pege på siden det »historisk-kritiske gennembrud« i begyndelsen af århundredet.

Nu må ordet gennembrud ikke misforstås. Nogen øjeblikkelig omvæltning var der ikke tale om: det historisk-kritiske paradigme måtte kæmpe en lang, sej kamp mod den herskende retning, men da det endelig overvandt modstanden, var sejren så knusende, at man herefter ikke betragtede sig som en historisk »skole«, men som historievidenskab slet og ret. Det vi finder bemærkelsesværdigt er, at denne selvforståelse først nu anfægtes. Det er muligt, at man kan finde mindre forskydninger af den type IF søger, men det der først og fremmest er specifikt for dansk historieforskning, hvad enten man sammenligner med de andre samfundsvidenskaber eller med historievidenskaben i andre lande, er: den stærke kontinuitet og den fundamentale enighed.

Kontinuiteten viser sig bl. a. derved, at der går en så godt som ubrudt linie tilbage til Erslev og hans samtidige med hensyn til problemvalg, metode og videnskabsteori. En stor del af universitetsundervisningen i dansk historie

er stadig baseret på arbejder af Edvard Holm, Erslev, Fridericia, Marcus Rubin og Arup. Til midt i tresserne var Erslevs og Fridericias oversigtsværker obligatorisk pensum, og for få år siden blev sågar udvalgte afsnit af »Danmarks Riges Historie« optrykt i store oplag til undervisningsbrug. Men det klareste udtryk for kontinuiteten er den fagligt fundamentale undervisning i »historisk metode«, hvor man næsten kan tale om »apostolisk succession«. ⁵ Indtil begyndelsen af 70erne benyttedes Erslevs lærebog i historisk teknik som – ofte det eneste – undervisningsgrundlag ved samtlige universiteter.

Kontinuiteten kan også aflæses af manglen på metodisk og teoretisk debat. Frem til o. 1960 var Povl Bagge vel den eneste, der beskæftigede sig seriøst med teoretiske spørgsmål, og den relativisme han var talsmand for, kunne ikke i sig selv motivere faglige brud inden for den empirisk orienterede forskning. I den almindelige faglige debat finder man kun få overvejelser om forholdet mellem analyse og syntese, empiri og teori, kildemateriale og problemstillinger. Den stigende teoretiske interesse, der har kunnet spores siden 1960 – manifesteret bl. a. i de nordiske metodekonferencer – har endnu kun givet ringe nedslag i forskningen. De emner, der er blevet taget op, har overvejende været af filosofisk og erkendelsesteoretisk karakter; derfor opfattes bidragene af mange historikere som uinteressante og fremmede for den egentlige forskningsaktivitet. Metoddebattens deltagere er i stor udstrækning »Tordenskjolds soldater«: så langt fra at vidne om en bred interesse, er debatten således snarere udtryk for en (beklagelig) kløft mellem »teoretikere« og »praktikere«.

Et symptom på de uløste metodiske og teoretiske spørgsmål er fraværet af synteser – en mangel der har været erkendt siden Erslev. ⁶ Forskningen blev i højere grad kildestyret end problemstyret og de mange detailanalyser kom til at stå uformidlet side om side. Den faglige debat, der tit kunne være voldsom, drejede sig altid om dokumentationen for en tese, aldrig om tesens relevans eller perspektiv. Man kan indvende, at »the cult of original sources« (Erik Rudeng) er blevet dyrket også i andre lande, ⁷ men der har sådanne holdninger ikke i samme grad fået lov til at monopolisere forskningen. Effektive modtendenser har eksisteret, i USA fra o. 1910, i Frankrig fra 30erne og i andre europæiske lande i hvert fald fra 50erne (f. eks. England, Italien, Spanien, Polen) eller 60erne (Vesttyskland). Danmark har været uberørt af denne udvikling, og i dag er det da også kildefokuseringen, der især bestemmer vort image udadtil. Bemærkninger som de følgende (hentet fra en anmeldelse af »Festskrift til Povl Bagge«) er ikke ualmindelige: »The narrowness of Danish seminar methods crops up in the minute, precise articles on small matters . . .

its contribution to either European or Danish historical study is marginal both because of topic, language and content«. ⁸

At belyse denne »danske tradition« må være en vigtig historiografisk opgave. Det kan hjælpe til at forstå, hvorfor traditionen nu anfægtes, og bidrage til at overskride den.

Som nævnt er analyser af dansk historiografi en mangelvare. Situationen er bedre i Sverige, hvor Birgitta Odén – sekunderet af Sven-Eric Liedman – i en række undersøgelser har klarlagt hovedtrækkene i det historisk-kritiske gennembrud. ⁹ Selv om der naturligvis er forskelle mellem den danske og den svenske udvikling, er det næppe uberettiget at overføre de mere generelle konklusioner. ¹⁰

Odén har udskilt en række, ofte implicitte, elementer i det historisk-kritiske paradigme – et begreb, hun definerer som et »konsistent helhetssyn över ett forskningsområde, som dels fungerar problemgenererande, dels används för att härleda de tumregler och metodiska tekniker som forskaren arbetar med praktiskt«. ¹¹ Først og fremmest synes dette paradigme fremprovokeret og negativt bestemt af det dominerende konservative og idealistiske historiesyn med dets udnyttelse af historien til nationalistiske formål. Weibull-kredsen (Arup indbefattet) havde selv klare politiske sympatier – det vender vi senere tilbage til – men det centrale element i videnskabsidealet blev et krav om objektivitet forstået som »en underkastelse under bestämda regler, som eliminerar forskarens valfrihet och personliga inlevelse«. ¹² Videnskabsopfattelsen blev gennemført empirisk, med stærk teori-fjendtlighed og mistro over for bevidst anlagte perspektiver på historien. Metoden forbød enhver syntese a priori (og forhindrede samtidig, at der skulle kunne skabes én a posteriori). Denne indskrænkning i historikerens arbejdsfelt modsvarede af en kraftig opnormering af de kildekritiske færdigheder. Beherskelsen af dem blev det egentlige faglige legitimeringsgrundlag. Logisk nok er det vanskeligt at finde explicitte udtryk for et historiesyn hos Weibull-skolen. Men karakteristisk er »det integrerade perspektivet, samspelet mellan ekonomi och politik . . . inom ramen för en metodologisk individualism, som förankrar de ekonomiska faktorerna i individernas fria motivation«. ¹³ Den historiske udvikling er en kamp mellem individer, som forsvarer deres (eller deres gruppes) økonomiske og politiske interesser (hvad de så kan gøre mere eller mindre talentfuldt). Menneskene er rationelt kalkulerende individer; de »kan ta miste på sina möjligheter i maktkampen, men de tar inte miste på vad som gagnar dem«. ¹⁴ At påstå, at bestemte faktorer – det være sig økonomiske, ideelle eller andre – kan være bestemmende eller afgørende for den historiske udvikling, afvises som uvidenska-

beligt. Specielt er man meget langt fra at dele marxismens vurdering af produktionsforholdenes betydning. Produktionen er den nogenlunde faste, i høj grad geografisk bestemte, baggrund for historien. Den weibullske materialisme interesserer sig i stedet for de variable faktorer, distributionen af produkterne, eller med andre ord handelen. Det var især Curt Weibull, der tilskrev handelen en dynamisk funktion i samfundets udvikling, og hans tanker fik stor paradigmatisk effekt i svensk historieforskning; derimod blev Arups forsøg på at udvikle en historisk materialisme ud fra (landbrugs-) produktionen og bondesamfundet kun halvhjertet accepteret, herhjemme såvel som i Sverige.¹⁵

III

Men skal man nærmere indkredse de specifikke træk ved dansk historievindens udvikling, er det nødvendigt også at betragte det historisk-kritiske gennembrud i europæisk perspektiv.

Den engelske historiker E. J. Hobsbawm har i et interessant essay hævdet den opfattelse, at den akademiske historieforsknings gennembrud medførte en klar tilbagegang på alle andre områder end lige den kildekritiske teknik.¹⁶ Det var et ubestrideligt fremskridt, at man ikke længere accepterede generaliseringer, der byggede på utilstrækkelige eller upålidelige fakta. Men fremskridtet havde sin pris, nemlig at man fra nu af samlede alle bestræbelser om at etablere »fakta«. Kildekritikkens bidrag til historieforskningen indskrænkede sig reelt til at opstille kriterier for vurdering af ganske bestemte typer kildemateriale (eksempelvis »optegnelser om begivenheder vedrørende indflydelsesrige individers bevidste beslutninger«), og til at udvikle de hjælpeteknikker, der var nødvendige til formålet. Med denne teknik var det kun muligt at udforske et meget begrænset udsnit af historiske fænomener. Så længe man lod sig nøje med dette og i konsekvens heraf satte lighedstegn mellem dette udsnit og historien som sådan, var historieforskningens bidrag til forståelsen af samfundets udvikling beskedne og tilfældige. Før eller senere måtte man finde mere frugtbare måder at udforske fortiden på, og dette var netop den fælles intention for de skoler og retninger, som Hobsbawm sammenfatter under navnet »anti-Ranke-bevægelsen«. Han giver følgende (naturligvis kraftigt forenklede) skildring af bevægelsens kamp for at erobre universiteterne: »Omkring 1914 havde angriberne kun bemægtiget sig forposter som »økonomisk historie« og den historisk orienterede sociologi. Forsvarerne blev først tvunget rigtigt på tilbagetog efter 2. verdenskrig, og de blev på ingen måde tilintetgjort . . . I adskillige år efter 1950

havde de held til at gennemføre en ret heldig modoffensiv, dels takket være det belejlige klima under den kolde krig, dels fordi repræsentanterne for den nye udvikling ikke var i stand til at konsolidere deres nyvundne positioner hurtigt nok.¹⁷

Nu kan man indvende, at det er vanskeligt at definere denne »bevægelse« præcist; og man kan diskutere, om navnet er heldigt valgt (modstanden gælder mindre Ranke end hans epigoner). Men det er uimodsigeligt, at der ikke alene har været en reaktion (med visse fællestræk) mod den akademiske histories idealisering, specialisering og atomisering, men at denne reaktion også i en vis forstand kan siges at have sejret.

Det er efter vores opfattelse klart, at den kvalitativt betydeligste retning inden for moderne historievidenskab er forsøgene på at oparbejde en integreret »totalhistorie«, som nok i en vis udstrækning betoner bestemte faktorer – de økonomiske og sociale frem for de politiske, de kollektive frem for de individuelle – men som dog først og fremmest insisterer på at betragte den historiske udvikling under ét, i stedet for at splitte den op i politisk historie, økonomisk historie, idehistorie osv. Denne totalhistories succes har naturligt nok bevirket en nedbrydning af kunstige skel, ikke alene mellem fagets egne underdiscipliner, men også mellem historie og de øvrige samfundsvidenskaber. På mange områder, måske specielt inden for socialhistorien, er der sket en voldsom ekspansion m. h. t. nye forskningsområder og metoder, og der føres en omfattende debat med henblik på at opstille teorier for historiske langtidstendenser.¹⁸ Et indicium for styrken og frodigheden i denne udvikling er et stort antal nye tværvideenskabeligt og teoretisk orienterede tidskrifter.¹⁹

Dansk historievidenskab kom ikke rigtigt med i denne udviklings første faser, fordi vi på det tidspunkt endnu ikke havde afsluttet opgøret med den ældre skole. Vi kom så at sige et skridt bagefter, og nåede aldrig op.

Birgitta Odéns artikel »Scandia – tidskrift för en annan uppfattning« (se note 9) illustrerer glimrende dette forhold. Hun sammenligner heri »Scandia« med det franske tidsskrift »Annales«, som er en førende repræsentant for den ovennævnte »totalhistorie« og i dag indtager en fremtrædende position i den internationale fagverden. Lighederne i situationen ved de to tidskrifters fremkomst – »Scandia« i 1928, »Annales« året efter – er interessante. Begge var tænkt som organer for et oprør fra et kritisk provinsuniversitet mod den herskende og (efter oprørernes mening) middelmådige forskning på landets førende universitet, og i begge tilfælde var der i politisk forstand tale om en protest fra radikalt-liberale forskere mod den dominerende konservatisme. Men forskellene mellem de to tidsskrifters indstilling og position var langt mere betydelige. »Annales« gik i brechen for tværviden-

skabelighed, betonedede de økonomisk-sociale og de kollektive faktorer, arbejdede med et bevidst globalt og komparativt perspektiv og betragtede den kildekritiske teknik som et uproblematisk redskab underordnet problemstillingerne og synteserne. På næsten alle disse punkter var »Scandia« den diametrale modsætning. Bortset fra et begrænset samarbejde med bl. a. filologerne havde man ingen tværvidenskabelige ambitioner, men gik tværtimod ind for en kraftig og konsekvent afgrænsning af historikerens kompetenceområde.

Økonomisk historie spillede nok en vigtig rolle, men under en synsvinkel, der ikke tillod overindividuelle forklaringsfaktorer. Man udvidede perspektivet fra det nationale til det nordiske, men ikke længere, og så med skepsis på større synteser; karakteristisk nok afslog Halvdan Koht at lade sit foredrag om klassekampens betydning i nyere tid trykke i »Scandia«, fordi det – »reint syntetisk og verdshistorisk som det var « – ikke passede i tidsskriftet.²⁰ Til gengæld blev den kritiske metode, som Annales-skolen havde et så afslappet forhold til, gjort til det centrale i »Scandia«s budskab. Weibull (og vel også Arup) stod på Seignobos' metodiske standpunkt, som »Annales« skarpt bekæmpede, og Weibull lod da også sine franske afhandlinger publicere i »Revue historique«. For »Annales«-historikeren Marc Bloch var spørgsmålet »Hvad tjener historien til?« så centralt, at han for at besvare det skrev sin bog »Forsvar for historien«. Seignobos derimod havde i sin tid kaldt et sådant spørgsmål unyttigt, og få danske historikere ville have været uenige.²¹

Hvorvidt Odens resultater er repræsentative for danske forhold eller ej, må – kan man med rette indvende – foreløbig forblive et postulat. Den væsentligste indvending er måske, at netop Arup med sin Danmarkshistorie producerede en egentlig paradigme-overskridende syntese: digtningen over kilderne, forsøget på at anlægge et konsekvent helhedssyn og det ucamouflerede personlige engagement er svært forenelige med de træk, Oden fremhæver. På den anden side kan Danmarkshistorien også ses som et dybt splittet værk, hvor det ikke er lykkedes Arup at forene de forskellige elementer (positivistiske, materialistiske, kildekritiske etc.), fordi han ikke besad et teoretisk apparat, der kunne styre og i den efterfølgende debat legitimere fremstillingen. Videnskabsocioogisk er det interessante, at værket forblev en torso, og at det står helt alene. Det er muligt, at Arup (ligesom Weibullerne) i sin undervisning gik ud over gennembruddets metodiske og teoretiske grundlag²², men sådanne tendenser slog ikke igennem i den senere forskning. De næste generationer holdt sig overvejende til traditionelle problemer og metoder. Flere af de tilsyneladende nyorienteringer, f. eks. økonomisk

historie og historisk film-kritik, er langt hen ad vejen kun (den traditionelle) kildekritik og metode appliceret på nye områder. Det er naturligvis både nødvendigt og nyttigt at få etableret en standard på disse områder, der kan måle sig med det niveau, kritikken af beretninger, dokumenter, mønter etc. har nået. Men om nogen overskridelse af paradigmet var og er der ikke tale. Når kildekritik tilmåles værdi i sig selv risikerer man, for at citere Marc Bloch, »i det uendelige at hage sig fast i ubetydelige eller forkert stillede problemer. Der er intet værre spild end spildet af lærdom, som går tomgang, og intet hovmod så malplaceret som stoltheden over det redskab, der tages for et mål i sig selv«. ²³ Hans bemærkninger har gyldighed, hvad enten historikerens emne er Unionsbrevet, trælasthandel eller nazistiske propagandafilm.

Den historisk-kritiske metode fejrede triumfer, når det gjaldt at påvise den ældre forsknings metodiske mangler. Det er dens store fortjeneste, at »selv middelmådigheder, der har gennemgået et propædeutisk kursus i kildekritik, kan . . . undgå fælder, som store begavelser i lidt ældre tid kunne falde i«. ²⁴ Men desværre var man tilbøjelig til at overse, at det ikke gjorde middelmådighederne til store historikere.

Men hvorfor udviklede der sig ikke en »anti-Ranke-bevægelse« i Danmark – heller ikke senere? Nogen udtømmende forklaring kan vi ikke give, blot pege på nogle faktorer, som vi finder vigtige.

Det historisk-kritiske paradigme i dansk version indeholdt rent faktisk »anti-Ranke-elementer« ved at gøre op med den ensidigt nationale og den ensidigt politiske synsvinkel. Men udvidelsen af perspektivet i disse henseender modsvarede af indskrænkninger i andre. Det gjaldt f. eks. den individualistiske fortolkningsramme. Nok så vigtig var den stærke kildefokusering, som gjorde det vanskeligt at skrive synteser, i hvert fald for den nyere tids historie, hvor *valget* af fakta blev et påtrængende problem. Weibull undgik problemet, fordi han altid beskæftigede sig med emner, hvor alle sikre fakta kunne og måtte bruges. Men Arup stødte på det og prøvede forgæves at løse det. De metodiske krav, han ved flere lejligheder stillede til behandlingen også af den nyere tids kildestof, var i praksis umulige at opfylde i andet end punktundersøgelser; sandsynligvis har vi her en *medvirkende* årsag til, at hans danmarkshistorie aldrig kom ud over 1660. Dernæst standsede den geografiske udvidelse af perspektivet ved Norden; i forhold til Europa blev isolationen snarere mere udtalt end tidligere. Dermed blev også mulighederne for en direkte kontakt mellem europæisk og dansk historieforskning begrænset til de få tidsperioder hvor »danmarkshistorien« også er »verdenshistorie«, og det vil hovedsageligt sige vikingetiden. Betydningen af et bredt internationalt forskningsmiljø er indlysende, når det drejer sig om metodiske

og teoretiske overskridninger af en national forskningstraditions begrænsninger. For den nyeste vikingeforskning vil det f. eks. være svært at overvurdere englænderen P. H. Sawyers betydning som igangsætter og provokatør.

Men med undtagelse af sådanne områder kunne danske historikere sjældent direkte sammenligne sig med udenlandske kolleger. For det første skrev vi meget lidt om international historie. Den stærke kildefokusering gjorde det vanskeligt at meritere sig på ikke-nordiske emner. Den centrale videnskabelige egenskab, der skulle demonstreres, var evnen til en fuldstændig beherskelse af kildematerialet til en begrænset problemstilling. Grundige arkivstudier var uomgængelige og arkivrejser til udlandet en kostbar affære. Astrid Friis blev således i sin tid nægtet tilladelse til at vælge »Forholdet mellem Europa og Indien/Kina i nyere tid« som sit konferenceemne.²⁵ Hun valgte så i stedet det emne inden for engelsk historie, der senere blev genstand for hendes disputats, og i praksis var dette kun muligt i kraft af hendes personlige formue. Flere disputerede på international handelshistorie, således bl. a. Arup, Aksel E. Christensen og Kristof Glamann, men for dem alle gælder, at de (som A. Friis) i deres senere produktion stort set helligede sig danske emner. For det andet skrev udlandet næsten ikke om Danmark, heller ikke på anden hånd, fordi der blev oversat så uendelig lidt til hovedsprogene. Resultatet af denne udvælgelse blev opsummeret af Michael Roberts, der for tyve år siden bemærkede om sine kolleger: »Whence they draw their information upon the history of Denmark it would be difficult to conjecture, and probably profitless to enquire«. ²⁶ Og selv om fremkomsten af flere oversættelsestidsskrifter (Scandinavian Economic History Review, Medieval Scandinavia og Scandinavian Journal of History) har bedret situationen, er der stadig sådan, at udenlandske historikere lader bondeoprør rase i Danmark i 1760erne, daterer Skånes overgang til Sverige til 1814, og gør Grundtvig til leder af Indre Mission! (Og disse eksempler er endda taget fra prominente historikere).

Endelig virkede det snævre forskningsmiljø stærkt hæmmende. I det historisk-kritiske paradigmes formative år eksisterede der kun ét universitet i Danmark, og selv efter at Århus kom til, dominerede København faget og forskningen. Det var de samme få professorer, der fungerede som lærere, som anmeldere, som redaktører af tidsskrifter og som bedømmer af faglige kvalifikationer. Det betød ikke, at der ikke kunne opstå voldsom uenighed – som striden mellem Arup og Aage Friis viste – men det forhindrede, at uenigheden kunne føre til noget. Det er nok for overfladisk at tale om en »kulisseintrige mellem to efterhånden bedagede operetteprimadonnaer«, ²⁷ men i hvert fald var det den personlige side af striden, man hæftede sig ved;

nogen faglig afklaring nåede man ikke til. Derimod havde striden en lam-mende virkning på forskningen og den faglige debat, netop fordi miljøet var for snævert: den ene eller den anden måtte redigere »Historisk Tidsskrift«, være formand for Historisk Samfund etc.

Ikke unaturligt drog man den konklusion, at man først og fremmest måtte undgå en gentagelse af de opslidende slagsmål. Man ønskede fred, selv om prisen blev det totale ophør af en dyberegående debat om fagets mål og metode. Men som det viste sig i halvtredserne, var den fuldstændige enighed ikke mere forskningsfremmende end den totale strid havde været i 30erne. Fred er ej det bedste, men at man noget vil. Og det kan være svært at se, hvad danske historikere egentlig ville med deres forskning.

Betragter vi nemlig – efter at vi i det foregående har set på nogle »ydre« faktorer, der kan have vanskeliggjort et paradigmeskift – det historisk-kri-tiske paradigme som et lukket, selvreproducerende system, forekommer det mest blokerende element at have været det naive objektivitetsbegreb, der indgår i videnskabsidealet. Teorifjendtligheden, angsten for synteser og den stærke uvilje mod at forbinde studiet af fortiden med aktuelle problemer kan i vist mål afledes heraf. Og her ligger desuden kimen til det legitime-ringsproblem, der har plaget dansk historieforskning i de senere år.

I udenlandsk forskning har politisk engagement haft enorm betydning ikke alene som individuel forskningsmotivation, men også som problem- og me-todegenererende faktor. Det er iøjnefaldende, hvor mange af de historiske omvurderinger og metodisk/teoretiske landvindinger, der er uløseligt sam-menknyttet med »the search for a usable past«. Fælles for en lang række internationale forskningsdiskussioner har været, at de udsprang af en fore-stilling om at man kunne lære noget af historien, at der kunne udtrages en eller anden »lovmæssighed« af den, som kunne udnyttes aktuelt i kampen for at skabe et bedre samfund. Når diskussionerne om de store nationale borgerkriges årsager, karakter og følger har været så voldsom og engageret, beror det tydeligt nok på, at man samtidig har diskuteret, hvilke faktorer, der generelt har betinget samfundsmæssige fremskridt: konflikt eller konsen-sus, revolution eller evolution, klassekamp eller ideer osv. Derved er interes-sen også blevet forskudt fra studiet af politisk historie i snævrere forstand til undersøgelser af de grundlæggende økonomiske og sociale strukturer, der definerer det politiske livs muligheder og begrænsninger. Man er også blevet tvunget til en mere bevidst brug af årsagsforklaringer, f. eks. omkring afvej-ningen af kvantitative og kvalitative faktorerers relative betydning.

Er det tænkeligt, at de specielle træk ved dansk historievidenskab hæn-ger sammen med, at Danmarks historie er præget af en relativt »fredelig« og »evolutionær« udvikling? Det er svært at finde egentlige knudepunkter,

der er centrale for karakteristikken af den nationale udvikling, og som derfor trænger sig på og kræver en forklaring (eller bortforklaring) af hver ny forskergeneration.

I de store europæiske lande og USA har man haft de nationale revolutioner, en brutal imperialistisk fortid (og nutid), krigsskyld, fascisme etc. som stadige anfægtelser og som motivation til nytænkning og politisk-videnskabelige opgør. I Danmark har vi kun haft to problemfelter af denne type: det sønderjyske spørgsmål og besættelsestiden. Det første af disse føles vel næppe længere påtrængende. Det andet har trods sin kontroversielle karakter endnu ikke ført til nyvurderinger: disputaterne i DNHs regi er nok blevet anklaget for at retfærdiggøre samarbejdspolitikken, men af både videnskabelige og politiske grunde (det snævre forskningsmiljø og den begrænsede adgang til kilde-materialet) har de ikke affødt nogen alternativ, kritisk forskning.

Hvorom alting er: den historisk-kritiske skole i Danmark og Sverige etablerede et skarpt skel mellem politik og videnskab. Det betyder ikke, at deres forskning var upolitisk; men når det var muligt for dem at hævde denne selvforståelse, skyldtes det bl. a. det miljø, deres videnskabsopfattelse opstod i. Den væsentligste motivation for det kritiske opgør med den ældre skole var måske en opposition mod dennes udprægede nationalisme og konservatisme, men opgøret kunne finde sted inden for snævert videnskabelige rammer, fordi den angrebne historieskrivning havde en så åbenlyst ideologisk karakter. I denne sammenhæng fik det en klar politisk funktion, i en række detailundersøgelser at demonstrere, hvad man *ikke* kunne tillade sig at slutte af kilderne. Derfor var det også muligt at legitimere historieforskningen rent negativt gennem dens kritiske virksomhed. Den aktuelle opgave bestod i at rydde ud i de myter, den ældre historieforskning hvilede på; først derefter kunne det positive genopbygningsarbejde påbegyndes. Et sådant legitimeringsgrundlag var imidlertid kun meningsfuldt, så længe den ny retning befandt sig i opposition, og selv i den periode var det en kilde til anfægtelse for både Erslev og Arup (omend de reagerede vidt forskelligt).²⁸ For de næste generationer burde anfægtelserne have været endnu større, i og med at opgøret var ført igennem og »myterne« aflivet. I stedet fortrængtes problemet, og det der skulle have været midlet, blev nu opnormeret til målet. Lönnroth fastslog i begyndelsen af 40erne, at det var historiens fornemste opgave at være kritisk og aflive myter, og dette legitimeringsgrundlag blev taknemmeligt accepteret og sidenhen gentaget ved utallige lejligheder. At man samtidig rent faktisk har overset en række »myter«, fordi de ikke var i konflikt med historikernes opfattelse af virkeligheden, er kun tilsyneladende paradoksalt.

Fra slutningen af 50erne gav manglen på målsætning sig udtryk i en be-

tydelig pluralisme. Når man tænker på virkningerne af den intolerance, der tidligere beherskede historikerverdenen, skal man ikke undervurdere værdien af denne pluralisme; men i sidste ende var det dog et udtryk for videnskabelig afmagt: »teoretisk pluralism kan inte innebära annat än man samtidigt påstår flera oförenliga ting«.29 Selv om pluralismen og dens følgesvend, relativismen, skabte fred og fordragelighed indadtil, bidrog den ikke til at skabe klarhed over fagets funktion og formål, hverken overfor forskerne eller udadtil. Problemerne med at legitimere faget skabte åbenbart anfægtelser hos dets udøvere, hvis man kan dømme efter den relativt faldende forskningsaktivitet (som ikke kan forklares alene ud fra det stigende studentertal). I 60'erne blev der gjort spredte forsøg på at give faget et samfundsrelevant image ved at lade det fremstå som »factsleverandør« til politologiens, sociologiens og økonomiens etablering af sociale »lovmæssigheder«, der så kunne udnyttes ved aktuelle problemløsninger. Man følte presset fra de ekspanderende samfundsvidenskaber og troede måske, at man på denne måde kunne lade sorteper gå videre og overlade det til disse at retfærdiggøre historikernes aktiviteter over for såvel offentligheden som de bevilgende myndigheder.

Forsøget mislykkedes, og forslaget blev måske aldrig taget helt alvorligt. Men det afslørede en fundamental usikkerhed: hvad kunne historie egentlig tilbyde folk? Faghistorikerne deltog kun i ringe omfang i formidlingen og populariseringen af forskningsresultaterne; de betragtede formidlere som fx. Palle Lauring med smilende overbærenhed, men indlod sig ikke på en kritisk stillingtagen, endsige på at formidle denne kritik. Og hvornår har man i et fagtidsskrift set en anmeldelse af skolernes lærebogssystemer? Konsekvensen er blevet, at det store flertal, der kun gennem skoleundervisningen har mulighed for at få dannet en kritisk historisk bevidsthed, bliver spist af med gårdsdagens sandheder, ofte garneret med en forherligelse af de bestående samfundstilstande.³⁰

Det eneste eksempel på kritisk overvågning af lærebøger er Foreningen Nordens løbende kontrol med omtalen af de øvrige nordiske lande (et reliket fra Weibullernes skandinavisme?), mens det var op til Specialarbejderforbundet at påpege lærebøgernes ensidige og ideologiske skildring af arbejderklassens forhold og betydning.

Konsekvenserne af kløften mellem historikerne og samfundet viser sig stadig tydeligere. Til en faghistorikers beklagelser over, »at det moderne menneske tilsyneladende eksisterer uden en egentlig historisk bevidsthed«, gav en besindig lægmand som Børge Outze et svar, som udtrykker en udbredt opfattelse af faghistorikere: »Det er ikke kun ligegyldighed, der ligger bag mangelen på 'historisk bevidsthed'. Det er også fornemmelsen af, at meget af det, man kan skaffe sig viden om hos historikerne, enten er slud-

der eller ligegyldige detaljer, mens det, der betyder noget, ikke forsøges skildret«. ³¹

IV

Vi har i det foregående argumenteret for, at dansk historieforskning i de sidste halvtreds år i det store og hele har udviklet sig inden for de metodiske og teoretiske rammer, der etableredes af Erslev, Arup og Weibull. Denne usædvanlige og ufrugtbar kontinuitet har vi antydningvis forklaret som resultat af en vekselvirkning mellem de metodiske principper i paradigmet, de institutionelle rammer historikerne fungerede i, og isolationen over for såvel udenlandsk forskning som samfundet. Dermed er vi ad en lang omvej nået tilbage til hovedproblemet i Inga Flotos artikel: hvad sker der nu, og hvordan skal man forholde sig til det?

I store træk er der vel enighed om, hvad der er sket. Den etablerede historievidenskab er blevet udsat for angreb fra en marxistisk orienteret videnskabsopfattelse; dette angreb kom på et tidspunkt, hvor faget selv var ramt af indre tvivl og krisefornemmelser – som angrebet så igen forstærkede. Den iver, hvormed man nu diskuterer den historisk-kritiske forskningstraditions opkomst og karakter, skyldes bl. a. en fornemmelse af, at tiden er inde til at gøre boet op. Samtidig håber man vel gennem en analyse af det historisk-kritiske gennembrud at nå til klarhed over, hvordan det forventede nye paradigmeskift vil forløbe.

Det er imidlertid på én gang styrken og svagheden ved begreber som »paradigme« og »paradigmeskift«, at de er snævert videnskabssociologiske og derfor tager utilstrækkeligt hensyn til den konkrete historiske situation. Adskillige af de faktorer, der i sin tid førte til dannelse af en ny skole, kan genfindes idag: nye personlige, kollektive og generationsmæssige erfaringer m. h. t. politiske problemer; følelse af opposition mod den etablerede forskning; et socialt miljø med en geografisk perifer placering, som skaber afskærmning og distance fra traditionen; og et koncentreret forskningsmiljø med adgang til tidsskrifter, som kan lancere de nye ideer. ³² De nye politiske erfaringer og oppositionsfølelsen behøver næppe uddybning, og de alternative forskningsmiljøer er under etablering i Århus og Roskilde, hvor der i tilknytning til tidsskrifterne »Den jyske historiker« og »Historievidenskab« finder en omfattende publiceringsvirksomhed sted.

Men når man skal være forsigtig med at betragte de to situationer som analoge, skyldes det, at forskningen og universiteterne jo ikke svæver frit i luften, men til stadighed er afhængige af den materielle, politiske og ideo-

logiske udvikling i samfundet. Der er mange ligheder mellem f. eks. Lunds rolle i Sverige o. 1920 og Roskildes i dagens Danmark; men der er også den forskel, at ingen svensk politiker krævede Lunds universitet nedlagt efter Lauritz Weibulls ansættelse som professor. Politiske faktorer som højredrejningen og statsstyring af forskningen, og sociologiske som den næsten totale mangel på forskerudskiftning i de næste 30 år vil muligvis få mere gennemgribende virkninger end den faginterne udvikling.

»Studereroprøret«s angreb på den etablerede forskning ramte næsten alle fag, men sammenstødet havde ikke overalt samme karakter. I fag som psykologi, sociologi, økonomi etc. blev kritikken rettet mod de åbent politiske implikationer af den såkaldt »værdifri« forskning; resultatet blev en direkte konfrontation mellem uforenelige teorier (i sociologi f. eks. mellem modellen for social stratifikation og den marxistiske klasseteori). Historie derimod, med sin mangel på samfundsrelevans, var ikke centralt placeret i det borgerlige ideologiske system, og den faglige tolerance var vitterligt ofte betydelig.

Disse forhold bestemte karakteren af opgøret i historie. Kritikken rettedes mod manglen på såvel målsætning som historie- og videnskabsteoretisk indsigt. Den empiriske forskning blev derimod ikke kritiseret, først og fremmest fordi man betragtede den som uinteressant. Derved blev det muligt for historikerne at opfatte fagkritikken mere som et komplementært end som et alternativt fænomen, og de marxistiske udgivelser affødte snarere en vis usikker og skrækblandet beundring end artikuleret modstand. Studenternes kritik blev mødt med en blanding af retorik og træt afvisning, men egentlig fjendtlighed var der sjældent tale om. Den dukkede så til gengæld op i diverse professorale dagbladskronikker, men da disse var mere præget af private og politiske udfald end af kvalificeret videnskabelighed, bidrog de kun til at skærpe den almindelige mistro mod universiteterne, ikke til faglig afklaring.³³

Et andet specifikt træk var og er den totale mangel på marxistisk tradition i Danmark.³⁴ Hvor en sådan tradition findes, blev den gerne grundlagt i 30erne (nogle steder tidligere), og de marxistiske historikere, der idag spiller en så fremtrædende rolle i den internationale historikerverden, er ofte netop 30ernes radikaliserede studenter, der har nået deres karrieres normale højdepunkt. Det dominerede træk ved 30ernes marxisme var en økonomisk determinisme, som – netop fordi den var forenklet – »rummede kraftigt intellektuelt sprængstof« og satte gang i en historieforskning, som senere ydede sin mest fremragende indsats ved at kritisere og overskride de oprindelige økonomistiske forklaringer.³⁵

I Danmark skal en sådan tradition først etableres, og det sker under andre betingelser. Marxismen er i dag et langt mere kompliceret teorisystem uden

vulgærmarxismens pædagogiske effekt, og betydelig mindre homogen end dengang (med voldsomme forskningslammende diskussioner mellem forskellige retninger til følge). Desuden er der en udbredt usikkerhed m. h. t. mulighederne for at forbinde teorien med empiriske undersøgelser på en tilfredsstillende måde. Alt dette gør den marxistiske udfordring mindre effektiv.³⁶

Inga Flotos essay munder ud i det generelt formulerede spørgsmål: »Er det nødvendigt at sætte en væsentlig indsigt over styr for at erhverve en anden« (s. 389). For så vidt angår det konkrete modsætningsforhold mellem marxistisk og ikke-marxistisk historieforskning har de foregående sider søgt at give et indirekte svar.³⁷ I et snævert videnskabeligt perspektiv er det marxistiske »opgør« bl. a. et krav om og et forsøg på at opdyrke problemfelter, som er blevet forsømt af den hjemlige forskning. Det teknisk-metodiske grundlag for opgøret adskiller sig i virkeligheden ikke afgørende fra, hvad man kan finde hos mange ikke-marxistiske udenlandske historikere, og det fremtidige forhold mellem de to historieopfattelser behøver derfor ikke at få karakter af brud og konflikt. Det kunne også have form af en overskridning af de begrænsninger den traditionelle forskning har været underlagt, men med bevaring af dens værdifulde elementer. På den anden side vil det dog også være fejlagtigt at foregøgle en enighed alene på grundlag af en videnskabelig betragtningsmåde.

For historikere opflasket med kravet om »objektivitet« lyder det skræmmende, når marxister hævder, at al videnskab er politisk. Men meningen er i nogen grad blevet misforstået (også af visse marxister!). Det betyder ikke, at videnskaben skal fratages al autonomi og stilles under direkte politisk kommando, for af sørgelig erfaring ved man, at derved umuliggøres den korrigerende virkning, den kan og skal have på politikken.³⁸ Netop fordi videnskab og politik hænger uløseligt sammen, kan en marxistisk analyse ikke ignorere krav om videnskabelighed; men den kan heller ikke lade sig nøje med disse.

Noter

- 1 Fortid og Nutid 26:3-4 (1976), s. 379-389.
- 2 U. Sjødell, »Historikern i tiden«, Scandia 41:1 (1975), s. 87.
- 3 Eksempler på den kolde krigs repressive virkninger i den amerikanske historiker-verden kan findes i bl. a. O. Lattimore, Ordeal by Slander (Boston 1950) og C. Lasch, »The Cultural Cold War«, i: The Agony of the American Left (Pelican ed. 1973), s. 64-111.
- 4 Paradigmebegrebet blev oprindeligt udviklet af Thomas Kuhn i hans bog The Structure of Scientific Revolutions (Chicago 1962; 2. udv. udg. 1970). For Kuhn er det eksemplariske paradigmeskift den naturvidenskabelige revolution i det 16. og 17.

- årh. Modellens anvendelighed ved beskrivelse af mindre omfattende ændringer i videnskabsopfattelse er omstridt; se Knud Haakonsens indledning til den danske udg. af Kuhns bog (*Videnskabens revolutioner*, Fremad 1973) og D. A. Hollinger, »T. S. Kuhn's Theory of Science and its Implications for History«, *American Historical Review* 78:2 (1973), s. 370–393.
- 5 Udtrykket såvel som en redegørelse for metodekursets historie kan findes i H. Eriksen m. fl., *Dansk historievidenskabs krise* (= Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab 14, Odense u.å. [1976]), s. 96–98.
 - 6 Kr. Erslev, *Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie* (Kbh. 1922), s. 27.
 - 7 E. H. Carr, *What is History?* (Pelican ed. 1964), s. 15.
 - 8 *American Historical Review* 80:1 (1975), s. 132.
 - 9 Odéns vigtigste arbejder om dette emne er: »Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning«, *Scandia* 41:1 (1975), s. 5–29; »Scandia – tidskrift för en annan uppfattning«, i: *Historia och samhälle. Studier tillägnade Jerker Rosén* (Lund 1975), s. 179–208; og bogen *Lauritz Weibull och forskarsamhället* (Lund 1975). – Liedmans bidrag er »Den historisk-kritiska skolan i idé-historisk belysning«, *Scandia* 41:2 (1975), s. 249–269.
 - 10 Den mest iøjnefaldende forskel i gennembruddets karakter er vel, at det i Sverige er knyttet til én generations, Lauritz Weibulls, og det relativt korte tidsrum 1910–1930, mens det i Danmark strækker sig over to generationer, Erslevs og Arups, og perioden 1880–1930. Graden af kontinuitet mellem Erslev og Arup diskuteres af J. C. Manniche, »Tysk-kritisk skole og fransk-kritisk skole«, *Historisk Tidsskrift* 75:1 (1975), s. 39–59 og H. Kryger Larsen, *Erik Arup* (Odense 1976).
 - 11 Odén, »Det moderna historisk-kritiska genombrottet«, s. 9.
 - 12 Sst., s. 12.
 - 13 Sst., s. 19.
 - 14 Liedman, »Den historisk-kritiska skolan«, s. 264. Liedman placerer i sin velskrevne og stofmættede artikel Weibull-skolen i en bredere europæisk sammenhæng og vurderer herudfra de tidsbestemte træk og de erkendelsesmæssige begrænsninger ved dens historiesyn.
 - 15 Som note 13.
 - 16 E. J. Hobsbawm, »Karl Marx's Contribution to Historiography«, *Diogenes* 64 (1968). Her citeres efter »Karl Marx's bidrag til historieskrivningen«, *Hist* 5:2 (1973), s. 22–40.
 - 17 Hobsbawm, s. 25 og 39.
 - 18 Gode samlede oversigter over denne udvikling kan findes i J. Kocka, »Theorieprobleme der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte«, i H.-U. Wehler (Hrsg.), *Geschichte und Soziologie* (Köln 1972), s. 305–330 og G. Iggers, *New Directions in European Historiography* (Middletown 1975). Specielt for en analyse af de mest fremtrædende strukturelt orienterede historiske undersøgelser se K. Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement*, Amsterdam 1973.
 - 19 Det ældste og mest veletablerede af disse tidsskrifter er det franske *Annales*, som omtales nedenfor. Se derudover fx. *Past and Present* (England), *Studi Storici* (Italien), *Journal of Interdisciplinary History* og *Comparative Studies in Society and History* (USA) og *Geschichte und Gesellschaft* (Tyskland).
 - 20 Citeret efter Odén, »Scandia«, s. 197.
 - 21 M. Bloch, *Forsvar for historien* (Kbh. 1973), s. 15–24, 136.
 - 22 Odén, »Scandia«, s. 196.

- 23 Bloch, Forsvar for historien, s. 66.
- 24 H. P. Clausen, Hvad er historie? (Kbh. 1963), s. 32.
- 25 K. Glamann, »Historie, økonomi og statistik«, i: Linier i dansk historieskrivning i nyere tid (Kbh. 1976), s. 95.
- 26 M. Roberts, Essays in Swedish History (London 1967), s. 1.
- 27 H. Eriksen m.fl., Dansk historievitenskabs krise, s. 167.
- 28 Erslevs anfægtelser ses i hans skelnen mellem historievitenskab og historieskrivning – en skelnen, Povl Bagge som bekendt senere påviste det uholdbare i – og vel også i hans overgang fra professoratet til rigsarkivembedet. Arups kommer først og fremmest til udtryk i hans Danmarkshistorie, som nævnt det eneste egentlige eksempel på et paradigmeoverskridende værk.
- 29 Liedman, »Den historisk-kritiske skolan«, s. 269.
- 30 For eksempler, se C. Bjørn m.fl., »Landboreformerne i den danske skoles historielærebøger«, Årbog for Dansk Skolehistorie 1974, s. 46–68, og Den jyske historiker, nr. 5 (1975): »Gymnasiet og faget historie«.
- 31 Information, 28. januar 1973.
- 32 Hypotesen om disse faktorer som betingelser for (og tegn på) paradigmeskift er fremsat af Birgitta Odén, i tilknytning til nogle overvejelser af Fernand Braudel: Odén, »Scandia«, s. 201.
- 33 Se f.eks. Erling Bjøl, »Marxismen – opium for intellektuelle«, Politikens kronik 14. april 1975 (og sammenlign med svarkronikken 9. maj 1975), og Niels Thomsen, »Dyrt betalt tid spildt på endeløse møder«, Berl. Tid. 10. juli 1975.
- 34 Hertil bidrog naturligvis den direkte undertrykkelse af marxismen, som fandt sted ved siden af den principielle tolerance. Et lidt kuriøst eksempel er Rubins og Erslevs indsats for at hindre Gustav Bang i at tale om Karl Marx i Folkeuniversitetsforeningen: L. Rerup (udg.), Marcus Rubins brevveksling, bd. 2 (Kbh. 1963), s. 178.
- 35 Hobsbawm, »Karl Marx's bidrag til historieskrivningen«, s. 28–29, 38.
- 36 Et indtryk af den (historie)teoretiske debat giver Historievitenskab, nr. 5–6–7 (1976): »Logik og historie«.
- 37 Vi har ikke søgt at tage stilling til IF's spørgsmål i den bredere (og mere komplicerede) kulturpolitiske sammenhæng, hvori det er stillet. Dog har vi svært ved at dele hendes positive vurdering af 50ernes »holdningskomplekse indsigter«. F. eks. kan den udogmatiske »kvalificerede tvivl« nok opfattes som sympatisk, men den var samtidig en form for ansvarsforflygtigelse med konservative implikationer. Det samme kan siges om den anti-rationalisme, der var fremherskende i periodens kulturdebat.
- 38 Flere af disse formuleringer er hentet fra U. Østergaard, »Studiet af førkapitalistiske samfundsforhold«, Den jyske historiker, nr. 6 (1976), s. 58–59, 125–126.

Arbejdererindringer. Nogle kildekritiske og metodiske betragtninger

AF FLEMMING MIKKELSEN

På baggrund af den stigende interesse for at indsamle erindringsstof fra arbejderbefolkningen gør cand. mag. Flemming Mikkelsen her status over, hvad der er gjort herhjemme på dette område og drøfter de metodiske problemer, der rejser sig ved indsamling og benyttelse af dette materiale.

Indenfor de sidste år har studiet af industrialiseringen i Danmark taget et kraftigt opsving, som først nu er ved at forplante sig til socialhistorien.¹ For den sociologisk orienterede historiker gælder det om at erkende, beskrive og forklare de sociale og socio-politiske forandringer, samt samfundets voksende sociale differentiering og de dermed forbundne institutionelle og organisatoriske forandringer. En vigtig kilde til indsigt på dette område er arbejdererindringerne, om hvis erkendelsesværdi Wolfram Fischer² har sagt at »man muss nur die Memoiren früher Fabrikarbeiter aufmerksam lesen, und man wird Abgrenzungen solcher Art auf Schritt und Tritt finden, nicht nur die bekannten zwischen gelernten und ungelernten Kräften, sondern auch solche nach Herkunft, Nationalität, Sprache, Konfession und Bildung, vor allem aber nach Arbeitsfunktion, Leistung und Einkommen«.

Rundt om i arkiver og museer ligger et stort og indtil videre næsten ubenyttet erindringsmateriale, som kan bidrage væsentligt til industrialismens socialhistorie herunder arbejderklassens og arbejderbevægelsens historie. At anvende denne kildegruppe volder imidlertid store kildekritiske og metodiske problemer, som alene kan løses gennem et tværfagligt arbejde mellem historikere, sociologer og etnologer, for ikke alene er det nødvendigt at få et overblik over, hvad der foreligger på nuværende tidspunkt,³ det haster også med, at forskerne selv går i gang med at indsamle erindringsmateriale både ud fra mere almene sociale problemstillinger, men også når det drejer sig om helt specielle ofte lokalt afgrænsede forskningsområder. Det følgende skal tjene som en oversigt samt en vejledning i nogle af de generelle kildekritiske og metodiske problemer, man støder på ved anvendelsen af materialet. Desuden er disse betragtninger blevet sat ind i nogle større rammer omhandlende en analyse af arbejderklassen og arbejderbevægelsen i lyset af sociale forandringer.

I. Lokalhistoriske arkiver og kulturhistoriske museer

Med henvisning til en voksende almen kulturel samt forsknings- og undervisningsmæssig interesse for det industrielle miljø udsendte Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv d. 22/9 1975 en opfordring, til samtlige landsarkiver, lokalhistoriske arkiver og kulturhistoriske museer (ialt 280), om at udarbejde en registrant over, hvad de måtte sidde inde med af erindringsmateriale (herunder båndinterviews) omfattende alle befolkningsgrupper, således at begrebet arbejdererindringer kunne defineres i relation til de indkomne oplysninger.

Registranten skulle helst, foruden angivelse af erindringskriverens navn, erhverv, adresse og alder ved tidspunktet for afleveringen, indeholde oplysninger om dennes faders samt hustruens/mandens faders erhverv, og hvis det lod sig gøre en kort redegørelse for beretningens indhold. Desuden bad vi om en nærmere omtale af selve indsamlingsarbejdet og i særdeleshed indsamlingsmetoder (interviewteknik, indbydelsens og spørgeskemaets ordlyd), når det drejede sig om arbejdet med selv at skabe materiale.

Indtil videre (d. 1/12-75) er der indkommet ca. 120 besvarelser,⁴ ud fra hvilke jeg i det følgende vil søge at formidle nogle indtryk af det arbejde, der foregår ude i de lokalhistoriske institutioner.

Det samlede billede er, at der gøres et stort og til stadighed løbende arbejde for at indsamle erindringer, der kan belyse det lokale kulturmiljø, herunder fremdeles forskellige sider af den daglige tilværelse, men også oplysninger om arbejdslivet, de lokale fagforeninger og strejkebevægelser er kommet med.

Selve formen for indsamlingen af materiale kan inddeles på følgende måde:⁵

- a. Indsamling af eksisterende materiale.
- b. Indsamling i forbindelse med en af kommunen udskreven konkurrence.
- c. Indsamling ved interviews og spørgeskemaer.
- d. Strukturerede målrettede undersøgelser.

Punkt a, behøver ikke nogen videre forklaring. Her søger arkivarerne at få den lokale befolkning til at aflevere forskellige genstande, som kan være af kulturhistorisk interesse så som gamle arbejdsredskaber, dagbøger, skudsmål-bøger, billeder og altså også levnedsskildringer. Indsamlingen i forbindelse med en konkurrence former sig ved at kommunen stiller et præmiebeløb til rådighed for de bedste besvarelser. Interviewoptagelser er den for tiden mest anvendte måde at tilvejebringe erindringer på. Arkiv- og museumspersonalets store og ofte personlige kendskab til omegnens beboere gør det muligt

at komme i forbindelse med såkaldte »gode fortællere«. En del interviews er optaget som led i dialektforskningen, hvor man har søgt at bevare talemåde og fortællerform. Dertil kommer en del lokale foredrag og møder optaget på bånd. De negative sider ved denne form for indsamling er, at en gennemgang af båndmaterialet tager tid og er vanskeligt at overskue, hvortil kommer at en hel del arkiver sidder inde med bånd til flere hundrede timer, om hvis indhold der kun foreligger nødtørftige henvisninger.

Interviewene og spørgeskemaerne koncentrerer sig om den daglige tilværelse, som den har formet sig i barndoms- og ungdomsårene. Et eksempel på spørgeskemaformen taget fra Hvidovre lokalhistoriske arkiv anføres her:

Hvordan deres daglige tilværelse har formet sig i årenes løb
Hvordan man boede
Hvilken mad man spiste
Arbejdsforhold – arbejdstid og løn
Fritiden og hvordan man tilbragte den
Familiefester og andre begivenheder

Hvortil det bemærkes »at det vil være af betydning, at disse erindringer skrives i hånden, og at den personlige stavemåde og formulering bibeholdes«.

Det strukturerede målrettede indsamlingsarbejde betjener sig både af interviews og spørgeskemaer, men adskiller sig ellers fra den foregående ved enten at sigte på nogle udvalgte emneområder eller f. eks. et specielt beboelseskvarter, hvis historie søges belyst ud fra forskellige kildegrupper bl. a. erindringer. Et eksemplarisk og et i sig selv interessant bevis herpå er det arbejde, som udføres på museet på Sønderborg Slot.

Museets etnologiske undersøgelser sigter på områder, der ikke dækkes af Nationalmuseet (jvf. afsnit III). Som de vigtigste fremstår a) kostforhold b) leg og legetøj c) festsikke d) fremmedarbejdere (d. v. s. krigsfanger) og deres integration i lokalbefolkningen under 1. verdenskrig.

Erindringsmaterialet er på de fire nævnte områder indsamlet ved spørgelister og interviews, hvis meddelere er fra forskellige sociale miljøer, af ulige køn og nationalitet. Herunder er indbefattet arbejdere fra by og land. Til dette kommer, at museet 1971–3 gennemførte en interviewundersøgelse i Harbogade, et af Sønderborgs saneringskvarterer. Gadens ca. 80 husstande, af hvilke de fleste var arbejdere, blev opsøgt og interviewene skete ud fra åbne spørgelister. Hovedsigtet var at belyse, hvorledes beboere i saneringskvarteret oplevede deres egen situation.⁶

II. Københavns stadsarkiv. Pensionistmemoirer

I maj måned 1969 udsendte magistratens 3. afdeling (borgmester Børge H. Jensen) en indbydelse (se appendix A) til samtlige pensionister i Københavns kommune om at nedskrive og indsende erindringer om deres barndom og ungdom i København. For at opnå en så stor tilslutning som muligt udsattes en række præmier til deling blandt de bedste forfattere og som sidste frist for indsendelsen fastsattes d. 31. august 1969. Nogle uger før fristens udløb udsendtes en meddelelse via pressen, der foruden at fortælle om nogle sider af det indkomne materiale, opfordrede flere til at skrive og specificerede samtidig nogle emner (skole- og læretid) man fra komiteens side ønskede yderligere uddybet. Ved fristens udløb var der modtaget ca. 1850 levnedsskildringer, føjes dertil de senere indkomne når man op på et samlet antal af ca. 2000. Beretningerne varierer meget i omfang, fra 1 til 200 sider, medens de fleste ligger mellem 10–20 sider, af disse er ca. 1/5 maskinskrevne.

For at fremme åbenheden og for at undgå diskretionsbrud blev det bestemt, at erindringerne ikke måtte stilles til rådighed for offentligheden uden forfatterens samtykke de første 25 år, alene forskere kunne gennem forudgående henvendelse til borgmesteren og stadsarkivaren få adgang til materialet.⁷ Efter arkiveringen og bedømmelsen af det indsendte materiale, er det, med en undtagelse, ikke blevet underkastet nogen videre registrering eller gennearbejdning. Foruden et navnerregister, der henviser til kodenummet, er der som grundlag for præmiebedømmelsen opstillet et register omfattende ca. 150 personer, hvori der gives en meget kortfattet karakteristik med omtale af beretningens indhold samt dens litterære beskaffenhed. Udvælgelsen af de 150 personer er sket dels ud fra beretningens længde, dels ud fra den litterære kvalitet og i hvor høj grad beretningen er med til at give et detaljeret indblik i forfatterens miljø.

Udover de to omtalte navneregistre foreligger der et emneregister med ca. 300 stikord indbefattet stednavne, sociale forhold, hospitalsvæsen, skoleforhold, lege, arbejdsforhold, arbejdsløshed, asyler, børnehjem, fattiggårde, husdyr, husholdning, forskellige erhverv, militærtjeneste, originaler, transportmidler etc. etc. Registret bygger på en overfladisk gennemgang af de indkomne beretninger, det har væsentlige mangler ang. emneområder og henvisninger.

En undtagelse danner i denne henseende skoleforholdene. Ved siden af den udsendte pressemeddelelse, hvor komiteen lagde særlig vægt på at få mere detaljerede oplysninger, har stadsarkivar dr. phil. Sigurd Jensen, med erindringsmaterialet som hovedkilde, skrevet om de københavnske betalings- og friskoler i tiden fra århundredskiftet og indtil 1. verdenskrig.⁸

En socioøkonomisk opdeling af materialet viser, at arbejderklassen defineret som ufaglærte og faglærte arbejdere tillige med kvinder, der havde været gift med en person fra disse kategorier, alt i alt omfatter ca. 500–600 personer, medregnes herefter mestergruppen, når vi op på et antal af ca. 1000–1100 personer. Overraskende nok er der også et antal erindringer ca. 100 fra de befolkningsgrupper, som normalt betegnes som stående »uden for klasserne« d. v. s. enlige mødre (fra arbejderklassen) med børn (forefindes i et stort antal p. g. a. mandens tidlige død), prostituerede, subsistensløse o. a.

En af de væsentligste årsager til at vi sidder inde med et så stort antal memoirer fra de lavere samfundsgrupper, kan skyldes, at det ikke er en psykologisk viden om sin egen klasses og/eller gruppes voksende status (bemærkes ofte i offentliggjorte arbejdererindringer), men derimod en ydre opfordring, der har virket igangsættende overfor de betragtninger, de fleste mennesker har gjort sig om at nedskrive deres erindringer. Heraf følger også, at kun de færreste giver direkte udtryk for nogen egentlig kollektiv og klassebevidst adfærd, skønt som det fremgår gang på gang, at de fleste har haft et overordentligt nært forhold til fagbevægelsen og socialdemokratiet.

For de fleste erindringer gælder, at hovedvægten i beskrivelsen er lagt på barndoms- og ungdomsårene, det vil sige, at det bliver perioden 1900–1915 som fyldigst lader sig beskrive. Kun få beretninger lægger et fuldkomment livsløb for dagen.

Forfatterens geografiske oprindelse vidner om, at skønt de fleste skildrer forholdene i København, har en del gennemlevet en del år på landet eller i en provinsby.

Et måske ikke overraskende men ihvertfald for historieforskningen opmuntrende resultat er det store antal kvindelige erindringsforfattere ca. 60 %. Materialet tillader at vi nærmer os kvinderne som socialhistorisk gruppe på en langt mere detaljeret og forstående måde end tidligere.

En almen indholdsanalyse af erindringsmaterialet viser, at beretningerne i første række egner sig til detailstudier, som kan give os et mere nuanceret billede af periodens sociale forhold og forskellige miljøer. Således følger vi på nært hold familielivet, omgangsformerne, skoleforholdene, læretiden, de første arbejdspladser etc., foruden de mange memoirer, der vidner om store befolkningsgruppers liv på tærsklen til sultegrænsen, med ustandselig tilbagevendende problemer som sult, sygdom, drikkeri, død og arbejdsløshed. Erindringerne påviser, at mange fra arbejderklassen levede under miserable sociale betingelser, men samtidig formidler de et indtryk af de små men uhyre væsentlige forskelle hvad angår livsførelse og holdning, der herskede mellem faglærte- og ufaglærte arbejdere og mellem arbejdere, der konstant var

truet af eller gik arbejdsløse og dem som på længere sigt havde fast arbejde og dermed en vis social sikkerhed.

Men før disse relationer og holdninger lader sig trække frem i lyset, er det nødvendigt at se på de tendenser, materialet er behæftet med. Sigurd Jensen har sammenfattet sine kildekritiske betragtninger på følgende måde: »Mange er forbitrede opgør med en svær barndom og ungdom, andre derimod ser barndommen, herunder også skolegangen, gennem et rosenrødt skær, men det er nu de færreste, adskillige berettere foretager efterrationaliseringer, og mange har svært ved at holde detaljerne ude fra hinanden. Det er jo nu engang ældre mennesker, der skriver. Det sproglige volder også sine vanskeligheder. Det har ikke sjældent knebet med at få sætningerne formet, så meningen blev helt klar. Endelig glemmer mange, at meddele helt selvfølgelige ting, som f. eks. hvornår de er født, hvilken skole de gik i o.lign. Memoire efter Memoire må lægges til side som værende af liden eller ingen interesse, fordi forfatteren holder sig til almindeligheder blandt de ca. 1900 behandlede beretninger er der et par hundrede, der virkelig giver noget, d. v. s. giver præcise oplysninger, det gælder med hensyn til skolehistorie, og det skal nok også vise sig at gælde med hensyn til mange andre områder, der kan belyses af erindringen.«⁹

Om arbejdererindringerne i særdeleshed gælder, at de koncentrerer sig om den personlige omverden (familien, boligen, enkeltstående begivenheder) og kun sjældent giver udtryk for en egentlig livsholdning eller abstraktion i forhold til omverdenen. En sådan filosofisk-sociologisk synsvinkel er det derimod ikke ualmindeligt at træffe hos berettere, som står uden for arbejderklassen. Det bliver derfor nødvendigt for socialhistorikeren fra arbejdererindringerne at fremdrage det immanente sociologiske, med andre ord han må arbejde sig frem mod at klarlægge normstrukturen indenfor klassen eller den enkelte socioøkonomiske gruppe. Først da er det nemlig muligt at få en forklaring på så vigtige fænomener som fagforeningernes opkomst og karakter, strejker, partidannelser, forholdet til arbejdsgiveren o. s. v.

Overfor disse typiske arbejderproblemer og egentlige historiske dynamiske aspekter svigter kildematerialet fuldstændigt. Kun yderst sjældent gives der nogen udførlig beskrivelse af f. eks. strejker, som regel antydes de kun, parti- og fagforeningsarbejde forbigås selv af det store antal personer, om hvem man ved, at de har været aktive indenfor disse organisationer.

Er den slags forhold af beretteren blevet opfattet som værende for selvindlysende og selvfølgelig og dermed af ringe interesse for andre? Det er vanskeligt at besvare, men et er ihvertfald givet, ordlyden af den i maj måned 1969 udsendte indbydelse må bære en del af skylden. I indbydelsen opfordredes pensionisten til at lægge vægt på årene omkring århundredskiftet,

dernæst at se på forskellene dengang og i dag og endelig tilskyndedes de til at skrive om begivenheder, som havde gjort et særlig stærkt indtryk på dem. Resultatet er blevet alt for mange intetsigende fremstillinger præget af store erindringsforskydninger. Nogle få og mere præcise spørgsmål kunne sikkert have forbedret materialets kildeværdi betydeligt. Ganske kort kan det siges, at kildematerialets ydre kriterier på mange områder virker lovende, medens indholdsanalysen, ud fra en historikers synsvinkel, kraftigt beskærer materialets anvendelighed.

III. Nationalmuseets 3. afdeling

A. Nationalmuseets industri-, håndværker- og arbejderundersøgelser¹⁹

I begyndelsen af 1951 iværksatte Nationalmuseets 3. afd., under ledelse af museumsinspektør David Yde-Andersen, en indsamling af arbejdererindringer skrevet ud fra nogle i forvejen udsendte spørgelister (se appendix B). Kontakten med de gamle berettere opnåedes dels ved en almen opfordring gennem dagspressen og fagbladene (første gang i begyndelsen af 1951, anden gang i slutningen af 1953), dels ved at en af undersøgelsens medarbejdere opsøgte beboerne i De gamles By, i aldersrenteboliger og stiftelser og opfordrede dem til at skrive om deres liv og arbejde. Udover de skriftlige levnedsskildringer, som i dag er nået op på et antal af ca. 4000, blev der optaget over et halvt hundrede kilometer stålband af nogle af de bedste fortællere, for derigennem at bevare deres sprog og fortællerform. Dertil kom en del nye og gamle film og billeder fra hjemmene og fra forskellige industri-virksomheder.

Målet for undersøgelserne skulle være et kulturhistorisk supplement til de historiske fremstillinger af arbejdernes fagorganisatoriske og politiske udvikling. Arbejdsmetoderne overtoges som D. Yde-Andersen udtrykker det »direkte fra folkelivsforskningen. Forskel var der kun i målsætningen, for der hvor folkelivsforskningen registrerede det levende liv for at finde frem til traditionerne, som vidner om svundne slægters liv, registrerer undersøgelserne livet for dettes egen skyld«.

Nøglen til det skriftlige materiale, i alt omkring 1000 erindringer, indeholder fgl. oplysninger: 1) Navn 2) Adresse (sidste opholdssted) 3) Kode-nummer 4) Fødested 5) Selvopgiven stillingsbetegnelse 6) Kort beskrivelse af indholdet (med sideangivelse).

De fleste berettere må anses for at henhøre under gruppen håndværks-fag, og skønt begreberne håndværker og arbejder ofte greb ind i hinanden,

er der en klar overvægt af faglærte arbejdere. De fleste af disse havde etableret sig som håndværksmestre og har på et eller andet tidspunkt været tilknyttet fagbevægelsen eller mesterforeningerne, gruppen som helhed har altså været opadgående mobil. Denne skæve repræsentation, beror for en stor del på, at opfordringen til at skrive udsendtes gennem fagpressen, tillige med, at håndværksmestrene havde noget at skrive om, og at de p. g. a. et vist administrativt arbejde var vant til at formulere sig skriftligt. Yde-Andersen bemærker også, at vi blandt håndværksmestrene finder mange af de bedste meddelere om arbejdernes forhold, »de havde selv i deres svendetid med liv og lyst taget del i arbejdernes faglige og politiske organisationsarbejde, men var i kraft af deres personlige egenskaber endt som mestre«.

Parallelt med den sociale opadgående mobilitet kan der observeres en geografisk mobilitet fra land til by. De fleste gennemlevede deres barndom og en del af læretiden på landet for siden at aflægge svendeprøve og etablere sig som mestre i byerne; ca. 2/3 af beretterne er fordelt på henholdsvis hovedstaden, købstæderne og stationsbyerne.

Som grundlag for en vurdering af vidneværdi og anvendelsesområde fremgår, at skildringerne hovedsagelig dækker barndommen, læreårene (koncentreret om det personlige forhold til læremesteren og de øvrige ansatte), vandre- og soldatertiden, medens den følgende tid er mere diffust beskrevet (de ældste meddelere er født 1870 og begyndte læretiden ca. 1885). Den begyndende arbejderbevægelse er derfor kun beskrevet i få ord, og udviklingen i firserne er underkastet store erindringsforskydninger. Alligevel er der en del spredte oplysninger om arbejdet indenfor de politiske og faglige organisationer.

Går vi herefter over til at sammenligne de indkomne besvarelser med de i vejledningen stillede spørgsmål (jvf. appendix), ses den gennemgående tendens at være, at erindringerne langsomt fjerner sig fra de ledende spørgsmål for mere og mere at koncentrere sig om helt private oplevelser. Resultatet bliver, at arbejdsårene hvor den enkelte konfronteres med centrale arbejdsmarkedsproblemer, kun svagt aftegner sig i materialet. Den væsentligste årsag er at finde i selve spørgeskemaets udformning og den valgte indsamlingsprocedure. En sammenligning med det af Edvard Bull udarbejdede spørgeskema (se appendix C) til arbejdere indenfor det norske papirindustriarbejderforbund, skulle kunne anskueliggøre dette. – Medens man fra Nationalmuseets side har lagt særlig vægt på barndoms- og ungdomstiden og dertil føjet et væld af detaljerede spørgsmål om det daglige liv, har E. Bull i færre men klarere spørgsmål fremhævet arbejdslivet herunder den enkeltes forhold til og holdning overfor arbejdsprocessen, arbejdskammeraterne, fagforeningerne og arbejdsgiverne. Og hvad der kan forekomme allervigtigst, han er

ikke stoppet ved den indkomne besvarelse, men med et givtigt resultat, fået en brevveksling i gang med beretterne.

En sammenligning med de københavnske pensionistmemoirer viser at der i det store og hele er tale om to forskellige samfundsgrupper. Hvor københavnermemoirerne – mindre fyldigt og klart – giver et billede af faglærte og ufaglærtes hårde livsvilkår i en storby under industriel vækst, fremdrager Nationalmuseets undersøgelser en opadgående mobil gruppe, med større geografisk spredning foruden en vis kronologisk forskydning, så mulighederne for at lade de to indsamlinger supplere og støtte hinanden skulle være til stede.

B. Nationalmuseets etnologiske undersøgelser (NEU)¹¹

Med direkte forbillede i foregangslandet Sverige (Nordiska Museets Etnologiska Undersökningar, oprettet 1928), udarbejdede Nationalmuseets 3. afd. i løbet af 1939 en serie spørgelister om folkedragtens hovedtøj, en fremgangsmåde der senere er blevet fulgt op af gentagne fyldige spørgelister med emner som bading, by- og gildeslag, vandforsyning, tyende, død og begravelse, forlovelse og bryllup etc. så der i dag er arkiveret ca. 190.000 sider optegnelser. Samtidig har Nationalmuseet oparbejdet et kontaktnet af gode meddelere. Herudover har museets personale foretaget begrænsede førstehåndsoptegnelser i marken, såkaldte punktundersøgelser d. v. s. dybtgående lokalt afgrænsede undersøgelser.

Hovedsigtet med forskningsarbejdet og dermed også materialeindsamlingen har været at kortlægge den danske bondekultur. Det vil i første række sige forbindelsen mellem det økologiske miljø og kulturen samt udviklingen i samspillet mellem det lokale samfund og det omgivne makrosamfund. Dattainsamlingen har derfor skulle tjene til analyse af den lokale differentiering, senere er synsvinklen udvidet til også at omfatte den sociale differentiering.

Den grundlæggende metode for NEU's arbejde har været, »at ethvert fænomen måtte bedømmes både som resultat af en historisk udvikling og ud fra funktion og miljø«. Den historiske udvikling er søgt klarlagt ud fra literære og arkivalske kilder, »medens funktion og miljø måtte belyses ved hjælp af oplysninger fra de folk (meddelere), som havde levet i miljøet og udført funktionen«. I spørgelisten har man derfor foruden at samle sig om redskabet eller skikken samtidig søgt denne indpasset i en sammenhængende miljøbeskrivelse.

Udvælgelsen af meddelere er sket ud fra en detaljeret og udførlig spørgeliste, således at dårligt formulerede og folk med en overfladisk viden er ble-

vet sorteret fra. Følgerne har været, at de med en højere lokal social status er overrepræsenteret.

For bedre at kunne kontrollere og udøve kildekritik¹² overfor de indsendte besvarelser, men også for at se besvarelsen i en større miljømæssig sammenhæng, har NEU, foruden selve besvarelsen fået meddeleren til at give en beskrivelse sit levnedsløb.

Spørgelisterne er, som allerede anført, meget omfattende, nogle når op på mellem 40 og 50 sider. Ser man på indholdet er det slående, hvor mange af spørgsmålene, der kan besvares med et ja/nej eller en talangivelse, og hvor få der eksplicit eller implicit kræver angivelse af stemninger, holdninger og meninger. Alligevel er det muligt mellem de mange spørgsmål at finde en for socialhistorikeren vigtig synsvinkel, som f. eks. dette udkast taget fra spørgelisten om død og begravelse: »Kom skellet mellem rig og fattig, gårdmand og husmand, frem i forbindelse med begravelsesringningen? Fortæl nærmere om hvorledes forskellen viste sig«. Dette er en undtagelse og alment må det siges, at materialet som helhed gennem sin minutløse registrering af en ydre adfærd alene ved en etnologisk og sociologisk metodebehandling kan bidrage til en tolkning af nogle historiske hændelsesforløb.

Journaliseringen af det indgående materiale er foretaget på flg. måde: 1) hovedjournal hvor hver enkelt optegnelse fortløbende nummereres, 2) meddeleregistret, her anbringes meddelerne alfabetisk og på hver meddelers kort registreres optegnelser (emne grupper, antal blade, dato) 3) topografisk register, hvor kortene er anført efter sogn, samt emner fra selvsamme sogn; en eksemplarisk registrering og let tilgængelig nøgle til et stort materiale. For at give læseren et indtryk af de emnegrupper indenfor hvilke Nationalmuseets 3. afd. arbejder, anføres her samtlige hovedgrupper:¹³

A Natur	K Husholdning
B Mennesker	L Tekstiltilvirkning
C Befolkning	M Tekstiler
D Stat og samfund	N Dragter
E Samfærdsel	O Genstande til personlig brug
F Næringsliv	P Arts- og typebestemmelige genstande
G Vare- og pengeomsætning	Q Helt ubestemmelige genstande
H Bebyggelse	R Forfalskninger
I Bygninger og husbygning	S Udgravninger
J Inventar	T Museumshistorie

Årsagen til at jeg i en artikel, hvis hovedsigte er arbejdererindringer, medtager NEU's meddelervirksomhed, ligger dels i at NEU's aktiviteter har ført

til en indsamling af materiale som måske ikke i sin form svarer til, hvad der normalt opfattes som hørende ind under begrebet erindringer, men alligevel indeholder mange af de samme oplysninger og metodisk kun underkastes samme procedure, dels at der faktisk foreligger et antal arbejdererindringer, som er forholdsvis lette at opspore v. h. a. personregistret.

Endelig skal det påpeges, at for at nå til bare en delvis forståelse af de sociale forandringer, som fulgte med den industrielle vækst og voksende urbanisering – som følge af indvandring til byerne – er det nødvendigt til bunds at analysere det miljø og den sociale struktur, som disse mennesker kom fra og derfor også var bærer af.¹⁴

IV. Almene kildekritiske og metodiske problemer ¹⁵

Efter den mere detaljerede og konkrete fremstilling og analyse af erindringsmaterialet med særlig henblik på arbejdererindringer, er det nødvendigt at se om materialet kan bidrage til en mere udførlig og videnskabelig studie af arbejderklassens og arbejderbevægelsens historie. Det gælder med andre ord om at komme ud over og bag ved udviklingens politisk-ideologiske aspekter, for i stedet at lægge vægten over på de involverede psykologiske og sociologiske realiteter. Dette metodiske sigte betyder i snævrere forstand, at vi kan pege på nogle grundlæggende og retningsgivende problemområder ud fra hvilke beretningernes vidneværdi bør prøves:

- a. Arbejderens livsholdning og syn på sin egen sociale placering
- b. Forholdet til arbejdsgiveren
- c. Forholdet til arbejderpartierne og fagforeningerne
- d. Arbejderens holdning til arbejdssystemet, herunder arbejdstid og løn
- e. I hvor høj grad arbejderen var statusorienteret (individualistisk prestigeorienteret) eller klassebevidst (kollektivistisk solidarisk)
- f. Var arbejderens samfundssyn dikotomisk eller hierarkisk, konflikt- eller harmoniorienteret.

Disse problemområder må anses som værende fundamentale for en nærmere forståelse af fagforeningernes vækst og interne struktur, arbejderens holdning til og placering i parti- og organisationssystemet, samt graden af mobilisering og integration i samfundet, men heller ikke strejker og andre protestvælgelser er det muligt at forklare uden en holdningsanalyse.

Om det danske erindringsmateriale overhovedet egner sig nævneværdigt

til en sådan påkræven analyse fremgår af beretningernes repræsentativitet i videre og snævrere forstand. Ved repræsentativitet i videre forstand forstår jeg materialets strukturering ud fra nogle socioøkonomiske og geografiske kriterier og følgende muligheder for at klarlægge den sociale differentiering indenfor arbejderklassen. Disse betingelser synes på mange områder at være opfyldt især p. g. a. det store antal erindringer.

Disse positive træk svækkes imidlertid, når vi går over til repræsentativiteten i snævrere forstand, d. v. s. beretningernes indholdsmæssige strukturering. Det har i denne henseende været afgørende for historikeren, at materialet i alt overvejende grad er blevet indsamlet med et andet formål for øje. Resultaterne er fremkommet i overensstemmelse med den etnologiske metodes indsamlingsteknik og særlige anvendelsesområde, men også ud fra egne præmisser er materialet forbundet med store mangler (jvf. Nationalmuseets arbejderundersøgelser).

Hermed er ikke sagt, at det er umuligt for historikeren at benytte etnologiens data og metode. – Kernebegrebet i den etnologiske forskning er kultur, hvormed bl. a. hentydes til det indre liv (fester, skikke, ritualer og norm-systemer) indenfor forskellige arbejdermiljøer samt politiske, faglige, kooperative og kulturelle foreninger. Det »indre liv« søges dels beskrevet som tradition, hvorved forstås spredningen af et bestemt kulturelement og dets indlemmelse i et bestemt miljø, dels ved innovation, d. v. s. tilpasning eller fornyelse i et kulturelt system og endelig ved begrebet revolt, der hentyder til forkastelsen af accepterede mål og gængse normer og forsøg på at erstatte dem med nye.

Heraf skulle det fremgå, at den etnologiske metode indeholder væsentlige begreber og analysemaal som kan kaste lys over de fremførte problemområder (a–f), men samtidig formår at inddrage nye synsvinkler i studiet af arbejderbevægelsens historie.

Det kan altså tilrådes at anvende de foreliggende erindringer til det yderste, men for at nå videre er det tvingende nødvendigt, at historikerne går i gang med på egen hånd at skabe materiale, et materiale som iflg. Edvard Bull i bedste fald »vækker fantasien, antyder problemer, som bør undersøges og opstiller hypoteser, som bør prøves«.

Ved en indsamling vil mulighederne for til fulde at udnytte erindringerne som historisk kilde afhænge af de valgte indsamlingsmetoder.

En beskrivelse og identificering af forskellige sociale grupper og miljøer kræver, at undersøgelsen (indsamlingen) foregår indenfor velafgrænsede sociale og geografiske rammer, hvor erindringsmaterialet kan suppleres og kontrolleres ved hjælp af andet kildemateriale. Sådanne lokalsamfund kan enten være et fabrikkksamfund, et landarbejdermiljø eller en bestemt bydel.

Foruden de anførte geografiske forudsætninger møder vi ved indsamlingsarbejdet nogle sociale afgrænsningsproblemer.

For at nå til større klarhed over de ovenfor opstillede grundlæggende problemområder (a–f) må vi bl. a. ved udformningen af spørgeskemaer, i første række, gå ud fra arbejderens konkrete hverdag, som den har formet sig på arbejdspladsen og i familien.

Det vil være interessant at høre om arbejdets daglige rytme, hvorledes de forskellige arbejdsprocesser blev udført, hvem af arbejdskammeraterne man omgikkes og hvorfor, virksomhedens kontrol- og autoritetsformer og ikke mindst holdningen til virksomhedslederne/ejerne og arbejderorganisationerne bør berøres især i forbindelse med strejker og andre protestaktioner. Familien danner ramme om selve forsørgersituationen og arbejderen som forbruger, hvorunder lønningernes, ernæringens, boligens og opdragelsens sociale funktion træder tydeligere frem. Hertil kommer så forbruget af massemedierne, udveksling af information arbejderne imellem og evt. deltagelse i de politiske, faglige, kooperative og kulturelle foreningers indre liv og opbygning.

Først efter på lokalt plan at have indsamlet et tilstrækkeligt omfattende materiale, kan vi danne os et billede af arbejderklassen som helhed d. v. s. rekrutteringen til arbejderklassen og dens sociale sammensætning samt dens materielle og immaterielle kultur.

Ved indsamlingen og tolkningen af arbejdererindringer er det nødvendigt at være opmærksom på, at vi har at gøre med to typer af levnedsskildringer med forskellig vidneværdi og som derfor også kildekritisk bør behandles forskelligt.

Det som kendetegner langt de fleste arbejdererindringer er, foruden et sprogligt set lavt abstraktionsniveau, en meget personlig stil hvor selv de mest intime oplevelser gengives. Beretterne finder sig i skildringerne indenfor meget snævre sociale rammer, det være sig familien, venner og nære bekendteforholdet til faderen, moderen, mesteren og arbejdskammeraterne, yderst sjældent reflekterer de over samfundets opbygning og deres egen sociale placering. Disse erindrings mulighed for at informere korrekt om lønninger, arbejdsprocesser, arbejdstid, navne etc. er tvivlsom og hvor memoirene benyttes som grundlag for en holdningsanalyse er det ikke muligt direkte at bygge på beretternes udsagn om egne følelser og stemninger, men i flg. E. Bull vil vi se at »arbejderminnene gir en hel del, men det er uhyre vanskelig å bruke dem slik at resultatene kan bli pålitelige. Det er svært sjelden at folk er i stand til å huske og beskrive sine egne meninger og følelser etter mange års forløp. Direkte uttalelser om slikt er derfor et tvilsomt materiale å bygge på. Men meninger og følelser vil ofte komme fram mer in-

direkte i sammenheng med konkrete historier og bestemte oplevelser«.16

Karakteristisk for den anden gruppe af erindringer er at tolkning og vidneværdi ikke baseres på beretningernes immanente sociologi, men derimod på deres egne eksplicitte sociologiske betragtninger, de anskuer således arbejderens situation ikke indefra men udefra. Den skarpe adskillelse mellem observatør (forskeren) og den historiske aktør (erindringskriveren), som lå til grund for vurderingen af den første erindringstype er ikke til stede her hvor beretteren, ofte i et velformet sprog præget af en betydelig abstraktionsevne, bliver synteseskabende. Memoirerne bærer præg af at være knyttet til forskellige rolle-typer ofte af institutionel art, det kan være fagforeningsfolk, tillidsmænd og arbejderpolitikere, mennesker som har stået eller stadigvæk står den institutionelle normkilde nær. På sin vis kan man tale om at disse kilder på samme tid er personlige og offentlige, de vil »derfor ha et mer specifikt og saklig bestemt innhold, og vanlig være mer preget av formelle klisjeer og fiksjoner«.17 Har man indset dette og er beretningen blevet underkastet den traditionelle kildekritik, står vi i mange tilfælde over for en givtig og informativ kilde, hvis ophavsmand, ofte sidende på en central post, har en særlig nær indsigt i arbejdsforhold og arbejderpolitik på forskellige beslutningsniveauer.

Konkluderende kan erindringerens kildeværdi sammenfattes under flg. fire punkter:

1. Erindringerne kan give grundlaget for en opstilling af en eller flere hypoteser og hjælpe med til en verificering af disse.
2. Erindringerne kan desuden i videre forstand, som tidligere formuleret af E. Bull, vække fantasien, antyde problemer som bør undersøges og opstille hypoteser som bør prøves.
3. Den personlige beretning kan tjene som illustrationsmateriale for allerede verificerede hypoteser.
4. Erindringerne kan tjene som kontrol og korrektion for andre kilder, og naturligvis benyttes hvor der intet andet kildemateriale er.

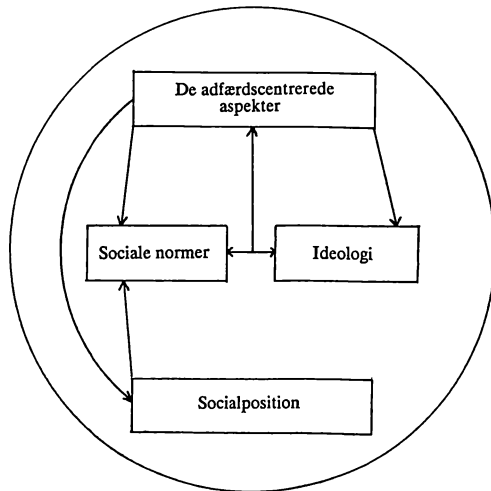
Som kilde knytter der sig til erindringerne desuden den fordel, fremfor de fleste andre kilder, at de giver en sammenhængende fremstilling af et længere livsløb hvor en hel række personlige faktorer på forhånd fremstår samlet indenfor en konkret historisk periode.

Vigtigst af alt er imidlertid det bidrag, som erindringsmaterialet kan give til de historiske forklarings natur, det vil sige mulighederne for at nå fra det individualpsykologiske til det gruppespecifikke og derfra til at finde sammenhængen mellem de forskellige gruppefænomener og at forklare hvordan de er opstået og forandre sig.

Arbejderbevægelsen, arbejderklassen og sociale forandringer

Klasserne er ikke skarpt definerbare. »They are rather aggregations of persons round a number of central nuclei, in such a way, that it can be said with confidence of those nearer each centre that they are members of a particular class but that those further from a centre can be assigned to the class it represents only with increasing uncertainty«. ¹⁸ Bulls klassedefinition, som han har hentet fra G. D. H. Coles »Studies in Class Structure« (1955) har p. g. a. sin teoretiske og empiriske anvendelighed været retningsgivende for de kildekritiske og metodiske aspekter i forrige afsnit. Klassedefinitionen må derudover i sin indre sociologiske logik og i sit historiesyn betegnes som værende dynamisk og kan derfor tjene som et videnskabeligt inspirerende udgangspunkt for studiet af sociale forandringer, herunder holdningsstrukturer. Et begreb, der indeholder nogle over- og underbegreber samt relationer, som jeg vil søge at skitsere med arbejderklassen og arbejderbevægelsen som et konkret udgangspunkt. ¹⁹

Basis-model for studiet af sociale forandringer med særlig henblik på en holdningsanalyse:

Ved social position forstås personens eller gruppens placering i det social-økologiske system, hvor flg. variable kan være af betydning: Indkomst, uddannelse, social sikkerhed, erhvervsprestige, personlig prestige, social opvindelse, social- og geografisk mobilitet, arbejdsfunktion; vi har med andre ord et begreb (social position), som refererer til arbejderklassens generelle livsbetingelser og dermed også til produktionsstrukturerne. Arbejderklassen

fremstår i sit socio-økologiske udgangspunkt som en aggregativ gruppe, d. v. s. gruppen – og følgende adfærd – eksisterer kun som et signifikant statistisk fænomen. Ideologi er at forstå som de normer – alt andet lige – der udgår fra en social institution d. v. s. organisationer, partier, kirke og regering. Disse ideologier konfronteres imidlertid med mennesker, som netop i kraft af deres sociale position er under påvirkning fra andre normkilder (residual størrelse). Denne konfrontation mellem ideologi og sociale normer resulterer derefter i en holdning, som igen betinger en vis social adfærd med feedback effekt.

De adfærdscentrerede aspekter omfatter udviklingen og strukturen i partier og organisationer – eksternt og internt – med tilknytning til arbejderklassen. Desuden er det væsentligt at medtage udviklingstendenser, som har manifesteret sig enten som konflikt eller konsensus, med andre ord har arbejderklassens historie været præget af samfundsmæssig moderation, mobilisering, integration og legitimering eller radikalitet og disintegration, i hvilken grad og hvorfor?

Modellens dynamiske perspektiver fremviser samtidig en interaktion og feedback sådan at forstå, at der ikke er nogen initial årsagsfaktor, hvor f. eks. de økonomiske forandringer virker determinerende på den sociale- og socio-politiske struktur heller ikke i sidste instans.

Hermed ikke være sagt, at der ikke kan prioriteres mellem de forskellige variable, i en konkret empirisk undersøgelse vil det ofte være praktisk at udelade en hel del variable og endog med stort udbytte anvende en monokausal indfaldsvinkel.

Endelig tager modellen og de dermed forbundne begreber hensyn til kravet om et differentieret analyseniveau.

Både det (social)psykologiske, det organisationsstrukturelle og det samfundsstrukturelle niveau og forbindelsen mellem disse niveauer, er til stede i denne model. Derfor vil det heller ikke volde nogle principielle metodiske vanskeligheder at indføje de holdningsmæssige problemområder fra afsnit IV (a–f) i modellen. Erindringsmaterialet har hermed fået en logisk og heuristisk placering i historiske studier over sociale forandringer.

I al sin enkelthed har modellen skulle tjene som et redskab og ideal for forskningen som »prøver at finde ud af i hvilken udstrækning »arbejderklassen« gik over fra at være bare en samling af mennesker med nogenlunde ens placering på den sociale rangliste til at være en »kollektiv« gruppe med bevidst sammenhold«. ²⁰

Den opstillede model, hvis over- og underbegreber hovedsagelig er hentet fra sociologien, må ikke opfattes som et lukket teoretisk system, men kendetegnes af problemer og løsningsforslag på et abstraktionsniveau på linie med de såkaldte »middle rang theories«, som beskriver og analyserer mekanis-

mer, relationer og processer indenfor en tidsmæssig og geografisk defineret ramme. Det valgte abstraktionsniveau, hvor teorier og hypoteser står i nært forhold til de observerede data, gør det muligt at opfylde historikerens krav om empirisk forskning uden at forbigå de kildekritiske aspekter.

Historikeren har derefter mulighed for at benytte sociologiens, etnologiens, politologiens og økonomiens redskaber for siden at knytte disse begrænsede teorier sammen til multidimensionale historiske teorier.²¹

Noter

- 1 Jvf. det Humanistiske forskningsråds projekt over industrialismens boliger og bygninger og det dertil knyttede tidsskrift, »Industrialismens bygninger og boliger. Det industrielle miljø 1840–1940«. Gunnar Viby Mogensen m. fl.: »Socialhistorie. Kilder og studieområder vedrørende dansk socialhistorie efter 1890« (Kbh. 1975).
- 2 Wolfram Fischer: »Ökonomische und soziologische Aspekte der frühen Industrialisierung. Stand und Aufgaben der Forschung« i W. Fischer: »Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung« (Gøtt. 1972 s. 24–25).
- 3 Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv er på nuværende tidspunkt – under ledelse af Flemming Mikkelsen – ved at registrere hvad de lands- og lokaldækkende arkiver og museer måtte sidde inde med af utrykte arbejdererindringer.
- 4 En del arkiver og museer er uden erindringsmateriale medens andre enten ikke har ressourcer til at gennemgå det indkomne materiale eller de befinder sig i en begyndende indsamlingsfase.
- 5 Om aktiviteterne på de lokalhistoriske arkiver se »Lokalhistorisk Journal«.
- 6 Lokalhistoriske publikationer baseret på erindringsstof se f. eks. H. P. Hansen: »Amtsbannerne på Als« (Historisk Samfund for Als og Sundeved 1975) og Ingeborg Christmas-Møller og Minna Holm Kragelund: »Dagligliv bag dæmningen. Lammefjorden 1873–1973« (Kbh. 1974).
- 7 Yderligere omtale af indsamlingsarbejdet med uddrag af erindringerne kan indhentes i det af magistraten (3. afd.) udsendte værk »Københavnere fortæller« (1972) redigeret af Poul Strømstad. Se også Københavns stadsarkiv, hovedjournal nr. 100/1969.
- 9 Sigurd Jensen: »Københavnske pensionister fortæller skolehistorie – Præsentation af et kildemateriale«. (Årbog for Dansk Skolehistorie, 1973).
- 9 Samme s. 74, 94–95.
- 10 Afsnittet bygger på D. Yde-Andersen: »Lidt om arbejderundersøgelserne« (Nationalmuseets Arbejdsmark 1959, s. 83–88). D. Yde-Andersen: »National Museum Studies of Industrial, Skilled and Unskilled Workers« (Dansk Folkemuseum og Frilandsmuseet, Nationalmuseet 1966, s. 143–150). Edvard Bull (red.): »Arbejdsfolk fortæller. Fra papirindustrien«. (Oslo, 1953). Forskellige udgivelser af Nationalmuseets indsamlede materiale f. eks. »Smeden« (red. D. Yde-Andersen, Kbh. 1952). Desuden har stud.mag. Carl Erik Andresen stillet en del oplysninger til min rådighed. Han arbejder for tiden på et speciale om de nordiske arbejder- og håndværkerundersøgelser med særlig henblik på tømrerne (ca. 90 erindringer fra Nationalmuseet).

- 11 En udmærket introduktion til NEU se Ole Højrup: »Om Nationalmuseets etnologiske undersøgelser« (Budstikke 1963, p. 81–108).
 - 12 Det skal her bemærkes at målet for og anvendelsen af kildekritik, indenfor etnografi og historie, kan afvige meget fra hinanden.
 - 13 For en detaljeret indføring se »Saglig Registrant for Danske Kulturhistoriske Museer«, af Svend Jespersen, 2. rev. udg. 1954.
 - 14 Denne problemstilling land/by er blevet behandlet i en række nye etnologiske studier f. eks. Sven B. Ek: »Nöden i Lund« (Landskrona 1971), samme »Stadens födelse« (1967) samt M. Hellspong och O. Löfgren: »Land och stad« (Lund, 1974).
 - 15 Afsnittet bygger i det væsentlige på Edvard Bull: »Arbeidermiljø under det industrielle gjennebrudd« (disp., Oslo 1958). Oppositionsindlæggene i Norsk Historisk Tidsskrift, 1959, s. 263–315. E. Bull: »Autobiographies of Industrial Workers (International Review of Social History vol. I, 1956). Albert Koch: »Arbeitermemoiren als sozialwissenschaftliche Erkenntnisquelle« (Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 61 Band, 3. Heft, Tübingen, 1929). I. Talve: »Arbeit und Lebensverhältnisse der finnischen Bahnbauarbeiter und Eisenbahner (Scripta Ethnologica 18, Turku 1964, s. 2–40, Wolfram Fischer: »Arbeitermemoiren als Quellen für Geschichte und Volkskunde der industriellen Gesellschaft (W. Fischer: Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung, Gött. 1974). Flemming Hemmersam: »Arbejderkultur« (Manuskript, 1974).
 - 16 Bull: »Arbeidermiljø« s. 11.
 - 17 Ottar Dahl: »Grunntrekk i historieforskningens metodelære« (Oslo 1967) s. 42–43.
 - 18 G. D. H. Coles klassesdefinition er taget fra E. Bull: »Arbeidermiljø« s. 4.
 - 19 Værker om sociale forandringer med metodisk sigte til historikeren se flg. Robert F. Berkhofer: »A Behavioral Approach to Historical Analysis« (New York 1969). J. A. Ponsioen: »The Analysis of Social Change Reconsidered« (The Hague, 1962, W. F. Wertheim: »Evolution och recolution« (Stoch. 1962). Wolfgang Zapf (hersg.): »Theorien des sozialen Wandel (Berlin, 1971). Indeholder en fyldig bibliografi. Peter Chr. Ludz (hersg.): Soziologie und Sozialgeschichte (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft, 16/1972).
- Sociale forandringer med særlig henblik på arbejderklassen og arbejderbevægelsen se J-F. Bergier: »The industrial Bourgeoisie and the Rise of the Working Class 1700-1914« (The Fontana Economic History of Europe, bd. 3, ed. Carlo M. Cipolla, 1971). Samuel J. Surace: »Ideology, Economic Change, and the Working Classes: The Case of Italy« (Berkely, 1966). Gerd H. Hardach: »Der soziale Status des Arbeiters in der Frühindustrialisierung« (Berlin 1969). Niel J. Smelser: »Social Change in the Industrial Revolution« (Lond. 1959). Stephan Thermstrom: »Poverty and Progress« (New York 1964). Edward Shorter and Charles Tilly: »Strikes in France 1830–1968« (Camp. 1974). Jürgen E. Büse: »Gewerkschaften im Prozess des sozialen Wandels in Entwicklungsländern« (Bonn 1974).
- 20 E. Bull: Arbeidermiljø s. 5.
 - 21 Ang. de teoretiske overvejelser og muligheder kan flg. anbefales: Hans-Ulrich Wehler: »Geschichte als Historische Sozialwissenschaft« (Frankfurt, 1973). Samme: »Modernisierungstheorie und Geschichte« (Gött. 1975). Sven Tägil: Komparation och generaliseringsnivå« (Studier i historisk Metode 6, Oslo 1972).

Appendix A

Til alle folkepensionister i Københavns kommune

Magistratens 3. afdeling indbyder Dem herved til en usædvanlig opgave, som forhåbentlig vil interessere Dem, og som i hvert fald interesserer de kredse, der beskæftiger sig med byens historie.

Årene omkring århundredeskiftet var på mange måder en brydningstid, hvor store økonomiske, tekniske og sociale forandringer var i gang. De, der var unge i de år, husker begyndelsen til meget af det, som i dag er en helt selvfølgelig ting i hverdagen.

Også i København skete der netop i de år meget nyt, som mange af vore pensionister har fulgt med egne øjne. Mange – og ikke mindst mange børn – havde hårde kår dengang, og mange af dem fik det hårdt igen under den store krise i 1930'erne, som så blev efterfulgt af krig og besættelse, men der er nok også mange ældre, som med glæde tænker tilbage på noget, som fandtes i deres unge dage og som savnes i dag.

Næsten alle pensionister i København vil sikkert på områder af den ene eller den anden art have erindringer om forhold, som var helt, helt anderledes end i dag. Derfor vil vi gerne bede Dem nedskrive lidt om Deres livs forløb og specielt om, hvad der har gjort stærkt indtryk på Dem i Deres barndom og ungdom.

Om det bliver langt eller kort, og hvordan det gøres, er ikke afgørende – hvert enkelt bidrag vil alligevel være med til at udfylde billedet af dagliglivet og vilkårene i den tid.

Appendix B

Nationalmuseets vejledning ved levnedsskildring

(Fra Nationalmuseets side gjorde man opmærksom på at levnedsskildringerne – som skulle skrives på museets specielle holdbare papir – skulle danne udgangspunkt for museets kulturhistoriske undersøgelse af arbejdernes, håndværkernes, og industriens forhold i tiden omkring århundredeskiftet. Foruden skildringen spurgte man efter gamle fotografier, vandrebøger eller andet, der kunne illustrere forholdene på arbejdspladserne og i hjemmene.)

1) *Navn, stilling og adresse.*

2) *Barndom.* Fødselsår og fødested. Forældrenes navne og fødselsår. Oplysning om, hvorfra forældrene stammer. Familiens størrelse i barndommen, herunder søskende og andre i hjemmet boende familiemedlemmer, logerende m. v.

De økonomiske forhold. Forældrenes erhverv og arbejde.

Hjemmets indretning. Boligens størrelse, indretning og møblering. Værelser-

nes udnyttelse ved dag og nat. Huslejens størrelse. Hvis familien har boet flere steder under Deres barndom, ser vi gerne, De skriver om et par af disse lejligheder.

Det daglige liv. Hverdagens inddeling fra morgenen til aften, d. v. s. oplysninger om, når på dagen måltiderne lå, og når de voksne gik til og fra arbejde. Oplysninger om, hvad dagens måltider bestod af, og om der var forskel på den mad, manden fik, og den de øvrige familiemedlemmer fik. Oplysninger om madlavning, vask og rengøring. Om familiens beskæftigelse og interesse efter fyraften og på søndage, herunder de voksnes deltagelse i foreningsliv og politik, samt om hvilke aviser, familien holdt, og om hvilke bøger, der blev læst. Om søndagsskole, kirke- og altergang. Om forholdet til husvært, de handlende og myndighederne, samt en karakteristik af kvarteret og dets beboere.

Højtid og fest. Familiefester: barsel, dåb, fødselsdage (om konfirmation se nedenfor), forlovelse, bryllup, guld- og sølvbryllup, jubilæer og begravelse. Årets højtider og fester: nytår og grundlovsdag, skt. Hans, Mortens aften, jul.

3) *Skolegang og arbejde i skoleårene.* Om skolen, dens lærere og deres undervisning. Om skolebespisning og andre gratis ydelser fra skolen. Om frikvarter, ferie og skoleudflugter. Om forholdet mellem skolebørnene indbyrdes fra forskellige klasser, fra forskellige skoler og kvarterer. Om arbejde i skoleårene og om dets varighed, art og aflønning.

4) *Konfirmation.* Om forberedelse, overhøring, selve konfirmationen og den påfølgende fest. Om konfirmationsudstyret og gaverne. Om evt. første altergang og ydelser til præsten. Om rettigheder og pligter, der fulgte med konfirmationen.

5) *Læreår* (for ufaglærte de første arbejdspladser efter konfirmationen). Arbejdets art, læretidens længde, læremesterens ydelser i løn, kost, renlighed, logi og tøj, faderens eller værgens forpligtelser på drengens eller egne vegne over for læremesteren. Om modtagelsen af den ny læredreng på arbejdspladsen. Om arbejdsdagens længde og inddeling. Om arbejdstøj og eget værktøj. Om selve arbejdet og oplæringen til dette. Om forholdet til mester, hans husstand, til svenden og til ældre og yngre lærlinge. Om arbejdspladsens skikke og sædvaner, herunder fester, der fejredes på arbejdspladsen. Om prøver og skikke i forbindelse med udlæringen.

6) *Vandreår.* Om vandringens formål, om den fulgte rute, om herberger og understøttelse, om skikke og sædvaner blandt svende på valsen.

7) *Soldatertid.* Om tjenestetiden og genindkaldelser.

8) *Ungdomsliv.* Om livet uden for arbejdspladserne i ungdomsårene. Om sport, forlystelser, faglige og politiske foreninger, om aftenskoler og om anden form for ekstra undervisning. Om forlystelser og samvær med kammerater.

9) *Arbejdsår.* Om de forskellige arbejdspladser, De har været på efter soldatertiden. Om arbejdets varighed på de forskellige pladser, om arbejdspladsens indretning, om omklædning-, spise- og vaskerum og om toiletforhold. Om arbejdsdagens længde og inddeling de forskellige steder. Om arbejdets organisering, herunder sjak og lignende. Om løn og ferie. Om forholdet til overordnede, kol-

leger og underordnede. Om talemåder, skikke og overtro inden for faget. Om arbejdsstandsninger og deres følger.

10) *Etablering*. Om eventuel etablering som selvstændig næringsdrivende, med beskrivelse af de økonomiske krav og af virksomhedens indretning.

11) *Familieliv*. Om forholdet mellem datidens unge, om forlovelse, bryllup, udstyr og bosættelse. Om familieliv og om børnene. Om deltagelse i politik og det offentlige liv eller i faglige foreninger og organisationer. Om andre interesser uden for arbejdet, f. eks. selskabelige foreninger, kolonihavebevægelse eller religiøse bevægelser.

12) Deres vurdering af udviklingen i hjem og på arbejdsplads i den tid, De har levet.

Appendix C

Spørreliste

Minner fra treforedlingsindustrien

Alle som arbejder eller har arbejdet i tresliperier, cellulose- eller papirfabrikker, kan hjælpe til med undersøkelsen. Det gjelder bare om å skrive det en sjøl har opplevd, eller det en har hørt av foreldre eller eldre arbeidskamerater. Yngre folk som ikke husker langt tilbake, kan gi god hjelp ved å spørre ut gamle som ikke vil eller kan skrive sjøl; de bør da gjengi så nøyaktig som mulig det som de gamle forteller.

Meningen med undersøkelsen er å få så rike opplysninger som mulig om de menneskene som har hatt sitt virke i treforedlingsindustrien. Vi ber derfor om å få mest mulig samhengende livsskildringer, der en ikke bare tar det som direkte knytter seg til treforedlingsindustrien, men også forteller om sin barndom, sitt arbeid før en begynte i treforedlingsindustrien, sitt liv utenfor arbeidsplassen.

Her nedenfor stiller vi opp en del punkter som helst bør komme med i skildringen. Det er likevel ikke alle som kan svare på alle spørsmålene, mens mange kan fortelle mye mer enn det her direkte er spurt etter. Punkterne skal da ikke være noe bånd for fortellerne. De er bare ment som hjelp til å komme på de viktigste tingene. Har De arbeidet i flere bedrifter innenfor treforedlingsindustrien, vil vi sjølsagt gjerne ha svar på spørsmålene for hver enkelt bedrift.

Vi ber om at skildringerne blir gjort så utførlig som mulig. Nettopp *detaljene* har ofte størst interesse. Hvis De ikke rekker å svare grundig på alt, er det imidlertid bedre å skrive utførlig om noen få punkter enn å fare overflatisk over det hele.

Oppgi alltid så tydelig som mulig *hvor* det de forteller om, foregikk. Oppgi også *når* det var; husker De ikke bestemte årstall, så oppgi det tilnærmedesvis,

f. eks. »i 1890-årene«, »omkring 1900«, »da jeg var i 20 års alderen« e. l. Der-som De forteller ting De har hørt av andre, oppgi da helst *hvem* De har hørt det av. Hvis De ikke vil at Deres navn skal offentliggøres, bør De gjøre opp-merksom på dette.

Har De *fotografier* eller andre bilder som kan illustrere Deres beretning, *brev* eller andre dokumenter som forteller om arbeidsliv eller dagligliv, vil vi være takknemlige for å få tilsendt slike ting; om De vil ha originalene tilbake, kan vi ta kopier av dem.

Spørreliste

1. Foreldrene

Foreldrenes yrke og alder. Hvor var de født, og hvor bodde de senere i livet? Gjengi det de har fortalt om sitt liv sitt arbeid.

2. Barndomshjemmet

Hvor mange familiemedlemmer var der i hjemmet?

Boligforholdene: Lå der mange i hver seng? Ble det brukt feltsenger eller flatsenger? Hvordan var ellers utstyret i hjemmet? (Enkle grunnriss av rommene, med plasing av møblene, kan gjøre forholdene klarere).

Kostholdet: Var det *nok* mat? Hvor mange måltider ble det brukt? Hva slags mat var vanlig?

Klærne: Gikk arbeidsfolk i Deres barndom vanligvis med arbeidsklærne også utenfor arbeidstida, eller hadde de andre klær å skifte på seg om kvelden, om søndagene og til fest? Hade barna tilstrekkelig skotøy?

Fortell om Deres skolegang og annen utdanning.

Hva slags arbeid ble De satt til å gjøre i Deres barndom?

Ble det gjort forskjell på barn av småkårsfolk og andre ved konfirmasjonen? Måtte De sjøl ta arbeid for å betale konfirmasjonsklærne, eller greidde foreldrene disse utgiftene?

3. Det første lønnsarbeidet

Fortell om det første lønnsarbeidet De hadde. Arbeidstid og lønn? Hva ble lønna brukt til? Fikk De bruke pengene sjøl, eller var det foreldrene som rådde over dem? Fortell om de forskjellige arbeidsplassene hvor De var før De begynte i treforedlingsindustrien.

4. Treforedlingsindustrien

Når og hvor begynte De å arbeide i treforedlingsindustrien? Hvorfor søkte De arbeid der? Fortell om det arbeidet De begynte med der, og om de forskjellige

slags arbeid De senere har hatt i denne industrien. Legg særlig vekt på å skildre slike arbeidsprosesser som nå er gått av bruk eller er blitt sterkt forandret.

Likte De Dem bedre eller dårligere i treforedlningsindustrien enn i det arbeidet De hadde hatt før? Hvorfor?

Var det større eller mindre arbeidstempo før enn det er nå? Årsaker til forskjellen?

Var det noen slags festsikker e. l. som knyttet seg til fabrikkarbeidet? Var det f. eks. skikk at nye folk som begynte på fabrikken, måtte spandere på arbeidskameratene, eller var det andre skikker som hørte med når en begynte på arbeidet?

5. Lønn og arbeidstid

Hvordan var lønna i de forskjellige perioder av Deres liv? Hvordan var akkordfortjenesten jamført med daglønna? Fikk arbeiderne noen ytelser fra bedriften i tillegg til pengelønna? (F. eks. gratis ved, gratis eller særlig billig hus).

Bodde De i bedriftens arbeiderbolig, i privat leiegård, i eget hus, eller innlosjert hos en annen familie? Hvor stor var leia? Fortell i det hele om boligforholdene og om forholdet til husverten.

Hadde De noe jordbruk eller annet ekstraarbeid i tillegg til det vanlige fabrikkarbeidet? Hadde De gris eller andre husdyr?

Hvordan var arbeidstida og skiftordningen? Hvis det ikke var regelmessige matpauser, hvordan innrettet en seg da? Hvordan syntes De den lange arbeidstida virket? Var det mye overtid? Hvordan var overtidsbetalingen?

6. Kamerater og overordnede

Fortell om Deres arbeidskamerater, arbeidsformenn og arbeidsgivere. Hvordan var det med samholdet mellom arbeiderne?

Fortell om fagforeningen eller andre foreninger De har vært medlem av. Når og hvorfor meldte De Dem inn? (Eller, hvis De er uorganisert: Hvorfor har De ikke meldt Dem inn i foreningen?) Hva har foreningen betydd for arbeidsfolk?

Fortell om konflikter De har vært med i eller kjenner til, både før fagforeningen ble stiftet og siden.

7. Privatlivet

Fortell om bryllup, ekteskap, barna, familielivet.

Fornøyelser i ungdommen og senere.

Har De vært arbeidsløs i noen periode? Hvordan gikk det da med økonomien?

Lokalhistorien og arbejderbevægelsen

AF GERD CALLESEN

Udforskningen af arbejderbevægelsens historie er i de seneste år taget stærkt til – også i lokalhistorisk sammenhæng. Dr. phil. Gerd Callesen, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, peger her på en række af de problemer, der knytter sig til arbejdet med arbejderbevægelsens historie på lokalplanet.

I et foredrag om »lokalhistorie – rigshistorie« sagde Albert Olsen bl. a., at der »fra købstadshistorierne . . . er alt for lidt at hente til belysning af rigshistorien«. ¹ I en artikel med den samme overskrift diskuterer H. K. Kristensen ligeledes dette emne. Han går imod den opfattelse, at en lokalhistorie 'i udstrakt grad' skulle behandle rigshistorien. Efter hans opfattelse skal et »lokalhistorisk arbejde behandle en bestemt lokalitet, egn eller sogn – ikke hele Danmark. Netop ved at fordybe sig i det lokale kan man undertiden få det bedste overblik over det hele. Derfor skal den kun i nogen grad kædes sammen med den almindelige historie. . . . Lokalhistorikeren . . . skal passe sit eget persillebed og lade rigshistorikeren dyrke hele Danmarks ager«. ²

Artiklen er lidt uklar, så det kan være at H. K. Kristensen misforolkes, men den opfattelse, han her citeres for, er ikke desto mindre udbredt i praksis. Ingen af de her citerede modstridende opfattelser: 1) at lokalhistorien skal være skrevet med henblik på det bidrag den kan levere til rigshistorien og 2) at lokalhistorikeren især skal skrive sin lokalhistorie, passe sit eget persillebed, svarer til kravet om et samspil mellem almen og lokalhistorie. Der er selvfølgelig en gensidig afhængighed mellem de to, hvor de største krav nok stilles til lokalhistorikeren. ³ Den ideelle lokalhistoriker må hele tiden have de overordnede sammenhæng parate i baghovedet såvel som analogier og paralleller, for at kunne bedømme og indordne sin undersøgelse. Først da vil lokalhistorikerens fremtrin – den særlig grundige og specielle viden, som kun han/hun kan have – blive frugtbar for både den almene og den lokale historiske udvikling. Først da kan rigshistorikeren bruge det lokalhistoriske arbejde, hvis vedkommende da har historisk forståelse. Den almene historie kan til nød se bort fra den særlige lokale historie, omend den lokale historie i virkeligheden skulle være grundlaget for den almene. Lokalhistorien kan imidlertid under ingen omstændigheder give afkald, se bort fra den

almene historie, hvis den da skal have nogen betydning udover anekdoternes.

Det gælder i endnu højere grad for arbejderbevægelsen.⁴ Det kan muligvis være morsomt at se under hvilke former arbejderbevægelsen optræder i Randers og at disse evt. er helt anderledes i Helsingør. Men hvis begge disse byers arbejderhistorie beskrives isoleret fra arbejderbevægelsen iøvrigt, er det i bedste fald et (mislykket) bidrag til lokalhistorien og ikke mere. Da arbejderbevægelsen er en politisk bevægelse – det gælder også for de faglige organisationer – med sit centrum i landets hovedstad, som samtidig er landets betydeligste industrielle centrum, og en væsentlig del af bevægelsens politiske og organisatoriske praksis og teori udvikledes der,⁵ vil en isoleret fremstilling formentlig altid være mislykket. Udover dette problem gør to andre sig gældende: arbejderklassen er en del af det samfund, der omgiver den og kan kun analyseres korrekt, hvis man inddrager dens og dens organisationers relationer til det øvrige samfund i undersøgelsen. Arbejderbevægelsen er derudover et led i en international bevægelse og også dette moment har i visse sammenhæng en meget stor betydning også på lokal basis, f. eks. havde de vandrende håndværkersvende ofte centrale funktioner ved oprettelsen af parti- og fagforeninger i forrige århundrede og formidlede direkte impulser fra den mere fremskredne arbejderbevægelse i udlandet.

Det andet problem gør sig mere umiddelbart gældende ved den lokalhistoriske undersøgelse: der mangler en god almen arbejderbevægelsens historie og det gælder også f. eks. de enkelte politiske og faglige landsdækkende organisationer.⁶ Denne grundlæggende mangel er en alvorlig svaghed for ethvert studie i arbejderbevægelsens historie: der mangler en referenceramme til hvilken man kan relatere sine (lokale) resultater.⁷ Det er således meget svært at indordne sine resultater i den almene arbejderbevægelsens historie og således komme frem til en relevant vurdering af arbejderklassens udvikling. Det kan man bl. a. se af to – iøvrigt udmærkede – lokalhistoriske afhandlinger, der meget konkret går ind på to strejkers udvikling i hhv. Århus og Esbjerg.⁸ Det er meget grundige afhandlinger, der skridt for skridt gennemgår den lokale udvikling – for Århus-undersøgelsen dog forsynet med en indledning om den almene udvikling – og dermed yder et vigtigt bidrag til forståelsen af den proces under hvilken arbejderbevægelsen konstituerer sig lokalt. Men disse undersøgelser kan kun svagt antyde den mere generelle betydning af afhandlingerne, fordi der mangler tilsvarende undersøgelser for andre byer og/eller den almene fremstilling, som disse analyser kunne relatere sig til hhv. korrigere. Men da nu denne almene ramme ikke eksisterer – og formentlig ikke vil eksistere i endnu nogle år – så skal man derfor ikke opgive de lokalhistoriske studier. Men man må være sig deres foreløbige

karakter bevidst, idet man formentlig heller ikke nu kan stille de rigtige spørgsmål til materialet.

Man kan selvfølgelig hente nogen inspiration i de allerede producerede afhandlinger⁹ og forsåvidt man kan »udenlandsk«, findes der også der en del centrale afhandlinger, der også metodisk bringer en del nyt. Det er naturligt, da man der allerede i længere tid har beskæftiget sig med arbejderbevægelsens historie og der derfor allerede foreligger en ret betydelig mængde af undersøgelser til forskel for her i landet, hvor man først i de senere år igen er begyndt at studere arbejderbevægelsens historie og først langsomt kommer til en forståelse af hvor og hvordan man skal sætte igang for at få resultater, der svarer til historiens kompleksitet. Der er selvfølgelig også her forskellige metodisk-teoretiske retninger, et forhold der endnu ikke er blevet frugtbart.¹⁰ Det er tildels formentlig også usikkerhed, der gør sig gældende, når forskningen indtil nu har koncentreret sig mere om arbejderbevægelsen i forrige århundrede og om de mindre – ofte oppositionelle – organisationer i arbejderbevægelsen end om Socialdemokratiet og de store faglige sammenslutninger, hhv. om emner der ligger lidt i udkanten af de store organisationers historie. Så længe det hovedsagelig er studenter, der arbejder med disse problemer og metodisk-teoretiske spørgsmål er så uklare som de nu engang er for tiden, er det lidt dristigt at gå i gang med store projekter. Det er mere betryggende og arbejdsøkonomisk, at studere de mindre organisationers udvikling og derved komme frem til mere sikre vurderinger og så kunne undersøge de centrale organisationers indsats.¹¹ Denne sidste mulighed begynder nu også at gøre sig gældende.

I den nuværende fase af forskningen i arbejderbevægelsens historie ville en forøget indsats på det lokalhistoriske område være af væsentlig betydning. Netop her ville det være muligt at komme videre på en del punkter. Ikke kun på det ydre område som f. eks. oprettelsesåret for organisationerne, repræsentationen i byrådet, medlemstal, avisens oprettelse og udvikling osv. – det er selvfølgelig vigtige ting, som angiver rammerne for organisationernes muligheder, og de skal helt klart undersøges, da disse ting jo er forudsætninger for politikken iøvrigt. Det der især tænkes på, er arbejderklassens indre struktur, fordi der også her er en betydelig usikkerhed om fremgangsmåden og der næsten intet foreligger om disse forhold. Men formentlig er de af afgørende betydning for arbejderbevægelsens udvikling.

Vagn Dybdahl har for nogle år siden helt korrekt hævdet, at »det store – økonomisk betingede – skel i befolkningen gik mellem arbejdere på den ene side og alle andre på den anden side«. Han gør videre opmærksom på, at der dog i arbejderklassen var skel, som var klart erkendt. Det væsentligste skel var her det mellem faglærte og ufaglærte. Det var de faglærte, der var

dominerende i den organiserede arbejderbevægelse.¹² Denne observation er korrekt, men den må udbygges væsentligt. I Jens Engbergs anførte artikel om Socialdemokratiet i Århus er der gjort et forsøg på at nærme sig dette problem. Engberg har på grundlag af skatteansættelsen forsøgt at finde frem til arbejdetallet i byen i 1872 og 1882; i denne periode voksede byen fra ca. 15.000 til ca. 25.000 indbyggere og antallet af arbejdere voksede stort set i takt med denne stigning. Dermed er der givet en delforklaring på hvorfor Socialdemokratiet kunne genoprettes i byen. Men går vi ud fra Vagn Dybdahls konstatering af et skel i arbejderklassen, står den større opgave foran os. Nemlig den hvordan arbejderklassen opstår og virker, inklusive de differentieringer der findes. Niels Finn Christiansen har for nylig beskrevet denne proces således, at arbejderklassen udvikler sig til en enhed på grundlag af de basale modsætninger i samfundet – klassemodsatningerne – og at der igen p. g. a. kapitalismens udvikling opstår indre differentieringer.¹³ Denne proces gentager sig igen og igen. I den marxistiske teori hedder denne bevægelse udviklingen fra »klasse i sig selv« til »klasse for sig selv« – nemlig at arbejderklassen, som oprindeligt er en stor ansamling af individer, får en bevidsthed om sin egen stilling som klasse i samfundet og at denne stilling kun kan ændres generelt ved fælles optræden og handling. Differentieringerne ophæver ikke den grundlæggende erfaring, men kan i perioder modificere den. Denne bevidsthedsændring er naturligvis ikke resultat af f. eks. »skoling«, men resultat af arbejdernes erfaring i deres kampe – f. eks. strejker osv. I det kommunistiske manifest er denne proces beskrevet, men der findes også forskellige afhandlinger, der på forskellig måde unddersøger dette problem. På en meget instruktiv måde har Michael Vester gjort dette for hele den engelske arbejderklassens vedkommende i perioden 1792–1848.¹⁴

Mere relevant i denne sammenhæng er vel nok en undersøgelse, der desværre kun foreligger på tysk, om arbejderne i byen Leipzig.¹⁵ Dette studie er såvel teoretisk som empirisk egnet til at virke som vejledning for en tilsvarende undersøgelse af arbejderklassens konstitueringsproces i en dansk by. En anden østtysk historiker har i denne sammenhæng formuleret nogle punkter, der bør overvejes ved en sådan undersøgelse:

»1. Klasser må ikke undersøges statisk, men set udfra de processer, som deres begyndelse, deres omfordeling, deres indre ændringer, deres ydre kamp-positioner og forhold til omverdenen udgør, indenfor deres nutids- og fremtidsinteressers udvikling.

2. Erkendelsen af klassens indre struktur og bevægelse øger vor viden om den samfundsmæssige bevidsthed og ideologiens mangfoldighed og forandringer.

3. Med henblik på industriproletariatet må vi søge at finde svar på spørgs-

målene: fra hvilke klasser og lag kom proletariatet, hvordan sammensattes de enkelte erhvervsgrupper i de forskellige industrigræne efter deres sociale oprindelse, hvilken indflydelse havde, har og får den tekniske udvikling på arbejderklassens struktur, i hvilke lag af arbejderklassen fandt den revolutionære klassebevidsthed lettest indpas i bestemte udviklingsfaser . . .«. ¹⁶

Forsøger man at anvende disse punkter – især det tredje – på en dansk by, er det formentlig en god ide, at undersøge hvilke industrivirksomheder, der fandtes i byen i bestemte perioder,¹⁷ at undersøge hvor mange arbejdere der beskæftigedes i disse fabrikker (hvor mange af dem var børn, kvinder, ufaglærte og faglærte mænd), at undersøge hvilke brancher der var dominerende blandt byens virksomheder: var der måske fem (mindre) tobaksfabrikker, maskinfabrikker eller tekstilfabrikker? Hvor mange skomagere, skræddere osv. fandtes der i byen? Hvor mange svende beskæftigede de? Vi ved, at de her nævnte erhverv (tobaksarbejdere, metalarbejdere, skomagere og skræddere) spillede en fremtrædende rolle i forrige århundredes arbejderbevægelse, de var meget ofte foregangsmænd i det faglige og politiske arbejde. Var det også tilfældet i den by, der er under undersøgelse? Eller var der andre fag? Hvordan var specielt forholdet mellem faglært og ufaglært arbejdskraft? Hvornår organiserede arbejdsmandene sig? Hvordan var deres løn i forhold til de faglærtes?¹⁸ Var det første generations-arbejdere, der udgjorde flertallet i byens arbejderklasse eller dominerede håndværkersvendene? Disse spørgsmål kunne suppleres, men det er næppe nødvendigt her, hovedsagen er, at de formentlig bedst kan besvares ved lokale undersøgelser. I det mindste vil man kunne udarbejde retningslinjer for en større undersøgelse efter at et par lokale er gennemført. Her er der en væsentlig opgave for lokalhistorikeren, ikke kun med hensyn til det lokale samfunds historie men også med hensyn til rigshistorien.

Jeg har ovenfor anført, at arbejderbevægelsen var et led i en international bevægelse. Hvad angår den danske arbejderbevægelse ses dette lettest ved bevægelsens optræden i det sønderjyske spørgsmål. Til trods for at Nord-slesvig lå uden for landets grænser, påvirkede den danske arbejderbevægelse i perioden 1872–1877 den nordslesvigske i betydelig grad, og denne politik havde ligeledes virkninger tilbage på det danske partis politisk-teoretiske udvikling. Det danske parti udviklede i denne periode en meget konsekvent internationalistisk politik og bibeholdt denne praksis også efter at Sønderjylland var gledet mere i baggrunden for den aktuelle politik. Den nordslesvigske arbejderbevægelse blev i denne periode et bindeled mellem det danske og det tyske arbejderparti. Det blev den, til trods for at den ikke opnåede særligt betydningsfulde resultater ved de forskellige valg. Men man kan her ved få et indtryk af på hvilke måder arbejderbevægelsen optrådte ved 'fol-

keforsamlinger', i valgkampe, ved understøttelse af strejker, oprettelse af fagforeninger, læseforeninger og partiforeninger. Men også her er problemet, at der ikke foreligger undersøgelser af arbejderklassen, dens størrelse, oprindelse osv.¹⁹ Men det bliver dog i det mindste også her tydeligt at lokal- og almen historie hænger sammen, og det antyder en af de mange muligheder hvor undersøgelsen af lokale hhv. regionale udviklinger og strukturer kan føre videre. Og forsåvidt også er metodisk lidt anderledes, som den ikke indskrænker sig til de centrale institutioners og/eller betydelige lederes 'ideologiske' udvikling, men forsøger at give et bidrag til hvordan disses udvikling bliver præget af konkrete situationers krav og omvendt hvordan de konkrete situationer bliver præget af de centrale instansers politiske vurdering. Der er en selvfølgelig vekselvirkning i disse forhold.

Dette problem ses ikke tilstrækkeligt reflekteret i en ny byhistorie. Til trods for gode socialhistoriske ansatser – arbejderbevægelsens udvikling indrages f. eks. i fremstillingen – er der ikke taget hensyn til denne synsvinkel. Det skal her illustreres med et eksempel.²⁰

Fra 1929/30 satsede DKP meget stærk på organiseringen af arbejdsløshedsbevægelsen. I København var Aksel Larsen den ledende i dette arbejde. Især i forbindelse med dette arbejde lykkedes det DKP at få valgt to folketingsmedlemmer i 1932. Udover denne virksomhed i arbejdsløshedsbevægelsen havde DKP i forbindelse med andre oppositionelle arbejdere forsøgt at organisere oppositionen indenfor fagbevægelsen i »Revolutionær Fagopposition« (RFO).²¹ RFO eksisterede omtrent i årene 1931–1934. Det var klart, at det socialdemokratiske flertal i fagbevægelsen i samarbejde med Socialdemokratiet organiserede en modbevægelse mod RFO for at hindre den i at få varig indflydelse. Således udkom f. eks. i 1933 Hans Hansens (Hedtofts) pjece »Kommunisterne splitter«. Alt i alt er denne sag et ret dunkelt kapitel i arbejderbevægelsens historie, vi ved forholdsvis lidt om den.

I denne byhistorie står der nu, at kommunisterne var meget aktive i arbejdsløshedsbevægelsen i Åbenrå (s. 154, 175), og at de i fællesorganisationen vandt gehør for deres kritiske holdning overfor den socialdemokratiske byrådsgruppe, og det førte åbenbart til, at de fik en stærk indflydelse i fællesorganisationen (s. 199). Men i byhistorien nævnes det ikke, at kommunisternes position i arbejdsløshedsbevægelsen var stærk også andre steder end i Åbenrå. Der står ikke noget om DKP's faglige politik i disse år eller om RFO, og der nævnes ikke et ord om at Socialdemokratiet i hele landet indledte en offensiv mod DKP. DKP's nedgang i byen – efter 1935 fandtes der ikke mere kommunistisk aktivitet i byen (s. 200) – forklares udelukkende ud fra lokale forhold og denne i og for sig interessante udvikling får dermed en forkert forklaring og forbliver på overfladen.²² Den forklares

nemlig udelukkende med, at den tyske (nazistiske) avis forstod at splitte arbejderbevægelsen, idet den påstod at socialdemokraterne og fagbevægelsen var gået på kommunisternes limpind i forbindelse med strejkerne og demonstrationerne mod losningen af det tyske skib »Maja« i august 1933. Fra denne tid kunne man konstatere en højredrejning i Socialdemokratiets politik, skriver forfatteren. Nu har denne affære muligvis været den lokale udløser (der har åbenbart også være andre), men det afgørende er, at Socialdemokratiets almene politik overfor DKP og DKP's faglige politik (RFO) slet ikke nævnes og dermed bliver byhistorien uinteressant i denne sammenhæng fordi den mangler ethvert perspektiv udover det lokale. Derudover bliver også forklaringen af årsagssammenhængen på det lokale forklaret, fordi den kun bliver forklaret lokalt.

Men det er jo netop på det lokale område, at de centrale beslutninger skal gennemføres. Det er her beslutningerne fra parti- og fagkongresser skal føres ud i livet, virkeliggøres. Det er her medlemmerne lever og arbejder, det er her man kan se virkningerne af den ideologiske hhv. teoretiske udvikling, af oplysnings- og kulturarbejdet, det er her man kan iagttage, hvordan det lykkes at samle arbejderklassen, mere end det kan ses på topplan. Det er forsåvidt også en anden metode der skal til. Det er derfor lokalhistorie er vigtig, hvis den bedrives rigtig (det gælder selvfølgelig for al historieskrivning), nemlig hvis den holder sig de overordnede synspunkter for øje. På den måde formår den at være bidragyder til forståelsen af såvel den almene ændring/udvikling i samfundet, som af den regionale/lokale særudvikling.²³ Hvis ikke det sker vil den i bedste fald være betydningsløs.

Der kunne anføres andre aspekter også hvad angår kildemateriale, der har speciel relevans. I mange lokalhistoriske foreninger og arkiver har man fået især ældre mennesker til at nedskrive deres erindringer eller til at indtale dem på bånd – det er nu forsøgt at registrere dette materiale (se Flemming Mikkelsens artikel s. 535 ff.). Men også de bedste erindringer må kontrolleres og sammenholdes med andet materiale – arbejderpressen vil som regel indeholde en mængde oplysninger. Problemet er som regel ikke for lidt materiale, men at finde frem til det relevante. Det gælder, selvom der er forsvundet meget og selvom arbejderbevægelsens folk i al almindelighed ikke hører til dem, der har efterladt sig personlige arkiver eller erindringer i modsætning til de borgerlige partiers aktivister.²⁴

Noter

- 1 Albert *Olsen*: Lokalhistorie – Rigshistorie, i: Lokalhistorie – Rigshistorie og andre artikler fra fortid og nutid, 1967, s. 1–8, her s. 2. Artiklen var oprindeligt trykt i Fortid og Nutid bd. 15, 1943–1944.
- 2 H. K. *Kristensen*: Lokalhistorien og rigshistorien, i: Lokalhistorisk Journal 1975–4, s. 16–17.
- 3 Det beskriver *Kristensen* i sin artikel ganske udmærket, som han også giver et par eksempler på, hvor rigshistorien har profiteret af lokalhistorikernes arbejde.
- 4 Ved arbejderbevægelse forstås her udelukkende den bevægelse i arbejderklassen, der har socialismen som mål. De konservative arbejderforeninger omkring 1880 og den kristelige fagbevægelse fra omkring århundredskiftet, som ikke har dette emancipatoriske mål, er i denne sammenhæng irrelevante. De håndværkerdannelsesforeninger og socialfilantropiske arbejderforeninger, der opstod omkring midten af forrige århundrede, er til en vis grad forløbere for den moderne arbejderbevægelse og skal i givet fald også undersøges som sådanne.
- 5 Smlg. dog *Jens Engberg*: Socialdemokratiet i Århus 1882–83. Begyndelse, rekrutteringsgrundlag, program og avis, i: Årbog for arbejderbevægelsens historie 4 (1974), s. 5–53 om en åbenbart selvstændig udvikling i Århus i disse år.
- 6 Undtagelser er Socialistisk Folkeparti og Danmarks Socialistiske Parti, smlg. *Ursula Schmiederer*: S.F. og den »tredie vej« til socialismen, Kongerslev 1974 og *Ole Stender-Petersen*: Danmarks Socialistiske Parti – et forsøg, i: Årbog for arbejderbevægelsens historie 4 (1974), s. 129–146.
- 7 Smlg. hertil min artikel »Om nogle problemer vedrørende arbejderbevægelsens historieskrivning«, i: Den jyske historiker. Historieteoretisk tidskrift, 6. årg. 1973–74 nr. 1, s. 31–47.
- 8 *Dorrit Andersen*: Århus under storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899, Århus 1970 og *Erik Christensen*: Havnearbejderstrejken i Esbjerg i 1893. Træk af arbejdsmændenes fagforenings første år i Esbjerg, København 1975.
- 9 Foruden de i noterne 5 og 8 nævnte f. eks. *Niels Ole Højstrup Jensen*: Arbejderbevægelsen i Helsingør 1871–1878 – set på baggrund af den økonomiske og sociale udvikling efter Sundtoldens ophævelse 1857, utrykt speciale København 1975 (som er et udmærket eksempel på hvordan lokalhistorie, almen historie, økonomisk historie og arbejderbevægelsens historie kan samarbejdes, så der kommer noget nyt ud af det), *Gerd Callesen*: En verden at vinde. Arbejderbevægelsens start i Sønderjylland 1872–78, Skærbæk 1974. Af to andre utrykte specialer, som ikke er lokalhistoriske i deres anlæg, men som inddrager lokal- hhv. regionalhistoriske begivenheder i analysen, fremgår det frugtbar i en sådan ansats. Det drejer sig om *Jonna Duch Christensen*: Fra radikalisme til socialisme. Den danske arbejderbevægelsens udvikling fra ca. 1865–1876 med særligt henblik på forholdet til Venstre-grupperne, København 1975, der her især inddrager de jyske socialdemokratiske foreningers politiske linje i diskussionen af Socialdemokratiets forhold til Venstre, og *Søren Federspiel*: Den danske arbejderbevægelse og internationalismen 1871–1878, København 1974, der bl. a. undersøger partiets politik i Slesvigspørgsmålet og derudfra kommer til nogle interessante konklusioner; smlg. endvidere *Federspiels* artikel i »Årbog for arbejderbevægelsens historie 4 (1974) s. 147–163 »Socialdemokratiet og de tyske partistridigheder« og sammes »Die Sozialdemokratie und die nordschles-

wigsche Frage 1872«, i: Die Heimat 1975–2, s. 40–48. I »Sønderjyske årbøger« har *H. E. Sørensen* offentliggjort en biografi om »Anna Mosegaard. En arbejderdigter fra Haderslev« (årg. 1975 s. 120–138) og i samme årg. har *Dorrit Andersen* fået trykt en korrespondance, der behandler »Socialdemokratiet mellem dansk og tysk« (s. 139–156). *Dorrit Andersen* har ligeledes skrevet en artikel om »Rådsbevægelsen i Nordslesvig 1918–20« (i Sønderjyske Årbøger 1972 s. 147–185) og om »Ørsted Arbejderforening. Et bidrag til de første brugsforeningers historie« (i: Erhvervs-historisk årbog 1970). – De utrykte specialer kan lånes hos Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv i København via det lokale bibliotek. Specielt bør der henvises til en udgivelse fra Dansk Typograf-Forbunds Ålborg-afdeling i anledning af dens 100 års jubilæum, nemlig *Willy Markvad: Mellem to ugeblade. Den nordjyske arbejderpresse 1887–1972*, Ålborg 1974. Det er en velskrevet, godt illustreret lille bog, der virkelig giver en god oversigt over den nordjyske arbejderpresses historie inklusive redaktørernes navne og funktion, oplagstal, aflæggerblade osv. Det ville være ønskeligt, at en sådan bog fandtes for hvert eneste af arbejderbladene. Det er også bemærkelsesværdigt, at typograferne valgte at udgive et sådant væsentligt bidrag istedet for et mere eller mindre dårligt festskrift. Endvidere vil der i løbet af 1976 udkomme et kildehefte udg. af AOF Ålborg ved *Willy Markvad* med data, oversigter, henvisninger osv., f. eks. på hvilke datoer tobaksarbejderne er omtalt i (arbejder)pressen. Det er et påskønnelsesværdigt initiativ.

- 10 I det halvårligt udkommende »Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie« offentliggøres en løbende fortegnelse af specialer og andre utrykte af-handlinger om arbejderbevægelsens historie. I samme tidsskrift nr. 1, 3 og 5 findes referater af de seminarer Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie har arrangeret om forskellige problemer ved studiet af arbejderbevægelsens historie og endvidere oversigter over kildemateriale om arbejderbevægelsens historie i Esbjerg (nr. 3) og Randers (nr. 6).
- 11 *Vagn Dybdahls* krav om, at »det er på tide, at det egentlige partis historie bliver taget op til moderne fagmæssig behandling – siden kan vi tage fat på fløjkrusninger«, svarer næppe rigtigt til de muligheder, der er på nuværende tidspunkt. Desuden svarer det ikke til hvad der er publiceret f. eks. i Årbog for arbejderbevægelsens historie. Endvidere giver også de mindre organisationers historie et indblik i de størres. *Vagn Dybdahl: Socialdemokratisk ideologihistorie*, i: *Ny Politik 1975–12*, s. 28–31, her s. 31.
- 12 *Vagn Dybdahl: Socialhistorie i købstæderne*, i: *Fortid og Nutid*, bind XXIV, 1971 – 6, s. 643–58, her s. 647.
- 13 *Niels Finn Christiansen: Fra kapitalismens gennembrud til 1. verdenskrig. Socialismens historie 1*, København 1975.
- 14 Bogen er planlagt til at udkomme på dansk hos forlaget GMT i tidsskriftet »Historievidenskabs« skriftrække formentlig engang i vinteren 1976/77, *Michael Vester: Studier over proletariatets lære- og organisationserfaringer*.
- 15 *Hartmut Zwahr: Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse. Strukturuntersuchung über das Leipziger Proletariat während der industriellen Revolution*, i: *Horst Bartel/Ernst Engelberg (Red.): Die grosspreussisch-militaristische Reichsgründung 1871 – Voraussetzungen und Folgen. Bd. I*, Berlin (DDR) 1971, s. 501–551. *Zwahr* har undersøgt problemet mere udførligt i en endnu utrykt afhandling.
- 16 *Ernst Engelberg: Über Gegenstand und Ziel der marxistisch-leninistischen Ge-*

schichtswissenschaft, i: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1968–9, her citeret efter Marxismus-Digest nr. 6(1971) s. 15 f.

- 17 *Vagn Dybdahl* har her ydet et stort og værdifuldt forarbejde med kommenterede oversigter/anmeldelser af i denne sammenhæng relevant litteratur inklusive hjælpemidlerne. Den sidste er mig bekendt trykt i *Fortid og Nutid*, bind XXII, 1965–7 s. 472–530, »Nyere handels- og industrihistorisk litteratur«.
- 18 Smlg. hertil f. eks. Erik Christensen anførte arbejde.
- 19 Jeg har forsøgt at lave en kort, letlæselig fremstilling af denne periodes arbejderbevægelse i Nordslesvig og dens problemer i den ovenfor (note 9) anførte pjece »en verden at vinde«. Intentionen var at give en omfattende, dvs. historisk, forklaring på bevægelsens udvikling.
- 20 *Åbenrå Bys Historie*. Redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. III 1864–1945, 1974. Jeg har skrevet en længere kritik af denne bog i »Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig« hefte 31–32 (1975), s. 139–152. Jeg har der især kritiseret den manglende forbindelse mellem almen og lokalhistorie og derudover en jævn strøm af faktuelle fejl i forbindelse med især det tyske mindretal. I nr. 33 af »Schriften . . .« har en af forfatterne – Gottlieb Japsen – skrevet et slags svar.
- 21 Om denne bevægelse vil der i løbet af 1976 udkomme nogle artikler, dels i *Arbog for arbejderbevægelsens historie* bind 6 og i tidsskriftet »Historievidenskab«.
- 22 I sit svar mener Japsen, at jeg bebrejder ham, at det skulle være sket af ond vilje, at han ikke har kunnet forbinde rigshistorien med den lokale. Det har selvfølgelig ikke været min hensigt. Problemet er, at Japsen åbenbart ikke kan forstå det gensidige forhold mellem almen og lokalhistorie.
- 23 Smlg. hertil et særnummer af tidsskriftet »Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung«, 7. årg. 1965 om den lokale arbejderbevægelses historie.
- 24 Smlg. i denne sammenhæng f. eks. *Poul Christensen: Af en illegals erindringer*, København 1976.

Thelma Jexlev:

Bedre sent end aldrig –

Baggrunden for »Lokalarkiver til 1559«

Lige fra provinsarkivernes oprettelse, hvilket skete i konsekvens af arkivloven 1889, har der hersket delte meninger om anbringelsen af de ældste lokale arkiver. Da arkivalierne begyndte at strømme ind til de nyoprettede provins/landsarkiver, fulgte der især fra stiftsarkiver og rådstuearkiver en del materiale med, som gik tilbage til middelalderen eller det 16. årh. I starten var det den almindelige anskuelse, at det var bedst at videregive det ældste materiale til Rigsarkivet, og rigsarkivar *A. D. Jørgensen* var næppe ene om at mene, at lokalarkiverne til 1559 »i langt højere grad ville komme til nytte der«. Synspunktet var utvivlsomt rigtigt på daværende tidspunkt – første generation af landsarkivernes personale var fortrinsvis folk med administrativ uddannelse og interesser; og i alt fald var det en stor hjælp for *Kr. Erslev* og *William Christensen* under udarbejdelsen af Repertoiret, at tingene var i hovedarkivet.

Men denne fremgangsmåde stred jo på visse punkter mod det hellige proveniensprincip, så den har næppe været tilfredsstillende for rigsarkivar *V. A. Secher*, der dog ikke nåede at gøre noget ved sagen. Først i *Kr. Erslevs* rigsarkivartid vendte strømmen, og en række arkivalier blev dels tilbageleveret dels udleveret til landsarkiverne. Nogen fast plan eller mere tilbunds gående overvejelser synes dog ikke nedfældet på papiret, i alt fald er arkivvæsenets arkiv mærkeligt tavs i denne sag. Udleveringerne findes kun undtagelsesvis dokumenteret i »Aflæveringer mellem landsarkiverne og hovedarkivet«. ¹ Det hænger rimeligvis sammen med, at arbejdet må være blevet standset og udleveringen aldrig konsekvent gennemført; den synes fortrinsvis at omfatte byarkiverne og enkelte kirkearkiver af usikker proveniens, mens stiftsarkiverne forblev i Rigsarkivet. Det samme gælder de godsarkiver, der direkte er deponeret her eller afleveret hertil.

Den følgende snes år skete der ikke videre i sagen, men den store aflævering fra Ribe by til Rigsarkivet 1939, formidlet af senere overarkivar *Bjørn Kor-*

nerup, gav spørgsmålet ny aktualitet. I krigsårene kunne man ikke komme nogen vegne, men ved det første landsarkivarmøde efter krigen i 1947 blev emnet drøftet ud fra et oplæg af rigsarkivar Axel Linvald om en eventuel aflevering af landsarkivernes arkivalier til Rigsarkivet, hvilket samtlige landsarkivarer med dr. P. Bagge i spidsen var modstandere af. Hovedargumenterne var: 1. At det stred mod proveniensprincippet, 2. At det af sikkerhedsgrunde var uheldigt at have alle ældre arkivalier samlet på ét sted og 3. Hensynet til lokale interesser. Spørgsmålet om aflevering/udlevering blev stillet i bero.² Derimod blev det besluttet at lade udarbejde registraturer over de enkelte landsarkivers breve frem til 1559; eksisterende registraturer blev revideret og suppleret de følgende par år, mens visse grupper måtte registreres fra bunden af. Resultatet blev i form af renskrevne folioregistraturer opstillet i Rigsarkivet.³ Beslutningen om at fotografere de lokale arkiver, der opbevares i Rigsarkivet, så at »genparter« kunne anbringes i de respektive landsarkiver, venter derimod stadig på at føres ud i livet.

Da Rigsarkivet hidtil ikke har haft nogen speciel registratur over sine lokalarkiver – de har fortrinsvis udgjort visse grupper blandt »Egeskabssaerne« – har det især for perioden 1513–59, hvor man ikke længere har Repertoriet til hjælp, været vanskeligt at overskue, hvilket materiale i Rigsarkivet, der organisk hørte sammen med de enkelte landsarkivers.⁴ Rigsarkivar *Johan Hvidtfeldt* huskede beslutningerne fra 1947 og overvejede flere muligheder for at finde en for alle parter tilfredsstillende løsning. Disse overvejelser førte til, at undertegnede fra efteråret 1966 fik som tjenstlig opgave at udarbejde en samlet registratur over lokale arkiver i såvel rigsarkiv som landsarkiver frem til 1559. Mit »kommissorium« gik ud på at skabe en fællesregistratur over materialet i de *statslige arkiver*, hvilket jeg efter nogen tids arbejde fandt utilstrækkeligt; bl. a. ville det have haft tilfølge, at registraturen over Roskilde kapitel var blevet en torso, da største delen af arkivet befinder sig i Det Arnamagnæanske Institut. Skønt det betød en væsentlig forøgelse af arbejdet med udvidet og forsinket registratur til følge, fik jeg derfor lov til at inddrage materiale i samlinger og biblioteker samt i de endnu eksisterende byarkiver og godsarkiver i det omfang, det kunne gøres uden omfattende primærundersøgelser.

Ifølge den oprindelige plan skulle registraturen udsendes som to bind i serien »Vejledende Arkivregistraturer«, et bind omfattende gejstlige arkiver og et bind med verdslige arkiver. Men ved at medtage stof fra andre institutioner end det statslige arkivvæsen, blev den ovennævnte plan sprængt, idet det nu udsendte første bind alene indeholder ca. 1000 numre fra den Arnamagnæanske diplomsamling på grundlag af Repertoriet og Arhnungs forskellige arbejder suppleret med en gennemgang af samlingens gamle folio-

registratur. Mens dokumenterne i Det Arnamagnæanske Institut bør være udnyttet i fuldt omfang, beror det på tilfældigheder, om originalbreve indklæbet i yngre håndskrifter eller samtidige kopier i lovsamlinger m. v. rundt omkring i de forskellige håndskriftssamlinger er kommet med.⁵

Den opdeling af de middelalderlige arkivfunds, vi i dag arbejder med, er til en vis grad en fiktion; den er fortrinsvis Kr. Erslevs og William Christensens værk og beror på deres skøn. Dette er farvet af, at man i ældre tid ikke skelnede så skarpt mellem embedsarkiver og private arkiver. Rundt omkring i de middelalderlige »privatarkiver« findes utvivlsomt en del materiale, som egentlig falder inden for registratures rammer, men det har ikke været muligt at få det med, da seddelregistraturerne over de ældre privatarkiver er ret ufuldstændige, og den trykte privatarkivregistratur er for summarisk til dette brug.⁶ Når der i enkelte tilfælde alligevel er medtaget breve fra privatarkiver, skyldes det enten William Christensens bemærkninger i Repertoriet eller for 1500-tallets vedkommende, at jeg har været opmærksom på forholdet gennem mine private forskninger.

Helt klar og utvetydig er den afgrænsning, at materiale, som opbevares uden for det nuværende Danmarks grænser, ikke er registreret; men såvidt muligt gøres der i de korte indledninger til de enkelte arkiver opmærksom på, om dele af arkivet findes i Sverige eller Tyskland.

Vanskeligere har det været at gennemføre en konsekvent afgrænsning i forhold til centrale arkiver, idet bl. a. klosterjordebøger og -inventarier for tidsrummet mellem reformationen og 1559 oftest vil være af central proveniens. Alligevel er de registreret, hvis de nu er anbragt i det enkelte klostres arkiv eller blandt regnskaberne i Reg. 108 A, da denne registratur omfatter materiale af både central og lokal proveniens. En skelnen mellem lokale og centrale arkiver må iøvrigt for middelalderens vedkommende bero på retrospektion fra forholdene i senere tid, da f. eks. et middelalderligt bispearkiv lige så vel kan opfattes centralt som lokalt.

På et andet punkt har vanskelighederne ved en fuldstændig konsekvent holdning været uoverstigelige, det gælder den *primære* og *sekundære* proveniens. Som hovedregel gælder, at henlæggelsen sker i det arkivfond, hvor arkivalet er havnet og senest har haft administrativ eller juridisk betydning, men ved retableringen o. 1920 af de middelalderlige arkiver, der i mellemtiden havde været genstand for saglige, topografiske eller andre omordninger, viste det sig i praksis lettest at genskabe den *primære proveniens*. De mange mageskifter allerede fra begyndelsen af det 16. årh. skaber også vanskeligheder, så meget mere som Kronens Skøder først begynder 1535. Problemet om afgrænsning i forhold til centrale arkiver og usikkerheden m. h. t. primær og sekundær proveniens fremgår ikke tilstrækkelig tydeligt af ind-

ledningen til den nu foreliggende registratur, men ved krydshenvisninger fra et arkivfond til et andet er det søgt afhjulpet.

Fra starten havde man vel håbet, at arbejdet kunne begrænses til at give den ældre registrering en afpudsning og tilføje enkelte ting, men det viste sig snart, at mangelen på gamle registratursedler var langt større end ventet, og de eksisterende indeholdt ikke tilstrækkelig mange oplysninger.

Den lange udarbejdelsestid har medført forbedringer undervejs og inddragelse af nyt materiale; på den anden side har manuskriptet i adskillige tilfælde måttet gennemgå flere redaktioner, alligevel er det ikke lykkedes at gennemføre fuldstændig konformitet.

For de gejstlige arkivers vedkommende har det været naturligt at registrere dem stiftsvis i grupperne: Bisp og kapitel, landsbykirker, købstadskirker og klostre, inden for hver gruppe er rækkefølgen topografisk efter samme system som Trap bygger på.

Registraturen tager sit udgangspunkt i de i Rigsarkivet eksisterende arkivfonds, men under hensyntagen til landsarkivernes arkivbetegnelser. Derfor er det f. eks. skønnet mest praktisk at registrere bisper og kapitler under eet, selv om de i Rigsarkivet udgør selvstændige arkivfonds indtil reformationen svarende til de sædvanlige middelalderlige forhold. En skarp adskillelse har dog ikke været gennemført overalt, hvilket fremgår af kopibogen »Ribe oldemoder« der indeholder breve både fra Ribe bisps og kapitals arkiv.

Gruppen »Landsbykirker« medtager dels breve, der findes under denne betegnelse i Rigsarkivet, og tilsvarende breve i Landsarkiverne, hvor arkiverne benævnes kirkearkiver, præstearkiver eller sognekaldsarkiver, dels en del breve af samme art i stiftsarkiverne, selv om de ikke er udskilt. Som hovedregel gælder, at breve vedrørende landsbykirker ikke er udskilt af de i Landsarkivet for Nørrejylland opbevarede bispearkiver, men er det i de tilsvarende arkiver i Rigsarkivet pånær Ribe stiftskiste. I Landsarkiverne for Sjælland og Fyn findes kun ganske få landsbykirkebreve ældre end 1559, derimod nogle kirkeregnskaber, som er medtaget i denne gruppe.

Købstadskirker findes ikke som selvstændige arkivfonds i Rigsarkivet, men indgår i byarkiverne. I landsarkiverne er arkivalier vedr. kirker i købstæderne både afleveret sammen med magistratsarkiverne og fra kirkeinspektionerne; de kan derfor findes både som dele af verdslige og af gejstlige arkiver. De er alle registreret som gejstlige arkiver, mens der i den kommende registratur over byarkiverne under det enkelte brevets datum vil blive henvist til bind I og II.

I Rigsarkivet er i gruppen klosterarkiver kun opstillet arkiver fra herreklostrene – herunder også St. Knuds kloster i Odense og Børghlum kloster, skønt disse fungerede som domkapitler – og de to landgodsbesiddende tigger-

ordensnonneklostre i Roskilde. Øvrige byklostre tilhørende de forskellige tiggerordener, samt helligåndsklostre el. -huse er opstillet under byerne, men her registreret sammen med de øvrige klostre. I landsarkiverne findes kun undtagelsesvis breve af klosterproveniens, men i registraturen er medtaget breve fra hospitalsarkiverne i det omfang hospitaler, der blev oprettet straks efter reformationen, umiddelbart fortsætter en ældre gejstlig institution; de er oftest bevaret i bispearkiverne. Andre breve angående hospitaler og milde stiftelser af verdslig proveniens vil blive registreret under byarkiverne.

Registraturen over de gejstlige arkiver afsluttes med en lille gruppe breve i Rigsarkivet samlet under betegnelsen Ordensarkiver.

Da registraturen i nogen grad går på tværs af de eksisterende arkivfunds, er det vigtigt ved bestilling og i kildehenvisninger at angive både arkiv og arkivbetegnelse; for tiden indtil 1450 afviger arkivbetegnelserne fra dem, der findes i første række af Repertoriet. Brevregesten vil forhåbentlig i mange tilfælde være tilstrækkelig oplysning om brevets art og indhold. Ønskes en fuldstændig tekst el. et udførligt referat, må man i almindelighed fortsat tage Repertoriet el. Regesta til hjælp. Da mange breve er publiceret siden 1874 – slutåret for ekcerpering til Regesta – havde det været ønskeligt at kunne henvise til trykkene, men det har kun været overkommeligt i begrænset omfang. Til 1512 må oplysning om tryksted søges i Repertoriet, mens man for tidsrummet 1513–1559 må anvende de lokalt afgrænsede diplomatarier. Mange breve er dog fortsat utrykte, således f. eks. langt over halvdelen af de 200 numre i Roskilde bisp og kapitel 1513–59, og i bd. II er det utrykte materiale nok dominerende, da tyngdepunktet her ligger efter 1500.

Forhåbentlig vil registraturen vise sig at være et nyttigt redskab ikke mindst til at samle noget af det spredte brevstof, der belyser forholdene på overgangen mellem senmiddelalder og nyere tid.

Noter

- 1 Arkivvæsenets arkiv. Rigsarkivets dossiersager, nr. 386.
- 2 Meddelelser om landsarkiverne 1921–55, s. 26. – Af de fremførte argumenter kan sikkerhedshensynet ikke siges at være tungtvejende, da lokale arkiver frem til 1559 kun udgør en ringe brøkdel af centralstyrelsens arkivalier og de middelalderlige adelsarkiver. Heller ikke lokale hensyn vil normalt være nogen afgørende hindring.
- 3 I LA. for Sjæll. m. v. maskinskrev man de forhåndenværende seddelregistraturer i een kronologisk række, men kun i eet eksemplar, således at man på landsarkivet fortsat har været henvist til at benytte registratursedlerne. Den til Rigsarkivet afleverede registratur har fået titlen »Fortegnelse over Breve før 1559 i Landsarkivet for Sjælland m. m.« Den angiver, at arbejdet er afsluttet 1950, og indeholder ca. 350–75 dokumenter fra 1288–1559. I Odense gennemførtes en fuldstændig regi-

strering af de ældste arkiver først efter, at Carl Lindberg Nielsen var tiltrådt som landsarkivar 1951, og en kronologisk fortegnelse blev aldrig afleveret til Rigsarkivet. Lindberg Nielsen havde forinden som arkivar i Viborg udarbejdet »Arkivalier i Landsarkivet i Viborg fra Tiden før 1559«. Den er renskrevet i 3 eksemplarer udover det indsendte, således at to findes i Viborg og et i Åbenrå. Hovedregistraturen – på mere end 200 sider – er ordnet efter proveniens, dvs. hvert arkivfond for sig, først de verdslige arkiver, derpå de gejstlige, og derefter følger en mere kortfattet kronologisk registratur med henvisning til arkivfond. Den omfatter ca. 1000 numre fra ca. 1200–1558, hvoraf dog mange er sene kopier, det ældste originaldokument er fra 1389. I hovedeksemplaret i Viborg er der i årenes løb gjort adskillige tilføjelser. – »Fortegnelse over Breve fra før 1559 i Landsarkivet, Åbenrå« indeholder ialt 147 numre fra årene 1292–1557. Denne registratur er desuden forsynet med et stedregister.

- 4 Her bør det understreges, at arkivbetegnelserne i Repertoriets første række er forældede, således at en række arkiver, som anføres med hjemsted i hovedarkivet, nu skal søges i landsarkiverne, mens alle øvrige arkivbetegnelser må ajourføres ved opslag i Rigsarkivets håndskrevne kronologiske fortegnelse over pergamentsbreve (den indeholder tillige flertallet af de ældre papirsbreve, næsten alle til 1450, hovedparten 1451–1513 – undtaget er de største privatarkiver, derefter er det mere tilfældigt, om papirsbreve er medtaget.
- 5 Vejledende arkivregistraturer XVII. Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver I. Ærkestiftet og Roskilde stift. Ved Thelma Jexlev, udg. af Rigsarkivet, Kbh. 1973. – 400 s., pris 46 kr. VA XVIII. Gejstlige arkiver II – 460 s., pris 69 kr., udkommer efteråret 1976.
- 6 Vejl.arkivreg. VIII. Privatarkiver før 1760 i Rigsarkivet. Ved Erik Kroman, udg. af Rigsarkivet, Kbh. 1948.

Ole Crumlin-Pedersen, Anders Monrad Møller, Holger Munchaus Petersen, Alan Hjorth Rasmussen

Mere om det maritime

Der er løbet en del vand i stranden siden september 1975, og der kan derfor være grund til supplerende bemærkninger om »Den maritimhistoriske forskning i Danmark« og om »Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning«.

Slet så ilde, som man kunne tro, står det vel ikke til med det maritime. Ikke så lidt afhænger af, hvordan tingene gøres op. En for snæver synsvinkel vil forhindre en i at få øje på mangt og meget af interesse. Tæller man f. eks. museumsansatte med maritim forskning som opgave, vil det være en god ide at medregne institutioner vest for Roskilde – man vil da få brug for mere end den ene hånds fingre. Vel kan man nå frem til, at kun 3 % af specialerne i faget historie i København har behandlet maritime emner. Er det lidt

eller meget i forhold til hvad? Hvordan ligger det iøvrigt med specialeskrivningen andre steder, i andre discipliner? Det er endvidere et spørgsmål, om man med rette kan konstatere en fuldstændig mangel på systematisk beskæftigelse med »maritim forskning såsom søfartshistorie eller maritim etnologi«. At der for tiden ikke eksisterer en lærestol med en passende etikette forhindrer dog ikke, at der undervises i disse emner. Blot som et eksempel kan nævnes, at der ved Institut for Økonomisk Historie i København nu på tredje år løber et specialeseminar over det 18. årh.'s danske søfart og handel. Hvad mon der foregår andetsteds for tiden?

Karakteristisk for den sidste halve snes år har vel netop været alsidigheden i de mange bestræbelser på udforskningen af den maritime fortid og nutid. I flæng kan nævnes Årbogen fra Helsingør, det store EDB-projekt omkring Øresundstoldregnskaberne, Nordisk Maritimhistorisk Arbejdsgruppe bl. a. med bogen »Sømand, Fisker, Skib og Værft«. Livlig projekt- og publikationsvirksomhed finder man i Esbjerg; mange – læge som lærde – er i arbejde i Løgstør, Roskilde, Rønne, Svendborg, Thisted, Ærøskøbing, Århus etc. Der dannes foreninger til bevaring af skibe, folk dyrker undervandsarkæologi, og man finder private med omfattende materialesamlinger og store ønsker om at publicere. Der foregår faktisk meget. Om det så kan siges at være korrekt, at »der ikke eksisterer nogen maritim forskningstradition i Danmark« må vel forblive et spørgsmål om definition. Problematisk vil det under alle omstændigheder være, for hvor skulle man fagligt og geografisk placere denne »forskningstradition«?

Det har vel været ud fra et ønske om at vide mere om, hvad andre beskæftiger sig med, at en af de mange grupper på feltet, »Marinehistorisk Selskab«, i 1974 inviterede alle interesserede til den første maritimhistoriske konference. Denne førte til nedsættelse af »Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning« – en temmelig knudret, men absolut ikke tilfældig navngivning.

Kontaktudvalget har fungeret i mere end to år, en række publikationer er udsendt til interessekredsen og nok en konference i marts 1976 er afholdt. Udvalget er sammensat af såvel professionelle som ikke-professionelle og skulle så vidt muligt repræsentere alle fag og interesser. Personerne er for tiden følgende:

Jørgen H. Barfod (formand)
 Jørgen Burchardt
 Liselotte Mygh
 Gunnar Olsen
 Alan Hjorth Rasmussen

Hans Chr. Bjerg
 Ole Crumlin-Pedersen
 Anders Monrad Møller
 Holger Munchaus Petersen
 Birger Thomsen

Interessekredsen viser en lignende spredning geografisk og erhvervsmæssigt. Adgang er åben for enhver, blot man erlægger det beskedne årlige gebyr på kr. 20. Til gengæld modtager man udvalgets publikationer og indbydelse til næste konference.

Udvalgets hidtidige arbejde har i følge sagens natur været præget af en opbygning ved ret primitive hjælpemidler. Det er såvist sandt, at her er et område, »som har behov for mæcener«. Men disse har egentlig også vist sig, blot ikke med guldrandede gavechecks eller store fondsmidler, men med mindre beløb til at begynde på og især med praktisk hjælp i en snæver vending, det være sig med tryk eller papir. Det går ret let med at komme ind ad bagdøren, når der som her er tale om fritidsarbejde.

Første resultat kom i 1974 med rapporten fra den første konference indeholdende referater, indlæg og deltagerfortegnelse; nødvendig at have for at kunne godtgøre udvalgets eksistens og aktive virke både overfor konferencens deltagere og ved ansøgninger.

Derefter kom i 1975 en »Hvem forsker hvad«, som byggede videre på en forskningsoversigt udarbejdet til 1974-konferencen af dr. phil. Henning Henningsen. På grundlag af en spørgeskemaundersøgelse foreligger en bearbejdelse af 66 personers redegørelse for, hvilke interesser de har indenfor maritim historie- og samfundsforskning, hvilke emner, der arbejdes med, og om publikationshensigter og kildemateriale. Et arbejde som dette mister naturligvis hurtigt sin aktualitet, men den uprætentiøse udgivelse i form af et duplikeret hefte i et beskedent oplag skulle muliggøre en ny udgave om ikke alt for mange år.

Regelmæssigt kommer derimod »Arsbibliografi for dansk maritim historie- og samfundsforskning« – foreløbig udkommet for årene 1974 og 1975 (omtalt i Fortid og Nutid 1976, p. 469). Bibliografien er givetvis temmelig ultraditionel i sit omfang, 1974 med 393 nr, 1975 med 524, hvilket hænger sammen med, at artikler helt ned til 2 sider medtages fra den store og blomstrende bestand af maritime fagtidsskrifter, som ofte indeholder et eller andet af historisk eller aktuel interesse. Også her er publikationsformen beskedent; første gang duplikeret, anden gang i off-set – et godt eksempel på meget velvillig assistance fra en erhvervsvirksomhed. Atter skulle fordringsløsheden betyde stor elasticitet. Dels var det nemlig sin sag fra den ene dag til den anden at opstille en passende systematik til de mange titler, dels skulle netop systematik, opstilling og udvælgelse fra år til år kunne justeres, så man efter 5–10 år kunne have både råmateriale og opstilling klar til en fem- eller tiårsbibliografi af en lidt dyrere type.

Mest u håndterligt af udvalgets projekter har nok »Guide til maritimt kildemateriale« været. Ideen var på grundlag af spørgeskemaer at få samlet op-

lysninger om, hvor i landet – på arkiver, biblioteker, erhvervsvirksomheder og hos private – man kan finde kildemateriale i form af arkivalier, billeder, genstande etc. af maritim interesse. Første hefte kom i foråret 1976 med bearbejdelser af 68 besvarelser. Når dette læses skulle næste hefte for længst være ude; en del flere skal nok til, før man bliver færdige, men igen skulle det foreløbige præg, der er over en samling dupliserede hefter forhindre, at dette stiller sig i vejen for en senere trykt publikation, dels skulle dette arbejde også effektivt rydde grunden for det mere ambitiøse, den dag muligheden, d. v. s. pengene skulle vise sig.

Den foreløbigt sidste konference blev afholdt i marts 1976. En utrolig hjælpsomhed fra Toldskolens og fra den Kongelige Grønlandske Handels side gav konferencen ideelle lokaler og en meget fin kulinarisk behandling. Tilsvarende gav et virksomhedsbesøg hos P. Heering lejlighed til at fordele interessen mellem et meget spændende historisk milieu, en fabelagtig samling gamle søkort og et traktement med ganske nutidige påvirkninger. De mere end 70 deltagere påhørte en god snes indlæg fordelt på fire emnegrupper: Den maritime forsknings teknik og hjælpemidler; Skibet, historie og bevaring; Maritime erhverv, fra udenrigsfart til lokale maritime miljøer og endelig Orlogsflådens historie. Overskrifterne skulle give et ganske godt indtryk af spændvidden – om de enkelte emner vil kunne erfares ved læsning af den konferencerapport, som i skrivende stund er under udarbejdelse. Konferencen sluttede iøvrigt, som sådanne gør, med en generel diskussion, herunder vedtagelse af et sæt retningslinier for udvalgets videre virke.

Ovenstående skulle give et lille indblik i kontaktudvalgets virksomhed og arbejdsfacon. De små midler og den hjemmestrikkede form med diverse duplikatorer i mærkelige lokaler kan give et berettiget indtryk af en spændende »pionérfase«, og det spørgsmål rejser sig med det samme, om den igang-sættende ildhu og entusiasme nu også kan strække til over et længere tidsrum. Foreløbig er det kun gået fremad, hvad der vel kan hænge sammen med en almindelig opgående konjunktur i interessen for maritime emner. De, der på det seneste har været mest involveret i det praktiske arbejde, regner da også med at kunne holde et par år endnu, og udvalget tæller nyttilkomne, som må antages at kunne tage over.

På langt sigt kan det vel også være et problem, hvad dette skal ende med. Retningslinierne for udvalgets arbejde indeholder en formålsparagraf, som nævner tilvejebringelse af hjælpemidler for forskningen. Dette må vi siges at være i gang med. Men det anføres også, at udvalget skal søge at koordinere eksisterende forskningsprojekter og igangsætte eller stimulere nye forskningsinitiativer. Hermed er man straks ovre i noget fagpolitisk mere ømtåleligt. Et kontaktudvalg skulle principielt kunne virke uden at gå nogen for nær,

et koordinerende organ vækker umiddelbart betænkeligheder. Et sådant kan dårligt fungere uden, at det før eller siden vil virke som indblanding. Foreløbig er der dog ingen penge og dermed ingen fare. Man får vel ønske, dersom økonomiske muligheder engang skulle vise sig, at »Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning« da må være så bredt accepteret og almindelig anerkendt, at eventuelle problemer vil kunne klares til størst mulig tilfredshed for alle. Et blik på interessekredsens navne viser, at har vi end mødt megen velvilje, så mangler der dog blandt »interessenterne« nogle, vi meget gerne også så; foruden alle dem, der bare ikke kender os. – Adressen er Frankrigsgade 76, 2300 Kbh. S, Giro 8 25 90 11.

HANS CHR. BJERG: DANSK MARINEHISTORISK BIBLIOGRAFI 1500–1975. *Marinehistorisk Selskabs Skrift nr. 12. Akademisk Forlag. København 1975. 166 s., kr. 43.45 + moms.*

Med denne bibliografi har dansk militærhistorisk forskning fået et nyttigt arbejdsredskab. I 1969 udkom en norsk militærhistorisk bibliografi (A. O. Johnsen, G. C. Wasberg, T. A. Høeg: Norsk militærhistorisk bibliografi. Forsvarets krigshistoriske Afdeling, Oslo 1969). For perioden, hvor Danmark og Norge var et rige, indeholder dette værk værdifulde litteraturhenvisninger om dansk land- og sømilitærhistorie. Siden 1973 har Det kongelige Garnisonsbibliotek jævnligt udsendt bibliografier over landmilitære emner. Der savnedes således stærkt en sømilitær bibliografi. Den foreliggende publikation udfylder dette savn.

Emneområdet er den danske eller den dansk-norske marines historie og den dansk-norske søkrigshistorie, idet flåden som bekendt indtil 1814 var en fælles dansk-norsk flåde. Litteratur om norske flådeforhold er derfor også registreret frem til 1814.

Den nedre tidsmæssige afgrænsning er begyndelsen af 1500 tallet. På dette tidspunkt – under kong Hans – blev Danmarks første egentlige orlogsflåde skabt. Den øvre tidsgrænse er 1975, idet kun titler trykt inden 1. januar 1975 er medtaget. Bibliografien er tilstræbt så fuldstændig som mulig. Således er også avisartikler registreret, hvilket normalt ikke er tilfældet, f. eks. ikke i Dansk historisk Bibliografi. Bibliografien er systematisk emneinddelt. Udgiveren har udarbejdet et helt nyt inddelingssystem. Eksisterende systemer, som det på Marinens bibliotek, det i Norsk militærhistorisk Bibliografi anvendte system eller det indenfor de danske biblioteker anvendte decimalclassesystem, er således ikke benyttet. Dette skyldes, at disse systemer enten indeholder emner, der ikke kan betegnes som marinehistorie, eller fordi marinehistorien er spredt ud over vidt forskellige grupper, hvorved man vanskeligt kan få noget overblik over litteraturen. Sidstnævnte forhold er tilfældet med decimalclassesystemet. Da Bjerg har villet se de vidtforskellige marinehistoriske aspekter under et, har han derfor måttet udarbejde et nyt inddelingssystem. Det anvendte system er opbygget således, at etcifrede arabertal angiver hovedgrupper. F. eks. angiver hovedgruppe 2. Strategiske og politiske overvejelser angående Søværnet. Gruppen er så igen underinddelt. Således indeholder gruppe 2.1 Flådens ordning, 2.2 Sømilitærstrategi og 2.3 Diskussion om Søværnets rolle, forsvarssagens sømilitære aspekt. Titlerne inden for de enkelte undergrupper er opstillet kronologisk efter udgivelsesår og

forsynet med et nummer. Herved får man samtidig en forskningshistorisk oversigt over emnet, idet man kan se, hvorledes og hvornår emnet er blevet behandlet. Bibliografien er ikke annoteret, den er næsten »ren«. Kun i de tilfælde, hvor titlerne ikke er tilstrækkeligt oplysende, er der anført en supplerende kommentar i en parentes under det registrerede nummer. Bagerst i bibliografien findes et alfabetisk forfatterindex, der henviser til titlernes numre. Bibliografien kan således også benyttes, selvom man kun kender forfatterens navn. Alt i alt forekommer inddelingssystemet meget klart, overskueligt og let at arbejde med.

Inden for de rammer, som udgiveren har sat sig, har han tilsyneladende fået al litteratur med. Der er kun konstateret en enkelt forglemmelse, nemlig Poul Ib Liebes artikel »Matroserne ved Armeen«. Tidsskrift for Søværnen (herefter benævnt T.f.S.) 1971, s. 26–33.

Den kritik der kan rejses mod bibliografien drejer sig om emne- og tidsafgrænsningen. På s. 14 nævnes det, at der i bibliografien er lagt vægt på det historiske og det historiske aspekt. Der gøres opmærksom på, at der ikke er tale om en bibliografi om søværnen eller krigsvidenskab. For nærmere at indsnævre emneafgrænsningen omtales det, at dette forhold naturligvis har forårsaget udeladelser, som meget ofte har beroet på et skøn, der dog har været nødvendigt for ikke, at rammerne for bibliografien aldeles skulle sprænges.

Nærmere angives bibliografiens afgrænsning ikke. Generelt savner man derfor noget klarere retningslinier for, hvad der er taget med og hvorfor. T.f.S. har naturligvis leveret langt de fleste titler til bibliografien. Problemet med at skønne, hvad der burde medtages, drejer sig især om dette tidsskrift. Spørgsmålet er, hvad Bjerg mener, når han skriver, at der er lagt vægt på det historiske og det historiske aspekt.

På s. 21–25 under gruppe 2. Strategiske og politiske overvejelser angående søværnet er der for de sidste 40–50 år ingen registrerede numre herom, selvom der er skrevet mange artikler om dette emne. Den nyeste artikel, der er medtaget, er nr. 120 Holstein, Bent: Er det danske Søværn ødelagt? 30 s. Kbh. 1932.

I T.f.S. fra 1968 findes f.eks. en diskussion om, hvorledes flådens sammensætning burde være. Denne debat blev indledt med J. B. Pranovs artikel »Betragtninger vedrørende flådens sammensætning af egentlige krigsskibe under ændrede vilkår«. T.f.S. 1968 s. 313–23. Lignende diskussioner er som bekendt blevet ført i forrige århundrede og omkring århundredskiftet. Artikler, der omhandler disse diskussioner, er blevet registreret. Så hvorfor er artikler om dette emne fra mellemkrigstiden og indtil 1. januar 1975 ikke registreret? De er vel også historiske? Forklaringen er vel nok, at Bjerg har opfattet dem som hørende under krigsvidenskab, men dette burde være præciseret.

Også vedrørende andre emner kan man måske undre sig over, hvorfor nyere artikler ikke er medtaget. På s. 76 er der registreret litteratur om fiskerinspektionen. Her er kun nævnt en bog fra 1906, nemlig nr. 872 Hammer, R.: Stationskibenes Tilsyn med Fiskeriet under Island og Færøerne. 80 s. Kbh. 1906. I T.f.S. findes flere senere artikler om emnet, f. eks. K. Bang: Færøin-

spektionen i moderne perspektiv. T.f.S. 1965, s. 417–442. Hvor længe skal en sådan artikel opfattes som hørende under søvæsen, og hvornår bliver den en historisk artikel? Der findes i bibliografien adskillige artikler fra dette og forrige århundrede, der dengang de blev skrevet skildrede forhold, man i dag ville henregne under søvæsen. De er nu af Bjerg blevet opfattet som historiske og derfor registreret. Dette problem burde være uddybet under omtalen af emne- og tidsafgrænsningen.

Under punkt 12.2 findes litteratur om enkeltpersoner fortrinsvis søofficerer. Her er i visse tilfælde medtaget nekrologer, meget naturligt kun over kendte søofficerer, men hvem er kendte og ukendte? Det beror på en individuel vurdering. På s. 109 er registreret litteratur om V. Jøhnke, som var marineministeriets direktør under 1. verdenskrig. En nekrolog over Jøhnke i T.f.S. 1934, s. 132 ff er ikke medtaget. Nogle vil mene han var en kendt person. T.f.S. indeholder iøvrigt et hav af nekrologer over kendte og ukendte søofficerer. Man kunne ønske sig retningslinier for benyttelsen af disse og andre nekrologer.

Det er blevet nævnt, at bibliografien også medtager avisstof, hvilket i og for sig er prisværdigt, men der oplyses intet om hvilket avismateriale, der er registreret. Dette burde vel også være nævnt. Tilsyneladende drejer det sig om kronikker fra både hovedstads- og provinspressen, ligesom norske aviskronikker også er medtaget.

Til sidst vil jeg knytte et par kommentarer vedrørende den marinehistoriske forskning og litteratur. Bibliografien indeholder 2086 numre, hvilket er ganske meget. Hvis man ikke kender dette historiske område godt, kunne man let få indtryk af, at der er forsket meget i marinehistoriske emner. *Men det er der ikke.* Langt de fleste titler er småartikler, der i mange tilfælde indeholder et opkog af den eksisterende forskning. Et eksempel; nr. 1010 er en artikel af Ernst Christiansen med titlen »Kanonbådene – Napoleonstidens U-Baade«. Socialdemokraten, den 4.7.1941. I parentes har Bjerg udmærket oplyst, at denne kronik er skrevet på grundlag af Beutlich: Norges Sjøvæbning 1810–14 (Oslo 1940).

Forskningen har også koncentreret sig om specielle emner. Over halvdelen af numrene i bibliografien drejer sig om søkrigshistorie og personalhistorie. Tordenskjoldlitteraturen fylder alene 375 numre. Derimod er mange emner meget mangelfuldt behandlet, således mangler der i høj grad litteratur om marinens forhold under den lange fredsperiode 1720–1807.

Hvad der her kritisk er bemærket om bibliografien er til syvende og sidst kun detaljer. Udgiveren ved bedst, at ingen bibliografi nogensinde kan blive trykt uden at udvælgelseskriterier og emneafgrænsning ikke kan diskuteres. Der er med udgivelsen af Dansk Marinehistorisk Bibliografi udført et omfattende og værdifuldt arbejde, der fortjener megen ros.

Ole L. Frantzen

O. KYHL: DEN LANDMILITÆRE CENTRALADMINISTRATIONS EMBEDSETAT 1660–1763. *Udgivet af Rigsarkivet. København 1973. 45 s., kr. 10 + moms.*

O. KYHL: DEN LANDMILITÆRE CENTRALADMINISTRATION 1660–1763 I–II. *Udgivet af Rigsarkivet. København 1975 og 1976. 259 og 389 s., kr. 32 og 40 + moms.*

Administrationshistoriske undersøgelser hører til sjældenhederne i den historiske litteratur. I mange år har man savnet en fremstilling af den landmilitære centraladministrations historie i tiden efter 1660 samt en dertil hørende embedsetat.

Denne opgave påbegyndte oberst Kyhl allerede i 1936, da han knyttedes til Rigsarkivet. Inden Kyhl døde i 1954, havde han nået at færdiggøre en embedsetat og en fremstilling af den danske landmilitære centraladministrations historie for perioden 1660–1763. Efter Kyhls død henlå hans anuskrift i Rigsarkivets Håndskriftssamling. Først ved fremkomsten af nye trykemetoder har man set sig i stand til at fremlægge Kyhls arbejde, der nu foreligger som offset trykte bøger.

Den Landmilitære Centraladministrations Embedsetat 1660–1763 omfatter alt personel med kongelig bestalling eller ansat ifølge kongelig resolution. Det er tilstræbt at give oplysninger om hele embedsbanen. De mange strukturændringer i landetatens centralstyrelse kan nok vanskeliggøre en emnemæssig indgang til stoffet, for den der er ukendt med dette historiske område, men heldigvis findes et navneregister. Alt i alt en udmærket publikation, der især er nyttig, når man ønsker oplysninger om personer, som havde mindre betydningsfulde embeder. Disse personer er nemlig som oftest ikke omtalt i de biografiske leksika.

Den landmilitære centraladministration starter med en kort omtale af ældre organisatoriske forhold inden landetatens centraladministration institutionaliseredes ved enevældens indførelse i 1660. I første hovedafsnit (s. 14–97) omtales meget udførligt den ene gren af hærens centralstyrelse – krigskollegiet, der tog sig af kommandosager. Der redegøres både for kollegiets oprettelse, dets arbejdsmåde og hvilke opgaver de til kollegiet knyttede embedsmænd skulle udføre. Herefter gennemgås kollegiets virksomhed frem til Skånske Krigs afslutning. Først på dette sted i fremstillingen stopper Kyhl op og foretager i et »tilbageblik« på 1½ s. en bedømmelse af den beskrevne periode. Kyhl vurderer næsten udelukkende krigskollegiets virksomhed under Skånske Krig. En vurdering af de administrative ændringer sker egentlig ikke. Ganske vist har Kyhl vurderet begivenhederne forinden, men disse vurderinger er druknet i den uhyre mængde detaljer, der fremlægges. Læseren har på dette tidspunkt fuldstændig mistet overblikket.

I andet hovedafsnit (s. 98–238) redegøres for den landmilitære centraladministrations anden gren – generalkommissariatet, der tog sig af hærens økonomiske forvaltning. Denne redegørelse følger de samme retningslinier som for krigskollegiets vedkommende. Nogen særskilt vurdering af generalkommissaria-

tets arbejde foretages ikke. Derimod gives til sidst et »overblik« på en side over den samlede administrative udvikling. Her påpeger Kyhl i og for sig ganske korrekt visse generelle udviklingslinier vedrørende enevældens militærpolitik. Men nogen egentlig bedømmelse af hærens centralstyrelse er det ikke.

I bd. II gennemgås først (s. 5–103) krigskancelliets historie 1678–1763. De forskellige overkrigssekretærer (chefer for krigskancelliet), det øvrige personale og selve institutionens virksomhed omtales. I et kort »tilbageblik« vurderes forholdet mellem de skiftende overkrigssekretærer og den enevældige kongemagt. Både i dette »tilbageblik« og under selve redegørelsen for krigskancelliet savnes en nærmere omtale af den indenrigspolitiske situation. En sådan omtale ville have givet læseren mulighed for bedre at forstå mange af de skildrede forhold. Især ville årsagerne til de mange personskit i hærens top have stået i et klarere lys. Det kan i den forbindelse undre, at Kyhl ikke har benyttet John Danstrups artikel »Kampen om den Danske Hær 1740–66« (HT 11 rk. 2 bd. s. 1–60), selv om denne artikel først og fremmest handler om St. Germains første embedsperiode som hærens overgeneral i tiden 1762–66, redegøres også for de skiftende overkrigssekretærers virksomhed i første halvdel af 1700 tallet. I modsætning til Kyhl bedømte Danstrup netop hærens forhold ud fra den indenrigspolitiske situation.

Den øvrige del af bd. II er helliget generalkommissariatets virksomhed i perioden 1679–1763. Denne redegørelse er ligesom den i bd. I præget af en uhyre mængde detaljer. Ganske som for bd. I's vedkommende giver Kyhl ingen særskilt vurdering af denne institutions arbejde, men kommer til sidst med et »overblik« på ca. en side over den samlede administrative udvikling. Denne bedømmelse er af lignende karakter som »tilbageblikket« i første bind.

Det er flere gange blevet nævnt, at Kyhls værk er uhyre detaljeret. Denne detaljerighed gør fremstillingen meget tung og besværlig at læse. Andre forhold er imidlertid også medvirkende hertil. Kyhl citerer hyppigt alle de væsentligste kilder, der gengives helt eller delvis med original skrive- og stavemåde. For overskuelighedens skyld havde det været bedre, at vigtige kilder var blevet anbragt som bilag bag i værket, og deres indhold kort var gengivet i selve fremstillingen. Ligeledes ville man have kunnet bevare overblikket, hvis der var udarbejdet nogle organisationsskemaer, der klart og tydeligt fortalte om administrations- og kommandoforholdene.

Kyhls bøger bygger i høj grad på utrykt materiale, idet litteraturen om emnet er begrænset. Forrest i bd. I findes en oversigt over anvendt materiale. Denne liste omfatter alt, hvad der er benyttet af arkiv materiale, men ikke al den citerede litteratur. I forbindelse med materialelisten er der udarbejdet et forkortelsesapparat, der bruges i noterne. Det er ofte vanskeligt at få et indtryk af, hvilket materiale Kyhl egentlig har benyttet, netop fordi hans oversigt over anvendt materiale er utilstrækkelig for litteraturens vedkommende. Endelig skal nævnes, at der i bd. II findes et personregister, der dækker begge bøger.

Kyhl har meget omhyggeligt undersøgt og anvendt det eksisterende arkiv-

materiale om hærens centralstyrelse. Det samme er derimod ikke tilfældet med hans benyttelse af litteraturen om emnet. På trods af den begrænsede litteratur har Kyhl som omtalt ikke benyttet Danstrups artikel »Kampen om den Danske Hær 1740–66«. Han har heller ikke brugt K. C. Rockstrohs artikel »Oprettelsen af Krigskollegiet 1660«. (Militært Tidsskrift 1910, s. 413–27). For den, der ønsker en kort orientering om landetatens centraladministration i perioden 1660–75, kan i stedet for Kyhl benyttes Rockstrohs artikel samt Knud Fabricius' redøgørelse for emnet. (Knud Fabricius: Kollegiestyrets gennembrud og sejr 1660–1680, i Aage Sachs (red.): Den danske Centraladministration. Kbh. 1921 s. 155–160 og 178–187). Om hærens centralstyrelse under Skånske Krig findes ligeledes en kortere og mere overskuelig fremstilling end Kyhls, nemlig K. V. Nielsens artikel »Den skånske Krig 1675–1679. En oversigt over krigens forløb og den øverste krigsledelse.« (Militært Tidsskrift 1975, s. 451–70.) I generalstabens store værk »Bidrag til den store nordiske Krigs Historie« (bd. I, Kbh. 1899, s. 57–68.) er der ganske kort gjort rede for hærens centraladministration frem til år 1700. Denne oversigt er sammen med Danstrups artikel stort set alt, hvad der hidtil har eksisteret af litteratur om hærens centralstyrelse i perioden 1680–1763. For denne periode forekommer der således næsten ingen alternativer til Kyhls monumentale fremstilling.

Alt i alt er resultatet af Kyhls arbejde blevet et meget værdifuldt værk, der desværre på grund af sin detaljerede og omstændelige fremstillingsform formodentlig kun vil henvende sig til en fåtallig skare af militærhistorisk interesserede.

Ole L. Frantzen

OVE HØEGH GULDBERGS OG ARVEPRINS FREDERIKS BREVVEKSLING MED PETER CHRISTIAN SCHUMACHER 1778–1807.

Udgivet af Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie ved J. O. Bro Jørgensen. København 1972. 557 s., kr. 98,50.

Det er næsten ved at være falsk varebetegnelse, denne bog fører på forside og titelblad. Af de 217 breve, udgaven bringer, hidrører blot de 5 fra arveprins Frederik – og deraf er kun et egenhændigt. Det er således så godt som udelukkende korrespondancen mellem Ove Høegh Guldberg og P. Chr. Schumacher, det digre bind rummer. De to mænds brevveksling strakte sig over en lille menneskealder, idet tyngdepunktet dog ligger i 1780'erne og de første år af 1790'erne. Guldberg tegner sig for de 131, Schumacher for 81 breve. Desværre er der ikke tale om fuldstændigt bevarede rækker fra nogle af de to korrespondenter, og bl. a. virker det påfaldende, at Guldbergs breve til Schumacher omkring proprietærfejdens tid i 1790–91 ikke er bevaret.

De to brevskrivere skifter position i samfundet – og hermed skifter også deres brevveksling karakter. Omkring 1780 er der tale om korrespondance mellem statens faktiske politiske leder og en af de politisk mest centralt placerede diplomater, Schumacher i St. Petersborg. Korrespondancens genstand er frem til

1784 – cirka halvdelen af brevene – dansk og europæisk politik med særlig henblik på forholdet til Rusland. Her rummer brevvekslingen et rigt materiale til belysning af de overvejelser, man i de ledende kredse gjorde sig vedrørende dansk udenrigspolitik, og korrespondancen, der ikke har egentlig tjenstlig karakter, har da også været udnyttet af forskningen.

Som følge af regeringsskiftet i 1784 forsvinder begge brevskrivere fra magtens centrum. Høegh Guldberg bliver stiftamtmand i Århus, mens Schumacher først efter en årrække uden beskæftigelse i 1789 bliver amtmand på Fyn med residens i Fåborg. Der er for den anden halvdel af brevmassen tale om egentlige privatbreve – bl. a. skildrer Schumacher i en række lange beretninger en udenlandsrejse, han foretager 1784–85. Man snakker private forhold, udveksler filosofiske og videnskabelige betragtninger og ræsonnerer lidt over den almindelige politiske udvikling – »Nu lidt Statsnak; vi to gamle Statsmænd maae dog og have noget deraf«, skriver Guldberg i foråret 1790 til Schumacher. Men man skal ikke i disse breve søge »Tabernes« vurdering af dansk politik efter 1784. Særlig Guldberg er yderst forsigtig i udtalelser, mens Schumacher især efter at være tiltrådt som amtmand synes gerne at have villet ind på aktuelle, indenrigspolitiske emner. Begge brevskrivere var på det rene med, at deres korrespondance siden kunne komme andre i hænde, og det er velkendt, at posthemmeligheden i slutningen af 1700-tallet ikke var ukrænkelig. Når man sammenligner Guldbergs breve til Schumacher med hans korrespondance til Johan Bülow (Historisk Tidsskrift 4. Rk., I, 1869–70 s. 125 ff.) eller hans breve til Schack-Rathlou (Thaulow og Bro Jørgensen: Udvalgte Breve, Betænkninger og Optegnelser af J. O. Schack-Rathlous Arkiv (1936) s. 239 ff.), får man indtryk af, at det ikke var overfor Schumacher, den tidligere politiske leder åbnede sig vedrørende sine efterfølgeres inden- og udenrigspolitiske linie. Der er således ikke det store udbytte at hente i den anden halvdel af brevvekslingen, selvom der naturligvis ind imellem kan findes iagttagelser af interesse. Fra Fåborg skriver Schumacher i begyndelsen af 1791 til Guldberg: »Saavel her i Faaborg som i heele Naboelauguet, i en Omkreds af 2 a 3 Miile, kjøbes ved icke een eneste Bog heele Aaret igiennem. Der gives icke eengang en Bogbinder, og han savnes icke heller, saasom ingen lader nogen Bog indbinde, Skifteprotocoller undtagne, som man lader komme fra Odense. Lærde Aviser holdes icke heller uden af mig allene, og skiønt jeg ofte har tilbudet vor Geistlighed dem til Læsning, saa bryder de sig icke derom, saa at Uvidenheden icke allene om den tydske, men endog om den danske Litteratur er her ligesaa stor som om, hvad der skrives i Maanen. Tør jeg spørge: Forholder det sig ligeledes i Aarhus . . .« Desværre er der netop her en lakune i Guldbergs breve, så man får ikke nogen bedømmelse af det litterære publikum i Århus anno 1791! Udgiveren, arkivar J. O. Bro Jørgensen, har ydet en smuk indsats med denne publikation, hvor man ikke mindst noterer sig det store arbejde, der er lagt i identifikationen af citater, både til samtidige skrifter og til klassikerne. Et fyldigt personregister afrunder udgaven.

C. F. VON SCHMIDT-PHISELDEK: EUROPE AND AMERICA. *Copenhagen 1820. Facsimileudgave, udgivet af Udenrigsministeriet. København 1976. VIII + 307 s., ill. kr. 152.*

THORKILD KJÆRGAARD: DENMARK GETS THE NEWS OF '76. *København 1975. 43 s., ill. Kr. 100.*

Fra officiel dansk side har man valgt at festligholde 200-året for den amerikanske uafhængighedserklæring den 4. juli 1776; og under forsæde af folketingets formand har den danske komité taget initiativet til en række publikationer, hvoraf to er af interesse for dansk historie.

Indledningsvis må man konstatere, at komitéen har måttet grave dybt og søge bredt for at finde eksempler på, at offentligheden i Christian VII.s og Frederik VI.s Danmark overhovedet lod sig afficere af begivenhederne på det amerikanske kontinent. Kontaktfladerne imellem det danske monarki og de nordamerikanske kolonier var vitterlig overordentlig få og begrænsede; og en mere direkte interesse for styret i København havde det amerikanske oprør kun, fordi de danske vestindiske øer var afhængige af at kunne handle med de amerikanske østkysthavne. Nok havde udenrigsminister A. P. Bernstorff en klar forståelse for de økonomiske følger, som koloniernes eventuelle uafhængighed ville kunne få for monarkiets søfart og handel; men grundlæggende anskuede det danske gehejmestatsråd konflikten i lyset af den europæiske magtbalance. Det var da også symptomatisk, at det danske styre i den såkaldte Bergen-affære i 1779 – hvor engelske og amerikanske interesser for første gang tørnede sammen på dansk grund – uden tøven prioriterede hensynet til London over hensynet til den amerikanske kongres. Og først så sent som i januar 1801 blev der fra dansk side taget de første skridt henimod oprettelsen af diplomatiske forbindelser imellem de to stater.

Nu kan man vel vanskeligt festligholde den amerikanske uafhængighed ved at demonstrere, hvor ringe indtryk uafhængighedskrigen gjorde på den danske offentlighed. Komitéen har derfor valgt at udgive en facsimileudgave af det første danske værk, der mere indgående behandler amerikanske forhold, samt publicere et essay om, hvorledes selve uafhængighedserklæringen blev modtaget i Danmark i efteråret 1776.

Værket er den engelske udgave fra 1820 af C. F. von Schmidt-Phiseldeks »Europa und America, oder die künftigen Verhältnisse der civilisirten Welt«. Heri fremhæver den tyskfødte embedsmand og filosofiske forfatter Amerikas voksende politiske og økonomiske betydning; og han plæderer på den baggrund for en form for europæisk union som svar på den ændrede balance. Man må karakterisere publikationen som et heldigt valg; og der er i den forbindelse grund til at gøre opmærksom på den udmærkede præsentation af forfatteren og hans værk, som udgiveren, cand. mag. Thorkild Kjærgaard, har forsynet facsimileudgaven med.

Thorkild Kjærgaard er samtidig forfatter til det omkring 30 sider store essay

»Denmark gets the News of '76«, som behandler den danske offentligheds modtagelse af selve uafhængighedserklæringen. Perioden 1773–1784 repræsenterer som bekendt en lakune i Edvard Holms forfatterskab omkring den offentlige mening i Danmark i sidste halvdel af det 18. århundrede. Thorkild Kjærgaard har derfor ikke kunnet bygge på eksisterende forskning; og han har følgelig selv måttet søge i aviser og memoirer efter reaktioner. Fremstillingen må karakteriseres som instruktiv og velskrevet; en analyse af avisernes offentliggørelse af uafhængighedserklæringen giver et interessant eksempel på effekten af den såkaldte »stille censur« under forordningen af 20. oktober 1773; og det er lykkedes at fremdrage en række – tildels meget fornøjelige – eksempler på den danske offentligheds reaktioner. I sin korte form giver fremstillingen et velkomment detailbidrag til belysning af en ellers lidet kendt periode i dansk pressehistorie.

Ole Feldbæk

C. TH. ZAHLES DAGBØGER 1914–1917. *Udgivet af Tage Kaarsted, XII + 148 s., Universitetsforlaget i Aarhus, 1974, kr. 23.*

Som flere af sine ministerkolleger (Ove Rode og P. Munch) følte lederen af den radikale regering under 1. verdenskrig, C. Th. Zahle, trang til at fastholde de mange indtryk, som krigen bragte, ved at føre dagbog. Resultatet blev en række optegnelser for årene 1914–17 omend med store huller. Faktisk er dagbogen kun blevet regelmæssigt ført i perioderne november 1914–maj 1915, september 1915, marts–april 1916 samt marts–april 1917. Hertil kommer så indførsler ved enkelte andre datoer. Så fragmentarisk dagbogen end er, er den dog yderst interessant læsning for den, der ønsker et øget indblik i den danske regerings situation under krigsforholdene.

Grundlovsforhandlingerne og problemerne omkring Islands statsretslige forhold har naturligt nok beskæftiget Zahle en del, men også de øvrige ministres problemer, som man dels diskuterede i ministerbilen på vej hjem om aftenen dels på uformelle møder for ministeriets inderkreds (de 5), har optaget konsilspræsidenten, hvad enten det drejede sig om Munchs stridigheder med militæret, Rodes vanskeligheder med landbruget eller kirkeminister Th. Povlsens forhandlinger med bisperne. Også udenrigspolitikken optog Zahle. Det stod ham således i 1915 klart, at mens England kunne *skade* vor import af råstoffer, kunne Tyskland *tilintetgøre* denne. Problemet var derfor at overbevise tyskerne om, at hvis denne import standsedes, fik de ingen fødevarer fra Danmark. Det var dog Zahle en trøst, at Scavenius førte sin »smække klinge med virtuositet« (s. 42). Interessant i denne forbindelse er en sætning om hvilke begrundelser, der lå bag den danske politik angående udførselsforbuddene: »Vi skal jo have en indenlandsk årsag til alle forbud; thi ellers er Tysklands misnøjelse at befrygte« (s. 17)

Først og fremmest er dagbogen dog en kilde til studiet af Zahle selv. Ved sin omtale af dagens store og små begivenheder mærker man en engageret, temperamentsfuld og selvbevidst person. Forståelse for andres motiver til at handle anderledes syntes ikke at have været Zahles stærke side. Fuld af foragt taler han om egen nytte, gårdmandshovmod og agrarfedteri hos sine modstandere i Venstre og om politiske skrålere på højrefløjen. Hadet til kong Christian X er i den grad løbet af med Zahle, at han ved en senere gennemlæsning har makuleret enkelte afsnit af den indførte tekst. Også omtalen af J. C. Christensen er hård og unuanceret. Selv politisk nærmerestående personer går ikke ram forbi. Under sin omtale af Stauningepisoden (maj 1917) finder Zahle, at Stauning var ved at blive noget opblæst, og at der burde prikkes hul på ham i tide (s. 118).

Et uafklaret spørgsmål bliver, om Zahle i sine erindringer ville have fastholdt sine skarpe meninger? At han i hvert fald ved en enkelt lejlighed har tænkt på muligheden af at bruge dagbogen som støtte hertil, fremgår af en optegnelse fra 1917 (s. 105). I så fald ville han også have haft lejlighed til at gennemtænke perioden på en mere systematisk måde end det foreliggende giver udtryk for. Til gengæld må man sige, at dagbogsoptegnelserne giver os et godt indblik i de tanker og følelser, som fandtes i en af datidens mest fremtrædende politiske figurer.

Udgiveren har forsynet bogen med en glimrende indledning, hvori Zahle portrætteres, og med et nyttigt navneregister.

Torben Hansgaard

MINISTERMØDEPROTOKOL 1916–1918. KIRKEMINISTER TH. POVLSENS REFERATER. *Udgivet af Tage Kaarsted. Universitetsforlaget i Aarhus, 1973, XII + 249 s., kr. 46.*

Da den radikale Zahle-regering i 1916 fandt det nødvendigt at optage »kontrolministrene« J. C. Christensen (V), Chr. Rottbøll (KF) og Th. Stauning (S) i regeringen for herved at sikre den politiske borgfred, opstod der pludseligt et behov for at føre protokol over, hvad der blev aftalt mellem de **politiske partier**.

Med sin fortid som rigsdagsstenograf faldt det i kirkeminister Th. Povlsens lod at referere ministermøderne. Under selve møderne stenograferede Povlsen de faldne udtalelser for bagefter at indskrive dem i ialt 3 protokoller, der nu befinder sig på RA. Under indskrivningen foretog han en sammenfatning af det sagte, som derpå blev maskinskrevet og udsendt til ministrene.

Det er disse mødereferater, som professor Tage Kaarsted nu fremlægger for offentligheden, let tilgængeligt for den, der ønsker at beskæftige sig mere indgående med periodens historie. I tiden 13. oktober 1916–10. januar 1918 afholdtes ialt 74 ministermøder. Læseren kan altså bruge kronologien som indgang, men et personregister gør det tillige nemt at »springe rundt«.

Referaternes indhold? Da ministermødet er det organ, hvor den samlede regering optræder, drejer møderne sig om ministrenes fremsættelse af lovforslag, som diskuteredes af de øvrige regeringsmedlemmer. Hvis der kunne opnås enighed om sagen, blev forslaget fremmet til det officielle statsråd, i modsat fald blev forslaget lagt på hylden. Afgørende for samarbejdets forløb var, at intet lovforslag søgtes gennemført, hvis blot ét af partierne var imod det. Herudover fremlagdes en del oplysninger bl. a. vedrørende forsyningsituationen, ligesom informationer udveksledes mellem de enkelte ministre.

Med enighed om den politiske linie kunne det undertiden holde hårdt. Således var de Konservative modstandere af sikringsstyrkens indskrænkning, og Rottbøll truede en overgang med at forlade regeringen (s. 182). Imod de flestes forventning gik samarbejdet med J. C. Christensen ganske godt, selv om der også her var episoder, hvor borgfreden var i fare (ss. 196 f., 203 ff. og 215 f.). Den alvorligste situation omkring ministeriet opstod dog i maj 1917, da Stauning deltog i en socialdemokratisk fredskonference i Stockholm. Episoden førte til, at Rottbøll indgav sin demissionsbegæring, og da han alligevel overtaltes til at blive, medførte det sprængningen af det konservative parti.

Ved læsning af mødereferaterne virker det slående, at diskussioner endsiges uenighed mellem de radikale ministre indbyrdes ikke forekom på møderne. Dette skyldes utvivlsomt, hvad udgiveren også anfører, at ministeriets inderkreds (Zahle, Brandes, Munch, Rode og Scavenius) ved private sammenkomster fastlagde den politiske kurs, men tillige at man ønskede at optræde samlet over for oppositionens førstemand, J. C. Christensen. Med ham kunne der til gengæld opstå alvorlige kontroverser, og referaterne har gode eksempler på ordvekslinger mellem den »snu ræv« og henholdsvis Munch og Zahle (ss. 147 ff. og 196).

Med udgivelserne af P. Munchs erindringer 1914–18 (1961) og senere Ove Rodes dagbøger (1972) virker en hel del af »Ministermødeprotokol«-bogen velkendt. Medvirkende hertil er, at Munchs erindringsbind bl. a. bygger på disse mødereferater. Alligevel må udgivelsen betegnes som en gevinst for den historiske udforskning af Danmark under den 1. verdenskrig.

Torben Hansgaard

EKKEHARDT ANER/KARL KERSTEN: DIE FUNDE DER ÄLTAREN BRONZEZEIT DES NORDISCHEN KREISES IN DÄNEMARK, SCHLESWIG-HOLSTEIN UND NIEDERSACHSEN. Band I. Frederiksborg und Kxbenhavn amt. Verlag Nationalmuseum København/Karl Wachholtz Neumünster 1973. 208 s., 175 tavler og 6 kortbilag. Pris 385,25.

Denne bog er første bind i en planlagt serie på ca. 10 bind, hvis formål er at dokumentere den ældre bronzealder i Danmark, Schleswig-Holsten og Niedersachsen så fuldstændigt som muligt. Heraf vil de danske fund alene optage 7–8

bind. De svenske fund fremlægges på tilsvarende måde af Andreas Oldeberg (dette værk er netop ved at udkomme, og vil blive anmeldt i et senere nummer), mens de tilstødende områder i Nordtyskland også efterhånden er udførligt publiceret (F. Laux: *Die Bronzezeit in der Lüneburger Heide*, Hildesheim 1971; H. Schubart: *Die Funde der älteren Bronzezeit in Mecklenburg*, Offa-Buch 26, 1973; K. Kersten: *Die Funde der älteren Bronzezeit in Pommern*, Hamburg 1958). Når det sidste bind er udkommet i den foreliggende serie vil det sydskandinaviske og nordtyske område, der i ældre bronzealder udgjorde et sammenhængende kulturområde, således være tilnærmelsesvist totalpubliceret, med undtagelse af Norge. En enestående situation indenfor arkæologien, og i særdeleshed når man tager i betragtning, at materialet fra bronzealderen hører til det mest omfangsrige i forhistorien. Dette skulle byde på muligheder for en intensiv nyudforskning af denne epoke, hvilket da også er forfatterens mål, som det udtrykkes i indledningen. »Eine Intensivierung der Erforschung der älteren nordischen Bronzezeit hängt ohne Zweifel davon ab, ob es gelingt, das gesamte Fundmaterial der internationalen Forschung in einer Weise darzubieten, die den wissenschaftlichen Erfordernissen genügt. Diesem Ziel dient unser Vorhaben.«

I hvilket omfang dette vil lykkes afhænger imidlertid af værkets dokumentationsniveau. Jeg skal derfor give en kort beskrivelse af dets opbygning og udstyr, samt en vurdering af anvendelsesmulighederne.

Bind I indledes med en kort geologisk beskrivelse af de danske øer ved Sigurd Hansen. Derefter følger på de næste 200 sider fundkataloget, der omfatter 600 numre, opdelt efter amter, herreder og sogne (den gamle sogneinddeling følges, i overensstemmelse med Nationalmuseets praksis). Hver eneste bronzegenstand findes afbildet i 2:3 på 123 tavler, og til slut er der fotografier af udvalgte fundsteder på de sidste 50 tavler. Med bind I følger endvidere 6 kortblade over Sjælland i 1:100.000 hvorpå alle registrerede gravhøje og megalitanlæg er afsat. De lokaliteter der har afgivet fund fra bronzealderen er forsynet med et nummer, der svarer til katalognummeret. Værket fremtræder i tilpas stort format i stiv indbinding, og er både indholdsmæssigt og typografisk vel disponeret. Det virker derfor umiddelbart let og behageligt at anvende. Dette indtryk holder sig også når man går i detaljer.

I katalogdelen indledes beskrivelserne af hvert herred med en kort sammenfatning i tabelarisk form af alle registrerede megalitanlæg og gravhøje fordelt på sogne. I de næste kolonner er opført hvor mange af disse der har leveret fund fra ældre bronzealder, samt hvor mange depoter der er fundet. På denne måde er det muligt, ved anvendelse af lidt simpel statistik, at danne sig et indtryk af, hvor stor en andel de udgravede høje udgør af den totale mængde høje, samt om der eventuelt optræder skævheder. Dette er vigtige oplysninger ved en vurdering af fundenes repræsentativitet. Fundoplysningerne er taget fra protokoller og beretninger i museer og privatsamlinger, dog først og fremmest Nationalmuseet. De indledes med en kort topografisk beskrivelse, der i stort omfang bygger på forfatterens egne besøg på lokaliteterne. En imponerende indsats. Der-

efter følger en beskrivelse af fundomstændighederne, dels de nutidige (finder, udgraver, indberetningsår m.v.), dels de forhistoriske i det omfang de er registreret. I de tilfælde hvor der foreligger plan- og snittegninger er disse gengivet omtegnet, således at der er et vist enhedspræg over alle tegninger. En kort genstandsbeskrivelse findes, med angivelse af patinering. Derefter citeres den litteratur hvor fundet findes omtalt, og til slut findes et kort resume med dateringen angivet.

Kataloget er således overskueligt og let tilgængeligt, og oplysningerne kan næppe være mere udførlige. Eventuelle mindre fejl eller mangler kan først en videnskabelig efterprøvning afsløre, men da kataloget er opbygget direkte på protokoller og beretninger kan de antages at være ubetydelige. Det må fremhæves som et plus at så meget er taget med. En lille ting som indberetningsåret er således overordentlig vigtig i forbindelse med beregninger over fundmassens repræsentativitet. På grundlag heraf kan man f. eks. opstille diagrammer over fundfrekvensen. Genstandsbeskrivelserne er ret knappe, men her træder tegningerne til. I forbindelse med patinabeskrivelsen kunne man have ønsket et forsøg på at systematisere graden af korosion, der er væsentlig i visse sammenhænge. En anden ting der savnes er en beskrivelse af genstandenes slid, som ikke umiddelbart fremgår af tegningerne, der så vidt muligt er rekonstrueret tilbage til deres »oprindelige« udseende. Dette forekommer mig en smule problematisk i betragtning af, at der findes så få oplysninger om genstandenes nuværende udseende og tilstand. I sig selv repræsenterer tegningerne imidlertid et højdepunkt i eksakt og smuk dokumentation indenfor arkæologien, og det er et spørgsmål om det nogensinde igen vil blive økonomisk muligt at nå et tilsvarende niveau. En sammenligning med genstandene selv viser præcision i mindste detalje. Tegningerne vil således kunne danne udgangspunkt for vidtrækkende studier. Kun tekniske analyser af f. eks. punselteknik vil kræve primære genstandsstudier, og det gælder som nævnt også slidanalyser.

Alt i alt repræsenterer dette værk dokumentation i højeste klasse. Serien vil derfor kunne danne udgangspunkt for avancerede studier af bebyggelsesmæssige, sociale og økonomiske strukturer i Nordens bronzealder. Dette betyder at dens forum er internationalt. Jeg tror imidlertid også at de enkelte bind må have stor interesse for lokalt interesserede, der her kan få alt at vide om de fund der er gjort på egnen. Serien har derfor sin ligeså naturlige plads på de større biblioteker.

Planen til dette publikationsprojekt blev udkastet i 1958. Store omkostninger og et stort arbejde er gået forud for udgivelsen af bind I, så store, at en færdiggørelse af projektet i sin nuværende form måske er tvivlsom – specielt efter E. Aners pludselige død. Et ophør eller blot en niveausænkning vil imidlertid betyde et uopretteligt tab for fremtidig forskning. Derfor er der grund til at håbe, at en fortsat udgivelse efter retningslinierne i bind I vil kunne finde sted.

KLAVS RANDSBORG: FROM PERIOD III TO PERIOD IV. CHRONOLOGICAL STUDIES OF THE BRONZE AGE IN SOUTHERN SCANDINAVIA AND NORTHERN GERMANY. *Publications of the National Museum. Archaeological-Historical Series I vol. XV.*

Dette arbejde falder i forlængelse af en tidligere undersøgelse af forfatteren over periodeovergangen II til III, publiceret i *Acta Archaeologica* 1968 vol XXIX. De to værker blev forsvaret for den filosofiske doktorgrad i december 1972.

Resultaterne af disse undersøgelser er i korthed en påvisning af, at den kronologiske udvikling, målt i graden af innovation, ikke forløber ensartet indenfor den nordiske kulturkreds. Fra periode II til III er innovationscentret Nordvestjylland, mens Sjælland fortsætter i den gamle tradition og kun modstræbende og gradvist optager de nye elementer. Fra periode III til IV har centret flyttet sig til Sjælland, og i stedet er det nu det gamle centrum i Nordvestjylland der forholder sig konservativt og afvisende.

I begge værker går det frem efter samme metode, men vi skal her kun beskæftige os med 1972 afhandlingen. Først analyseres de centraleuropæiske typers kronologi og deres placering indenfor det skandinaviske miljø (kapitel II). Herved viser det sig, at en række samtidige europæiske typer, dateret til Ha A2, i det vestlige Skandinavien optræder i periode III og i det østlige Skandinavien i periode IV. For at finde ud af om dette eventuelt kunne være udtryk for forskellig regional udvikling, underkastes bøjlenålene (i kapitel III) en intensiv typologisk analyse, idet de er de mest følsomme registratorer af ændringer. Her påvises det, at udviklingen fra periode III til IV finder sted på det nordlige Sjælland, hvor man går direkte fra sene periode III bøjlenåle til »the classical caterpillar brooches«, der her findes i periode IV kontekst, svarende til Ha A2. I Nordvestjylland finder man derimod en række bøjlenåle af periode III præg, der viser svag indflydelse fra periode IV typen. De dateres imidlertid i periode III, Ha A2, der kaldes sub III fordi den er samtidig med det tidlige periode IV på Sjælland. En tilsvarende retarderet udvikling søges også påvist i det østlige Skandinavien. Dette innovationsforløb påvises dernæst på en række andre genstandstyper i kapitel IV. I konklusionen sammenfattes resultaterne, bl. a. i form af en række overskuelige udbredelseskort. Først afbildes alle rene sub periode III grave, der koncentrerer sig i Nordvest- og sydvestjylland. Desuden findes en lille gruppe på Bornholm. Derefter afbildes alle sub periode III og periode IV grave som kun indeholder en periode III genstand. Her er Sydvestjylland og Bornholm faldet fra, og kun Nordvestjylland er tilbage. Kortet viser meget klart den tidligste periode IV's begyndende fremtrængen. Endelig afbildes de periode IV depotter som også indeholder periode III genstande. Deres udbredelse er mere diffus vestdansk, registrerende de sidste rester af periode III. Der mangler et kort over de tidligste periode IV grave; et billede heraf må stykkes sammen af en række forskellige typekort, men viser som sagt et centrum på det nordlige Sjælland.

Der kan ikke herske tvivl om, at resultaterne af både II–III og III–IV undersøgelserne i store træk er rigtige, men det må dog bemærkes, at den østskandinaviske sub III gruppe står numerisk ret svagt. Det vil imidlertid ikke være på sin plads at gå ind i en diskussion af detaljespørgsmål her; i stedet vil jeg knytte en række mere principielle kommentarer til undersøgelserne.

På et formelt metodisk grundlag kan det med en vis rimelighed indvendes, at typedefinitionerne ikke altid er særlig konsistente. Men det må her medgives, at ved en undersøgelse af denne art spiller helt specielle detaljer en afgørende rolle, og dette må typedefinitionerne nødvendigvis afspejle. Man savner imidlertid tal på, hvor mange fund der er »innoverende« og »retarderede« i forhold til den samlede fundmasse, kort sagt en bedømmelse af hvor massivt disse fænomener optræder. Dette fører frem til en mere principiel metodisk betragtning. Klavs Randsborgs resultater bygger på en undersøgelse af typologiske variationer indenfor enkelte typer, samt på kombinationen af typer i sluttede fund, hvorved en lokal datering tilvejebringes. En række samtidige importgenstande som findes i både Øst- og Vestskandinavien bruges dernæst til at sammenkoble de forskellige områders kronologi, tillige med enkelte lokale krydsfund (der lægges en kronologisk horisont). Denne fremgangsmåde er den eneste anvendelige ved en undersøgelse af denne art, men derfor ikke problemfri. Kombinationen af typologiske elementer på en genstand er altid samtidige (idet ændringer og senere tilføjelser ikke forekommer). En kombination af typer i et fund viser imidlertid blot hvad der var i brug på nedlæggelsestidspunktet, hvilket kan være både gamle og helt nyfremstillede genstande. Og her ligger en række dateringsmæssige fejlkilder, som er blevet præcist formuleret af den svenske arkæolog Bertil Almgren (i bogen »Bronsnicklar och djuvornamentik vid övergång från vendetid til Vikingetid« fra 1955, kommenteret af Mogens Ørsnes i *Acta Archaeologica* 1969 xxxx). Det fremgår eksempelvis af et par afbildninger både i 1968 og 1972 af handlingen at de daterende sværd er yderst slidte (1968 abb. 25 og abb. 50, 1972 plate VIII A), og således har været længe i cirkulation. Dette rejser spørgsmålet i hvilket omfang der virkelig er tale om en aktiv konservativ omformning af nye impulser. Det er væsentlige problemer, idet resultaterne af Klavs Randsborgs undersøgelser inderholder vigtige metodiske implikationer. Hvis de uden videre godtages betyder det en nuancering af de typologiske grundprincipper om kontinuerlig udvikling, afspejlet i typernes slagskibsformede popularitetskurver, samt i de typologiske elementers gradvise succession. Disse præmisser skulle i så fald kun gælde i konservative områder, mens man i innoverende områder kan forvente en brat udskiftning af typeinventaret og en ligeså pludselig udvikling af helt nye typologiske elementer. Disse problemer drøftes imidlertid ikke af forfatteren, hvilket må betegnes som en metodisk svaghed. Antagelig kan man for visse prestigeprægede genstande som sværd regne med en forlænget cirkulationstid, mens man for bøjlenålene derimod nok må regne med en hurtigere udskiftning. Da analysen af disse indtager en vigtig plads i bogen, må også teorien om en konservativ omformning af nye impulser accepteres, men antagelig i forening med forlænget cirkulationstid for visse andre typer.

Skønt afhandlingen fremtræder som et typisk specialarbejde indenfor en gammel typologisk tradition, rummer den resultater der peger ud over dens specielle sigte, og som måske kan være med til at nuancere og udvikle den metodiske tradition den er et produkt af. Dette erkendes imidlertid ikke klart af forfatteren, og heri består afhandlingens svaghed. I et videre perspektiv rejser sig spørgsmålet hvor man skal søge årsagerne til henholdsvis innovation og tradition. Dette har forfatteren givet et foreløbigt svar på i en artikel der anmeldes i det følgende.

Kr. Kristiansen

KLAUS RANDSBORG: SOCIAL STRATIFICATION IN EARLY BRONZE AGE DENMARK: A STUDY IN THE REGULATION OF CULTURAL SYSTEMS. *Prähistorische Zeitschrift*, 49. Band 1974 Heft 1.

BEFOLKNING OG SOCIAL VARIATION I ÆLDRE BRONZEALDERS DANMARK. *KUML* 1973–74 og *Kontaktstencil* nr. 8 1974.

Disse artikler, der stort set er ens, betegner et vigtigt nybrud indenfor dansk arkæologi, ligesom de betegner et markant brud med forfatterens tidligere videnskabelige produktion. Her er det for første gang lykkedes at nå frem til en række vigtige informationer vedrørende socialstruktur, demografi og arealudnyttelse der ikke bygger på intuitive skøn, men på kvantitative målinger. Den engelske udgave, der er den mest udførlige, består af 13 afsnit, som vil blive refferet og kommenteret.

Efter en kort introduktion præsenteres det arkæologiske grundmateriale, og i afsnit 3 diskuteres gravenes udbredelse, der antages at afspejle bebyggelsen. For at kunne måle geografiske forskelle inddeles Danmark derefter i 5 zoner. I afsnit 4 undersøges det i hvilket omfang man har bosat sig på god eller dårlig jord i forhold til den gennemsnitlige værdi indenfor en zone (beregnet ud fra forholdet mellem antal hektar pr. tønne hartkorn). De bebyggede områder viser sig at afspejle gennemsnittet ganske godt, bortset fra Sydjylland, hvor man har foretrukket den dårligere jord. For at nå til en bedre forståelse af disse resultater undersøges forholdet mellem befolkningsstørrelsen og jordkvaliteten i afsnit 5. Den første antages at være proportional med antallet af grave, og jordkvaliteten beregnes på grundlag af antallet af tønner hartkorn indenfor de bebyggede områder. Dette giver en god korrelation; jo flere grave (d. v. s. jo større befolkning), jo flere tønner hartkorn – med en undtagelse: Nordvestjylland i periode III. Her er der altfor mange grave i forhold til mængden af hartkorn, og det foreslås at nye ressourcer må være udnyttet (fiskeri), eller at man har intensiveret indsatsen indenfor det traditionelle landbrugserhverv. Generelt flytter bosættelsen sig mod bedre jorder i periode III.

Afsnittene 6–9 er derefter helliget en undersøgelse af socialstrukturen i ældre bronzealder. I afsnit 6 diskuteres det i hvilket omfang gravgodset afspejler en

overklasse, eller repræsenterer et udsnit af hele befolkningen, og i afsnit 7 forelægges en metode til at »måle« en eventuel social differentiering, nemlig ved at veje grave med bronze og guld (forholdet mellem guld og bronze sættes til 1:100). Det forudsættes at mængden af bronze afspejler graden af velstand. Målingerne viser alle en trekantet fordeling, d. v. s. at der er flere fattige personer end rige, og det gælder for begge køn i begge perioder. Endvidere skulle guldet især koncentrere sig i de rigeste grave og således bekræfte, at bronzemængden også rent faktisk afspejler rigdom. Et område skiller sig imidlertid ud: Nordvestjylland i periode III, idet der her er flere rige end fattige grave. I de to danske artikler viser et kort over gravenes geografiske fordeling endvidere en udvikling fra spredt bebyggelse mod en markant klumpning eller centralisering. Der kan således observeres en række sociale og økonomiske ændringer i dette område, det samme område hvor periode III stilen opstod. Og som det bemærkes af forfatteren er denne sammenhæng næppe tilfældig. I afsnit 9 diskuteres forholdet mellem velstandsforskellene i gravene og forskelle i social status, som antages at korrelere. Det underbygges af, at de forskellige vægtklasser karakteriseres af forskellige genstandstyper. I de rigeste grave finder man således fuldgrebssværd, men også nogle ganske enkle genstande uden særlig høj bronzevægt, såsom beslag til klapstole af træ og en særlig tutulustype. Det foreslås at disse genstande har haft en symbolsk betydning der afspejler faste statuspositioner, som var nært knyttet til udøvelsen af politisk magt.

I afsnit 10 undersøges sammenhængen mellem befolkningstætheden og den sociale stratifikation for mænd. Førstnævnte beregnes ud fra antal hektar pr. grav, og stratifikationsgraden ved at dele antallet af grave der vejer over 400 gram med antallet der vejer under. Det viser sig da at Vestdanmark (Syd- og Nordvestjylland) skiller sig ud fra resten af landet ved en højere stratifikationsgrad, og helt alene med en ekstrem høj stratifikationsgrad står Nordvestjylland i periode III. Dette er i god overensstemmelse med de øvrige afvigelser der er konstateret i dette område og viser en sammenhæng mellem centralisering, øget produktion og stratifikation. I afsnit 11 inddrages kvindernes stratifikationsgrad, ligesom forholdet mellem mænd og kvinder undersøges. Kvinder har generelt lavere status end mænd, ligesom der er færre af dem. Det relative forhold mellem mængden af mands og kvindegrave er dog stabilt, undtagen i Nordøstjylland i periode III, hvor kvindegravene er langt hyppigere, ligesom kvindernes stratifikationsgrad øges markant. Dette sættes i forbindelse med en kraftig kolonisering af de bedre jorder i dette område. Konklusionen på afsnittene 3–11 bliver således, at der består en nær sammenhæng mellem social status, befolkningstæthed og arealudnyttelse.

Endelig analyseres forholdet mellem grave og depoter i afsnit 13. Dette afslører, at depotnedlæggelserne falder omvendt proportionalt med stratifikationsgraden. Afsnit 13 rummer konklusionen.

Dette referat skulle være tilstrækkeligt til at illustrere betydningen og rækkevidden af de opnåede resultater. Det betyder dog ikke at der ikke kan rejses

indvendinger mod nogle af dem. Man kunne således nok på en række punkter have ønsket en fyldigere forklaring både af målemetoder og diagrammer. Teksten er yderst knap, så knap at man visse steder efterlades med en lidt utilfredsstillende fornemmelse af utilstrækkelig problemanalyse, andre steder med en fornemmelse af manglende forståelse af forfatterens intentioner. Lad os tage et par eksempler. Forklaringen til fig. 4 er således dårlig. Diagrammet viser generelt øget udnyttelse af det eksisterende antal hektar, idet gravenes antal stiger mere end det bosatte areal fra periode II til III, undtagen i zone 2, øerne. Da bebyggelsesøgningen generelt er på bedre hartkorn i periode III fås den fine korrelation på fig. 3. Vedrørende fig. 8–9 har jeg meget svært ved at se, at guldet hovedsageligt befinder sig i de rigeste grave, et vigtigt argument for tolkningen af vejningerne. I forbindelse med befolkningsøgningen i Nordvestjylland i periode III savnes en argumentation herfor, idet der jo er tale om en undtagelse fra et generelt mønster. Spørgsmålet er, om der er tale om en reel befolkningsøgning eller blot om at flere personer blandt den eksisterende befolkning udstyres med rige gravgaver. Således forklares f. eks. det øgede antal kvindegave i periode III, zone 3. På fig. 12–15 fremgår det ikke om hektar pr. grav er beregnet ud fra hele zonen eller ud fra det bebyggede areal. Man må forvente at det sidste er tilfældet, således at der er en vis sammenlignelighed i målemetoder og resultater mellem disse figurer og afsnit 5. I den forbindelse ville det have været interessant at se stratifikationsgraden i relation til befolkningstætheden målt ud fra tønner hartkorn pr. grav. Det ville give et mål for forholdet mellem produktionspotentiel og stratifikationsgrad, som kunne sammenlignes med fig. 3. Endelig ses der ved en sammenligning mellem fig. 12 og 15 et omvendt proportionalt forhold mellem udviklingen af mandens og kvindens stratifikationsgrad fra periode II til III, undtagen i zone 2. Dette kommenteres ikke, og står i modsætning til forfatterens udlægning af forholdet mellem de to køn, der bygger på fig. 13 og 14. Disse to diagrammer, der forsøger at vise relationerne mellem tre variable i et to dimensionalt koordinatsystem, virker for undertegnede anmelder meningsløse.

Resultaterne der er nået i disse artikler betegner imidlertid det vigtigste skridt fremad i vor forståelse af bronzealderssamfundet siden Sophus Müllers artikler om bebyggelsen fra begyndelsen af dette årlundrede. De repræsenterer endvidere det første heldige forsøg på at beskrive strukturelle variationer indenfor et forhistorisk samfund empirisk. Vigtig er påvisningen af at samfundet var stratificeret med faste statuspositioner. Det understreger nødvendigheden af at foretage lignende undersøgelser af de samfund der går forud for og efterfølger bronzealderen, således at det gennem komparative studier bliver muligt at bestemme og forklare den sociale evolution igennem Danmarks forhistorie.

FRA SANKT OLAV TIL MARTIN LUTHER. *Foredrag fremlagt ved det tredie nordiske symposion for ikonografiske studier, Bårdshaug, den 21.–24. august 1972. red. Martin Blindheim. Universitetets Oldsaksamling, Oslo, 1975, 245 s., ill. N.kr. 60.*

Når man ved, hvor lang tid et sådant arbejde kan tage, er man imponeret af, at Martin Blindheim har fået disse foredrag (debatindlæg) udgivet så hurtigt i bearbejdet form.

Titlen »Fra Sankt Olav til Martin Luther« er jo temmelig vidtspændende, i tid godt og vel 500 år, og kun de fire første indlæg handler om den norske helgenkonge: om Löderupfonten, Falsterbo-fonten, St. Olav i Finland og et meget usædvanligt afsnit om de gøglere, der trædes under fode af ham og hellig Erik. Eller synes artiklerne i første omgang ikke at have ret meget med hinanden at gøre. De næste 8 indlæg behandler en række problemer angående middelalderlig billedkunst tydning, tolkning, indhold og billedernes forhold til liturgi og kirkespil. Men i de sidste 4 artikler bringes de samme principper og problemer i anvendelse overfor billedkunsten i reformationsårhundret, så det alligevel – med lidt god vilje – kan betegnes som en rød tråd.

For dette tidsskrifts læsere må det interessanteste være de danske bidrag. Ulla Hastrup har i »Kalkmalerier og senmiddelalderens spil« foretaget en spændende analyse af malerierne i Sulsted (1548) og på overbevisende måde påpeget de steder, hvor de kan være inspireret af kirkespillene. Dette arbejde ligger ganske på linie med hendes undersøgelser over malerierne i Råsted (HAFNIA 1972) og Himmelfartspillene i Visby (Forvännen 1973). Søren Kaspersen: »Kristi profeter i danske kalkmalerier« behandler profetspil og -læsestykker fra en række forskellige lande, især i liturgisk sammenhæng; derefter sætter han dette med megen lærdom, men særdeles klart og overskueligt i forbindelse med de vigtigste profetmalerier i danske (skånske) kirker (Toreby, Stora Köpinge, Østofte og Brunnby). Det virker overbevisende; en væsentlig artikel som bringer klarhed over mange spørgsmål, også for anmelderen. Det samme gælder Mogens Thøgersen: »Gerningernes bog«, der handler om sjælevejningsscenen i Kongsted kirke. Når man véd, hvor stort et arbejde Thøgersen har lagt i sammenlignende studier af sjælevejning (endnu upubliceret), kan det ærgre, at han har nøjedes med et detailstudie, hvor klart og godt det end er.

Eva Louise Lillie har et lille indlæg om de kalkmalede våbenskjolde som hjælpemiddel for ikonografien, især til datering. Emnet er interessant og bør tages op; i artiklen er en række problemer dog mere blevet påpeget end forsøgt løst.

Bogens indlæg behandler således både sten-, træskulptur, kalkmaleri og altertavler i den angivne periode; de er alle udtryk for nye forskningsopgaver, der er taget op, og man har et forfriskende indtryk af, at forfatterne står midt i en forskningssituation, – vel netop det, der er meningen med et diskuterende og debatterende symposion. Med de interessante, mange gange nye emner, de fyldige

litteraturhenvisninger og diskuterende noter er bogen i sin helhed et fortrinligt apparat for den, der arbejder med (interesserer sig for) middelalderlig billedkunst – endda sat i et større perspektiv.

Niels M. Saxtorph

ALEX WITTENDORFF: ALVEJ OG KONGEVEJ. *Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i den 16. og 17. århundrede. Skrifter udg. af Det historiske Institut ved Københavns Universitet. Bind IV. Akademisk Forlag. København 1973, 348 s., kr. 50.*

Alex Wittendorffs bog er en disputats – den forsvarede den 27.11.1973 for den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet, og nærværende anmeldelse gengiver i omarbejdet form 2. officielle opposition. I modsætning til mange andre disputater er denne imidlertid ikke så tyngt af lærdom, at den er utilgængelig for almindelige dødelige. Den klare og levende fremstilling bør kunne læses af alle, der interesserer sig for emnet.

Bogens formål præciseres i indledningen. »Hensigten er« siger forf., »at klarlægge (vejenes) tekniske beskaffenhed, retslige og administrative forhold og de vigtigste sider af deres benyttelse«. Men da vejene jo nu engang er nært knyttet til naturgivne og samfundsmæssige faktorer, har forf. fundet det vanskeligt at adskille en del af de nævnte forhold »fra vejenes topografiske placering og deres funktion som bindeled mellem bestemte områder med lokale særpræg eller som dele af større ruter med tilknytning til udlandet«, og han har derfor knyttet sin undersøgelse til et bestemt område, nemlig Sjælland. Alene øens centrale placering i det daværende danske rige og hovedstadens beliggenhed her berettiger på forhånd dette valg, og hertil kommer ønskeligheden af at levere et modstykke til Hugo Matthiessens studier af de jyske vejes topografi.

Bogen kan følgelig deles i to hovedafsnit. Det første, der omfatter kap. I–VII, dækker principielt hele Danmark, men dog således at lokale problemer fortrinsvis belyses ved hjælp af sjællandsk materiale. Det andet, topografiske afsnit omfatter kap. VIII og IX og søger så nøjagtigt som muligt at følge henholdsvis de sjællandske alfarvejes og de særlige kongevejes forløb med angivelse af de punkter, der lader sig sikkert bestemme, og kildegrundlaget for denne bestemmelse.

Som sig hør og bør slutter bogen med en »sammenfatning og konklusion« samt med fortegnelser over kilder, litteratur, illustrationer og kort og endelig et register.

Registeret er et kombineret navne- og sagregister, hvad der er en ubestridelig kvalitet. Den der selv har prøvet at udarbejde et sagregister vil vide, at dette er en intellektuel udfordring af betydelig dimensioner, fordi en oplysning i mange tilfælde bør registreres under flere forskellige stikord. En illustration fremby-

der stikordet »kongeveje«, hvor der har været behov for krydshenvisninger til bøder, færdselsforbud, grøfter, milemærker, militærpatrolje, nøgler, opsynsmænd, porte og bomme, ulovlig færdsel samt vejinspektører. Et andet yderpunkt markerer det andet stikord i bogens titel, »alvej«, der er blevet henvist til en parentetisk tilværelse efter »alfarvej« og ifølge registeret kun omtales side 10! Det kan umiddelbart virke overraskende, men har sin forklaring i, at ordet defineres på den omtalte side.

Der er kun undtagelsesvis foretaget person- eller sted-identifikation i registeret. For personnavnenes vedkommende er det en begrænset ulempe. Man kan jo slå op i bogen og erkyndige sig om identiteten af markante personer som Henrik Skovrøver, Søren Ræv, Hans Flander-øre og Jørgen Brændevin. Og risikoen for, at forskellige personer med samme navn er registreret under ét, er vist med det ringe i denne bog. Mere betænkelig er udeladelsen af identifikation ved stednavne, f. eks. med angivelse af herred, i et topografisk værk som dette. Det kan medføre sammenblandinger, og det er i det mindste sket i ét tilfælde, nemlig Karup, som omtales s. 63 og 145. Første gang drejer det sig om Karup i Gers h. (Skåne), men anden gang om Karup i Lysgård h. (Jylland) – hvad man dog ikke kan se af teksten! Retfærdigvis skal det tilføjes, at registrator i andre tilfælde har været på sin post og skelnet mellem Lyngve ved Slangstrup og Lyngve ved Sorø samt mellem hele tre Nybro'er.

Det er ikke forf.s formål at rekonstruere det fuldstændige vejnet på Sjælland. Der er set bort fra veje, som kun havde lokal betydning, og opmærksomheden er samlet om »de veje, ad hvilke trafikken mellem købstæderne og den udprægede fjerntrafik bevægede sig« (s. 10). Også veje til overfartssteder uden for købstæderne er inddraget. Det er disse veje, der i kilderne omtales som alfarveje, landeveje eller lignende.

Denne indledende problemformulering er dog, som selve undersøgelsen også viser, alt for snæver. Der kan rettes samme indvending mod den, som forf. s. 23 retter mod geografen Steen B. Böcher: »der tages i for ringe grad hensyn til, at de forskellige centres tiltrækning over for færdselen kan skifte i forhold til hinanden i århundredernes løb. Og de *har* skiftet«. De forskellige centre er imidlertid ikke blot købstæder og overfartssteder. S. 115 fremsættes der nogle overvejelser over samfundets samlede transportsektor, hvori både lenene og adelsgodserne med deres fæstebønder og købstæderne med deres vognmænd indgik, og hvoraf desuden søtransporten var en vigtig bestanddel. Hele denne transportfunktion må endvidere, som det rigtigt siges, »ses i sammenhæng med produktionens og markedernes lokalisering« – og, må det tilføjes, i sammenhæng med centralstyrelsens, statsmagtens voksende betydning. De resultater, som dansk historieforskning har nået på disse områder, yder imidlertid ikke synderlig stor hjælp, måske dog med undtagelse af postvæsenets historie, som Fr. Olsen skildrede i 1889 på en måde, som også Alex Wittendorff finder tilfredsstillende.

Det ville være urimeligt at forlange, at forf. skulle have fordybet sig i det

enorme kildemateriale vedrørende disse forhold, før han gik over til undersøgelsen af vejene, men det er ikke desto mindre i denne store sammenhæng de må betragtes, og det havde nok været nyttigt at gøre dette klart allerede i indledningen. I så fald ville godsernes – og slottenes – store rolle som trafikskabende faktorer værre trådt tydeligt frem fra begyndelsen. Nu er det først som afhandlingen skrider frem, at det går op for læseren. Man kan nævne redegørelsen for den uhyre transportmæssige belastning, som opførelsen af Frederiksborg Slot betød, og for de ændringer i den nordsjællandske vejstruktur, der blev en følge heraf, og der kan henvises til Ole Rømers kort fra 1697, »Alle store Weyes Maaling og Afdeeling« (s. 173), hvor det vil bemærkes, at godserne Gisselfeld og Gjorslev fremtræder som mål for »store veje«.

En anden ting er så, at det er en uhyre vanskelig opgave at bestemme de enkelte trafikskabende faktorerers relative betydning og ændringerne heri, så snart man kommer ud over de allergroveste træk som Københavns og centralstyrelsens vækst og opførelsen af Frederiksborg. I praksis må man nok, som forf. siger (s. 40), sætte sin lid til, »at de stærkest trafikerede veje vil skille sig ud fra de øvrige i kildematerialet«, hvilket dog, som det understreges, forudsætter, at dette ikke er alt for sparsomt. Det er historikerens erstatning for nutidens trafiktællinger.

På denne måde vil der i visse tilfælde kunne konstateres vigtige forskydninger i hovedruterne. Et af Wittendorffs udgangspunkter har således været, at den hovedvej mellem Roskilde og Slagelse over Stestrup og Munke Bjærgby, som fremgår af krolisten fra 1521 (kort s. 36), på Videnskabernes Selskabs kort fra slutningen af 18. årh. er afløst af vejen over Glim, Osted, Benløse og Ringsted som hovedforbindelsesåre. Det næste skridt bliver at finde årsagen hertil, og så tårner vanskelighederne sig omgående op. Med stor forsigtighed peges der i konklusionen (s. 302) på, at forklaringen øjensynlig skal »søges i lokale centres skiftende økonomiske og befolkningsmæssige betydning«, og der opstilles den hypotese, at det var de gamle godsers aftagende betydning i forhold til købstæderne som trafikskabende faktor, der var årsagen til forskydningen. Det er, som det understreges, kun en hypotese, der må prøves på middelalderligt kildemateriale, hvis det er muligt, men det er en forklaring, som i princippet forekommer rigtig, og en udmærket illustration på, hvorledes arbejdsgangen bør være i undersøgelser af denne art.

Det har været et metodisk hovedpunkt for Wittendorff at gøre op med teorierne om den faste kontinuitet i vejnettets store stræk, som med udgangspunkt i Sophus Müllers arbejde er forfægtet af J. T. Lundbye for denne periodes vedkommende og med anden argumentation af Steen B. Böcher (s. 16–23). Wittendorffs resultat er blevet en klar og overbevisende afvisning.

I denne forbindelse kommer spørgsmålet om kildeværdien af de bevarede relikter af gamle veje og vadesteder ind i billedet. Forf. stiller sig med rette skeptisk over for deres værdi, fordi muligheden for en blot nogenlunde nøjagtig datering og for placering af sporene i en større sammenhæng (lokalvej eller

hovedvej?) i reglen er ringe (s. 20). En undtagelse danner dog den brolagte vej i Nyrup hegn, hvis egenskab af kongevej hidtil har været en hypotese, der først nu, efter at Wittendorff har vist vejens sammenhæng med den bevarede rest af en af Ole Rømers milehøje, kan betragtes som verificeret.

I almindelighed gælder det imidlertid, »at rekonstruktionen af et gammelt vejnet kun kan lykkes, når den hviler på et sikkert grundlag af samtidige, skriftlige kilder« (s. 55). Først når dette arbejde er udført, er der mulighed for at sætte de bevarede spor ind i en meningsfuld sammenhæng. Med udgangspunkt i Wittendorffs undersøgelser, især de mange data, der er ordnet topografisk i kap. VIII og IX, vil stedkendte folk have mulighed for at opnå værdifulde resultater på dette felt.

Den tidligere litteratur om emnet har ikke haft meget stor betydning for Wittendorffs afhandling. Hugo Matthiessens bøger, især »Viborg-Veje« fra 1933, har selv sagt været en værdifuld inspirationskilde, og mester Hugos kombination af »studier og vandringer« nævnes som et uopnåeligt ideal (s. 31). Sandt er det, at »vandringerne« ikke spiller nogen afgørende rolle i Wittendorffs undersøgelser, og det må vel også betvivles, at det tæt opdyrkede Sjælland har efterladt spor af gammel vejføring i et omfang, der tåler sammenligning med det midtjyske landskab. Til gengæld må det siges, at Wittendorffs »studier« m. h. t. kritisk behandling af kilderne overgår Hugo Matthiessens.

Nærmere beslægtet med Wittendorffs arbejde, såvel m. h. t. emne som metode, er Victor Hermansens afsnit om den gamle Roskildevej i J. T. Lundbye og V. Hermansen: »Roskilde Landevej gennem Tiderne« (1927), som da også omtales anerkendende. Hertil kommer den store mængde af topografisk og lokalhistorisk litteratur, som rummer et væld af oplysninger, men langtfra altid med tilfredsstillende argumentation. Kun når kildebelægget for sådanne oplysninger lader sig spore, eller der er andre grunde til at tillægge oplysningerne vægt, er de videnskabeligt anvendelige. Faghistorikeren må »mobilisere al sin professionelle surhed og forlange dokumentation for det hele« (s. 29).

De vigtigste komplekser af skriftlige kilder har været centraladministrationens breve, der dog kun benyttes gennem de trykte registre i Kancelliets Brevbøger, ikke ved eftersyn i tegnelserne, hvad der nok stedvis havde været nyttigt; endvidere vejlovgivningen, tingbøger (de udgivne), lensregnskaber, markbøger og oplysninger om ruter for udenlandske rejsende og for postvæsenet. Hver især stiller disse kilder metodiske krav, som forf. dog formål at leve op til.

De samtidige landkort er et andet kildekompleks, som stiller krav til benytters kritiske sans, ikke mindst m. h. t. de indtegnede veje. Det gælder også den mest betydningsfulde gruppe, Johannes Mejers kort fra midten af 17. årh. Både P. Lauridsen og Hugo Matthiessen har tidligere advaret mod ukritisk brug af Mejers kort som kilde, og hvad Sjællandskortene angår får de tilslutning fra Wittendorff (s. 53 f.).

Også den svenske officer Erik Dahlberghs oplysninger og kort over Karl X

Gustavs marchruter har interesse i denne forbindelse. Dahlberghs meddelelser om politiske og militære begivenheder er blevet udsat for sønderlemmende kritik i nyere svensk forskning, og denne kritik gælder også hans oplysninger om ruter og natkvarterer, der er vist på kortene, så at kun et par landsbynavne bliver tilbage som troværdige (s. 45). Større selvstændig kildeværdi tilkender Wittendorff Dahlberghs lokalkort over bl. a. Korsørs, Kronborgs og Københavns nærmeste omegn. De er ganske vist ufuldstændige, men til gengæld medtager de detaljer, der ikke kendes andetsteds fra og øjensynlig er baseret på direkte iagttagelse (s. 52).

Om Erik Dahlberghs generalkort, der blev stukket af Louis Cordier i 1668, men først publiceret 1696 i Samuel Pufendorfs værk om Karl X Gustavs bedrifter, siges det (s. 48), at »det viser et efter tidens forhold fremragende billede af Danmark«, hvilket dog ikke synes at harmonere alt for godt med den straks efter følgende oplysning, at »der er enighed om, at der ikke er tale om et selvstændigt kartografisk arbejde«, men at Dahlbergh har benyttet allerede foreliggende kort som forlæg. Som sandsynligt grundlag nævnes Sanson, Janssonius og måske Lauremberg. Denne lave vurdering af Dahlberghs selvstændighed som korttegner er i bedste overensstemmelse med tidligere forskning (jvf. Arne Stade: Erik Dahlbergh och Carl X Gustafs krigshistoria, 1967, s. 127 f. med henvisninger) – men er den rigtig? Sammenligner man Dahlberghs kort over den sjællandske øgruppe (gengivet af Wittendorff s. 49) med Sansons Danmarkskort fra 1658 (Bo Bramsen: Gamle Danmarkskort, 1952 og 1965, fig. 103), Janssonius' fra 1647 (Bramsen, fig. 74) eller det ligeledes hos Janssonius optagne specialkort over Sjælland (Bramsen, fig. 70), der antages udført efter Laurembergs forlæg, vil det hurtigt ses, at Dahlberghs kort mange steder giver en selvstændig og ofte bedre redegørelse for kystlinien end de tidligere kort, det gælder således indskæringerne på Lolland, Møn og Sydsjælland (Præstø fjord). Også på andre punkter udviser Dahlberghs Danmarkskort (Bramsen, fig. 86) selvstændighed og fremskridt i forhold til forgængerne, således m. h. t. Jyllands form. Bo Bramsen udtaler (s. 98), at hvis Dahlberghs Danmarkskort i den foreliggende form var tegnet i 1660, ville det have været banebrydende, men da Bramsen daterer stikket til 1692, kan han opfatte det som afhængigt af Pierre Duvals kort fra 1686 (fig. 107), der udviser tydeligt slægtskab med Dahlberghs. Cordier udførte imidlertid sit stik allerede i 1668 (Stade, s. 127 med henvisninger), og følgelig bortfalder denne mulighed. Påvirkningen må være gået den anden vej, fra Dahlbergh/Cordier til Duval – hvis forlæg Bo Bramsen (s. 118) heller ikke har kunnet opklare. Meget tyder da på, at Erik Dahlbergh bør vurderes højere som selvstændig kartograf, end det hidtil er sket – hvilket ikke er ensbetydende med, at hans kort uden videre kan anvendes som kilde!

Alex Wittendorff er ikke blot historiker, men også geograf af uddannelse, hvad der bl. a. er kommet hans bog til nytte i redegørelsen for de hydrologiske forhold (s. 64 ff.), omend hydrologien, som det fremhæves, endnu ikke kan give sik-

ker oplysning om forholdene i ældre tid. Sikkert er dog, at datidens danske landskab har frembudt et helt andet hydrologisk billede end nu, grundvandstanden har de fleste steder været væsentligt højere, og arealerne langs selv mindre strømme har været vandlidende. Navnlig de sjællandske strømme har været uberegnelige; der har været stor forskel på afstrømningens maksimum og minimum, og ved maksimum forår og efterår gjorde store oversvømmelser ådalene ufremkommelige. I det iøvrigt så trafikvenlige sjællandske landskab var åerne langt den væsentligste forhindring, og dette forklarer, at arbejde med broers vedligeholdelse omtales så hyppigt i kilderne. Træbroer synes at have været det almindeligste, bl. a. var alle kongevejsbroerne af træ, men der har ofte været anvendt stensætninger som forstærkning og stenbrolægning i tilslutning til den egentlige bro i moderne forstand.

På grundlag af anvisning på materialer i Silkeborg skove til genopbygning af Skjern bro 1632 udføres s. 71 et rekonstruktionsforsøg, som dog må tages med meget forbehold. Forf. regner åbenbart med (jvf. s. 72), at de fire »gangledere« (længdebjælker) à 200 alen har været i ét stykke, men det kan ikke godt antages, at Silkeborg skovene har været leveringsdygtige i tømmer af den størrelse. De 200 alen må forstås som broens samlede længde, og hver længdebjælke må have bestået af adskillige stykker. Det er muligt, at Skjern bro har været lige, således som det er vist på rekonstruktionstegningen, men det er ikke bevist, og det har næppe været almindeligt. Den leddelte, buede form, som omtales s. 72, og som kendes fra flere ældre billeder end det nævnte fra ca. 1815 af broen over Tryggvælde å, har nok været den mest udbredte, fordi den som den stensatte bue frembyder den fordel, at en del af trykket – ved mindre broer det hele – ledes ind mod det forstærkede brofæste, så at de bærende stolper eller piller aflastes, evt. overflødiggøres.

Hvad vejenes beskaffenhed angår anser Wittendorff det for karakteristisk, at vejen blev opfattet som identisk med hjulsporet (s. 60). Rent sprogligt er dette tvivlsomt, hvad der allerede fremgår af citatet fra Kancelliets Brevbøger 29.4. 1558, hvor der udtrykkelig skelnes mellem vej og hjulafstand, men at regeringen gennem det følgende århundrede bestræbte sig ihærdigt for at gennemføre ensartet hjulafstand er dokumenteret, og at der er sammenhæng mellem disse bestræbelser – om hvis effektivering forf. med rette ytrer tvivl – og de kongelige ordrer om udvidelse af vejene er ligeledes klart. Den omstændighed, at selve vejene er udgangspunktet, har imidlertid fået den egentlige hensigt med regeringens påbud til at træde noget i baggrunden. Det var ikke blot ensartet, men også større bredde end hidtil der ønskedes, og formålet var selvsagt at øge det forhåndenværende transportvæsens kapacitet, dvs. få mere ud af bøndernes pligtige ægter, hvad der tydeligst fremgår af det citerede kongelige missive af 28.7. 1562.

Til gengæld er magthavernes udbygning af bønderne et stærkt fremherskende motiv i kapitlerne V og VI om administration og vedligeholdelse, samfærdsel og godstransport. »Den måde, broernes bygning og vedligeholdelse organiseredes

på, var fortsat en funktion af jordejernes magt over samfundet. Brobyggeriet blev et led i udbygningen« hedder det s. 99, og opfattelsen støttes bl. a. af et markant Christian IV-citat fra 1633: »Har bønderne ikkun noget, man kan letteligt få det fra dem« (s. 122). H. H. Fussings bekendte konklusion, »Danmark var et retssamfund«, får »den afgørende tilføjelse, at de love og kontrakter, hvorefter dette retssamfund fungerede, ensidigt var udformet af den herskende klasse« (s. 93 n. 53). Der redegøres udførligt for ægt-systemet og Christian IV's forsøg på en afløsning heraf, og skønt statistisk bevis ikke kan gives, tilslutter man sig gerne forf., når han siger (s. 130): »Samfundet var helt afhængigt af bøndernes små vogne, og blandt vejenes trafikanter må bonden på ægt med sine små, men hurtige heste og sin lidet imponerende vogn nævnes som den absolut vigtigste«. Interessant er også konklusionen (s. 101) vedr. vejes og broers vedligeholdelse, »at mens centraladministrationen – kongen, regeringen – i høj grad gik ind for opgavens løsning og viste stor ihærdighed, svigtede lokaladministrationen – lensmændene – i nogen grad«. Kommunikationsnettets vedligeholdelse var altså et af de punkter, hvor adelsvælden ikke levede op til sine samfundspligter. Der er perspektiver i dette.

Kapitlet om samfærdigheden afsluttes (s. 143–63) med en omtale af kroer og andre herberger, hvis voksende antal, især i 17. årh., anvendes som indikator for stigende færdsel, samt af rejsehastigheden. På sidstnævnte punkt korrigeres adskillige udokumenterede påstande i den tidligere litteratur, og det slås fast, at ingen »normal-dagsrejse« med rimelighed kan fastsættes, dog har den sjældent andraget over 80 km. Christian IV's berømte lynrejser er i enhver henseende atypiske, almindelige rejsende ses at være kommet mellem 20 og 80 km frem pr. dag. I visse tilfælde kan rejsehastigheden bestemmes til ca. 10 km i timen, og der synes ikke, som det tidligere har været antaget, at være sket nogen mærkbar forøgelse af den i den skildrede periode.

Når Christian IV kunne holde en helt anderledes fart, hang det sammen med anlæggelsen af de særlige kongeveje, som var begyndt under Frederik II, men først fik sit sjællandsomspændende omfang i Christian IV's tid. Bortset fra strækningen Haderslev-Jelling var kongevejene et rent sjællandsk fænomen, hvad der må ses i sammenhæng med Københavns voksende betydning som rigets hovedstad og kongens faste residens. Den indgående behandling af kongevejene (kap. VII og IX) er nok den mest helstøbte del af Wittendorffs arbejde, og han går også her ud over sin sædvanlige kronologiske ramme og følger kongevejenes historie videre til dens definitive afslutning med de store vejreformer i anden halvdel af 18. årh. Først med denne fremstilling er der kommet fuld klarhed over disse enestående vejanlæg.

Kongevejene var i eksklusiv forstand kongens veje og afspærret fra det øvrige vejnet med aflåsede bomme og porte. De benyttedes kun af fyrstelige personer, lejlighedsvis af en gesandt, men end ikke af rigsråderne for slet ikke at tale om almindelige trafikanter. »De er et ekstremt eksempel på et parasitisk forbrug af samfundets kræfter, imponerende som udtryk for et radikalt brud med tilvante

forestillinger, groteske i deres afspærrede og ensomme majestæt« (s. 297). Hvad deres beskaffenhed angår afvises tidligere antagelser om fuldstændig brolægning. Som på alfarvejene synes stenbro kun anvendt, når særlige omstændigheder krævede det; jord, sand eller grus har været det almindelige. I andre henseender repræsenterer kongevejene imidlertid noget nyt. De var i modsætning til de almindelige veje egentlige fjernforbindelser med lige linieføring under udstrakt anvendelse af dæmninger og broer og med afstandsafmærkning. Kun få rester af dem er bevaret til nutiden, men til gengæld giver de skriftlige kilder, lens- og amtsregnskaber, markbøger m. v., talrige oplysninger om deres forløb – som når en afspærring blev brudt op, og håndværkerregningen for istandsættelsen findes blandt regnskabsbilagene.

Kongevejenes æra blev kort. Enevældens konger følte ikke samme behov for landsomfattende rejser som Christian IV. Den jyske vej blev opgivet allerede i 1660'erne, og 20 år senere var det kun vejene fra København til byens nærmeste omegn, især den nuværende Gl. Kongevej, samt til Nordsjælland, der opretholdes som kongeveje. Den sidste blev opgivet ved åbningen i 1775 af den nye hovedvej fra Vibenshus over Rudersdal og Hørsholm til Fredensborg – i den gamle kongevejs spor, men nu som offentlig vej. Navnet bevarede imidlertid, og med rette for så vidt som de gamle kongeveje i mange henseender indvarsler en ny epoke og peger frem mod det 18. århundredes chausseer.

I modsætning hertil var alfarvejene i 16. og 17. årh. ikke et fast og veldefineret vejsystem for fjerntrafikken. Endnu på Videnskabernes Selskabs kort fra 2. halvdel af 18. årh. finder Wittendorff det i mange tilfælde vanskeligt at pege på en enkelt, fikseret vej blot mellem to købstæder. Han vover alligevel at indtegne hovedruterne sammen med kongevejene på en kortskitse (s. 301), men det understreges, at der i mange tilfælde har kunnet vælges mellem flere muligheder. Videnskabernes Selskabs kort afbilder veje mellem landsbyer. De rejsende måtte krydse sig frem ad et indviklet system af landsbyveje for at nå deres mål. Dette er et af bogens mange vigtige resultater og samtidig et godt eksempel på, hvorledes fordybelsen i kilderne har ført til revision af den indledende problemformulering, som opererede med fjernforbindelser i mere moderne forstand.

Alex Wittendorffs bog har ikke udtømt kildematerialet til vejenes historie blot på Sjælland i 16. og 17. årh., og adskillige detaljer, især fra utrykt kildemateriale, vil sikkert kunne føjes til hans oversigt over de sjællandske alfarvejes topografi (kap. VIII); men det må betvivles, at dette vil ændre de skildrede hovedruters forløb væsentligt. Også efter denne bog er der imidlertid mange uafklarede områder i de danske vejes historie, som kalder på udforskning. Ved sin respekt for kilderne og sin kombination af historisk og geografisk metode viser Wittendorffs disputats, hvorledes en undersøgelse af denne art bør gennemføres. – Og så er det for resten en meget smuk bog med klar typografi og et velvalgt og godt reproduceret billedmateriale.

BENITO SCOCOZZA: KLASSEKAMPEN I DANMARKS HISTORIE.
FEUDALISMEN. *Carit Andersen/Finn Suenson. 1976. 308 s. kr. 78,50.*

Det er en ofte fremsat påstand, at en marxistisk stormflod er skyllet hen over landets universiteter, hvor den har kvalt den frie forskning og sænket det faglige niveau til det internationalt uacceptable. Men hvad historie angår, er allerede det første element i påstanden påviseligt forkert. Det forholder sig i virkeligheden sådan, at antallet af marxistiske historikere er meget lille, og at – som Scocozza, én af disse få, rigtigt påpeger i sin bog – en marxistisk tradition ganske simpelt ikke findes i dansk historieforskning; og i betragtning af den fornemme position, marxistisk inspirerede historikere indtager i den internationale fagverden, er det vel sandsynligt, at netop denne manglende tradition har medvirket til den beskedne standard herhjemme. I de senere år er der ganske vist kommet adskillige marxistisk funderede skitser af Danmarks historie, eller dele af den, skrevet af ikke-historikere. De bedste af dem har været interessante forsøg, men det har præget dem, at de har været baseret på dels marxismens klassikere, dels en historisk faglitteratur, som forfatterne har haft ringe forudsætninger for at vurdere og anvende kritisk. Benito Scocozzas »Feudalismen« er rent faktisk det første forsøg på at give en omfattende marxistisk fremstilling af en periode i Danmarks historie (1500–1660; et bind 2, der skal føre op til o. 1900, er annonceret), med grundlag i den eksisterende og udelukkende ikke-marxistiske sekundærlitteratur samt i et vist omfang selvstændige kildeundersøgelser. Det er, i ordets egentlige betydning, en epokegørende udgivelse.

BS har ved flere lejligheder peget på behovet for en afløser for Politikens Danmarkshistorie, såvel som for Arups (hvis borgerligt-materialistiske historieskrivning han i øvrigt respekterer, og hvis stil han ikke er ganske upåvirket af). Med »Feudalismen« har han selv leveret det første bidrag hertil.

Det har imidlertid ikke været hans eneste ambition at skrive en fremstilling, som i modsætning til tidligere gør produktivkræfterne, produktionsforholdene og klassekampen til det centrale i den historiske udvikling. Bogen er også søgt »skrevet således, at den kan læses af den, der her for første gang stifter bekendtskab med det danske samfund og dets udvikling i det 16. og 17. århundrede« (s. 8). Er det lykkedes?

Det er det, så vidt jeg kan bedømme, helt afgjort. Bogen er noget af et pædagogisk mesterstykke. Den er klart og overskueligt disponeret: en kronologisk fremstilling suppleret med et kapitel om historisk materialisme, to baggrundskapitler om Europa i henholdsvis 1500- og 1600-tallet og et tværsnit af det danske feudalsamfund. Den er derudover eminent velskrevet og et godt eksempel på, at en marxistisk fremstilling ikke behøver at bestå af sjældne fremmedord sat sammen i germanske sætningsbygninger. BS har altid plads til en god historie eller et illustrerende citat fra en samtidig kilde. Han kan forklare indviklede sammenhænge på en leftattelig måde og belyse abstrakt teori gennem konkrete eksempler: under omtalen af Christian II får vi en kort ekskurs om personlig-

hedens rolle i historien, og merværdiens problemer belyses instruktivt i kapitlet om det københavnske silkeværk. Til tider er fremstillingen ganske vist overordentlig stofmættet – bogen vil næppe bidrage til den tilbagegang i »paratviden«, som så ofte begrædes – men den oplives af uhøjtidelige sammenligninger og velvalgte aforismer. Det hedder således et sted, at det 16. århundredes »samfundsmæssige bevidsthed ofte tog form af drukkenskabens bevidstløshed; og forskellen mellem rig og fattig gik mindre på rusens omfang end på drikkevarernes ædelhed«; og et andet sted sammenlignes hoffet og centraladministrationen på embedsrundrejse i landet respektløst med »et mellemstort provinssirkus«!

Nu er det jo ikke nyt, at danmarkshistorier skrives »populært« og »forståeligt«. Snarere må man vel med beklagelse konstatere, at der aldrig er blevet skrevet andet, og at der endnu ikke findes en egentlig håndbog med redegørelser for kildematerialet, litteraturlister og forskningsoversigter. Og netop på disse punkter er »Feudalismen« desværre mindre epokegørende. Der er godt nok referencer (inde i teksten, hvor de efter min mening ikke har noget at gøre), men som regel kun til direkte citater; og hvor disse er taget fra Arup eller Politikens Danmarkshistorie – og det er de tit – henvises kun dertil. Men derved ned sættes bogens værdi som redskab til selvstudium ikke så lidt. Hvad skal for eksempel den læser gøre, der efter at have læst udsnittet af Johan Rantzaus brev (af 18. december 1534, på s. 157) gerne vil kontrollere citatet, eller måske læse brevet i dets helhed? Henvisningen er til Arup (II, 476), hvor man finder stort set det samme udsnit, men – som bekendt – ingen videre referencer. Og det bliver ikke bedre af, at der bag i bogen kun er en alfabetisk liste over den litteratur, der direkte er henvist til i bogen. Et kommenteret bibliografisk essay havde været bedre vejledning, specielt for de begyndere, som BS udtrykkelig sigter på.

Men dette er åbenlyst tekniske mangler, som endda i nogen grad vil kunne rettes i bind 2 (hvor det også må pålægges forlaget at bringe det *register*, som savnes så katastrofalt i bogen). De er beklagelige, men det er næppe dem, interessen vil samle sig om, så lidt som om de (i øvrigt få) faktuelle fejl, unøjagtigheder og trykfejl. Formentlig og forhåbentlig vil diskussionen først og fremmest dreje sig om den nye fortolkning, BS giver af perioden.

Utvivlsomt vil mange finde bogen »uvidenskabelig«. Den tager jo åbent parti for de undertrykte og udbyttede, som gennem deres produktive virksomhed er »historiens egentlige skabere«, og BS erklærer det tilmed for historikerens opgave at trænge igennem »den herskende klasses fortællinger og forvrængninger«. Bogen, og BS, vil blive beskyldt for at være »ensidig«. Det blev Arup imidlertid også, da han udsendte sin (på ingen måde marxistiske) danmarkshistorie, og BS kan til sit forsvar sige med Arup: »Jeg er efter min formening netop så ensidig, som det danske folk er og til alle tider har været«; eller han kan, med en let omskrivning af en anden af Arups formuleringer, spørge om nogen vil stå op og benægte, at klassekampen er den inderste kerne i Danmarks historie.

Det er der naturligvis mange, der vil. Det er jo ikke nogen ualmindelig påstand herhjemme, at marxismen er ubrugelig som udgangspunkt for videnskabe-

lig forskning i et moderne velfærdssamfund som vores. Men marxismens indflydelse på nyere international historieforskning gør spørgsmålet, om en marxistisk tilgang og metode kan være videnskabeligt frugtbar, meningsløst; det er til overflod bevist. Navne som Christopher Hill, Genovese, Soboul, Malowist etc. indtager en fremtrædende position blandt fagfæller af den simple grund, at de gennem deres videnskabelige praksis har vist, hvilke resultater det er muligt at nå via marxistisk metode. (Hermed er ikke sagt, at marxister har monopol på kvalificeret historieforskning, eller at alle marxistiske historikere er fremragende).

Netop de to sidste forbehold er jeg imidlertid ikke helt sikker på, at BS ville godkende. I sit indledningsafsnit om den historiske materialisme gør han denne til et relativt entydigt sæt af meninger, en teori, som man – ud fra sit »sociale tilhørsforhold og – eller – holdning« – accepterer eller forkaster, men som sikrer videnskabelig indsigt. Efter min opfattelse er det en alt for forenklet holdning. Og det er ligeledes forenklet på grænsen til det vildledende, når han præsenterer historisk materialisme som et (mellem marxister) ukontroversielt begreb. Der er jo vitterligt ikke nogen påfaldende enighed om hvad marxisme egentlig er. Den britiske historiker (og marxist) Victor Kiernan opsummerede for få år siden situationen således: det står enhver frit for at betegne sig som marxist, og det står enhver anden frit for *ikke* at betragte vedkommende som marxist. Siden er enigheden ikke just blevet større. Man må altså gøre sig klart, at BS' marxisme-forståelse, som han fremlægger den i indledningskapitlet, meget langt fra er alment accepteret. Den støtter sig bl. a. på Maos og Stalins teoretiske indsigter; sidstnævntes pjece »Om dialektisk og historisk materialisme« (fra 1938!) er om ikke denne marxisme-retnings bibel, så dog dens lille katekismus (og den optræder da også i litteraturliste). Men meget få marxistiske historikere deler denne høje vurdering af Stalins skrift; Uffe Østergård har således rammende betegnet det som én af de »korteste, klareste og dermed mest urimelige« fremstillinger af marxismen.

Har al denne snak noget med Scocozzas bog at gøre, vil man spørge. Ja, det har den – af den grund, at hans teoretiske udgangspunkt i høj grad har indvirket på hans fremstilling. Hans analyse af det feudale klassesamfund giver på mange punkter gode og nye resultater. Men den præges også af nogle begrænsninger, som han formentlig kunne være kommet ud over ved en mindre snæver marxisme-forståelse.

BS advarer ganske vist udtrykkeligt mod dogmatisme og mod »at forenkle virkeligheden og tvinge den ind i et groft skema«. Den marxistiske historiker skal tværtimod, med den historiske materialisme som redskab, »undersøge og beskrive den konkrete, komplicerede samfundsmæssige virkelighed«. Det er da tilsyneladende også netop, hvad BS gør. Han understreger flere gange vigtigheden af særtrækkene ved den danske udvikling, og bogen rummer en mængde »traditionelt stof«; både store mænd og små detaljer er med. Men den principielle fejl er, at der ikke etableres nogen rimelig sammenhæng mellem lov-

mæssighederne og særtrækkene. De konkrete, komplicerede historiske begivenheder kommer til at virke som tilfældigt fyld; ret beset kunne der godt være sket det modsatte i en lang række tilfælde, uden at det havde fået nogen indflydelse på det »logiske« forløb.

For at undgå misforståelser vil jeg endnu en gang understrege, at BS ofte kommer frem til gode og uanfægtelige resultater. Således påviser han, hvordan den grundlæggende modsætning i samfundet gik mellem jordejerne (hvad enten det nu var kronen, adelen eller kirken) og fæstebønderne, og hvordan alle konflikter mellem de besiddende klasser må vurderes i forhold hertil. Modsætningerne mellem konge og adel efter 1536 var ikke ubetydelige eller uvæsentlige i sig selv, men sammenlignet med den fælles interesse i at sikre sig bøndernes merprodukt var de alligevel sekundære. Fussing fandt en del eksempler på, at domstolene dømte mod adelige og til fordel for bønder, og mente derfor at kunne karakterisere 1600-tallets Danmark som et »retssamfund«, en karakteristik, som senere fremstillinger har overtaget. Men som BS påpeger ændres der ikke derved en tøddel ved den grundlæggende ulighed mellem herremændene og bønderne, og derfor »er et antal domme, som går udbytterne imod, kun ligegyldige krusninger på et hav af uret«. – En anden vigtig pointe er BS' betoning af, at Danmark også efter enevældens indførelse var et feudalt samfund (man kan her indskyde, hvad BS nok burde have gjort opmærksom på for at undgå forvirring, at feudalismen i marxistisk sprogbrug strækker sig fra den tidlige middelalder til kapitalismens gennembrud). Handelskapitalisterne blev rige »på feudalismens betingelser og ikke i kamp mod den ... Enevældens indførelse repræsenterede ikke et opgør med de bestående grundlæggende ejendoms- og besiddelsesforhold. Tværtimod forhindrede enevælden, at der blev ændret ved dem« (s. 301).

Langt mindre overbevisende er BS, når vi bevæger os op i det feudale samfunds »overbygning«. »Herregårde og slotte rejste sig som monumenter over kombinationen bondeslid og prisstigninger«, hedder det s. 232. Men der gives ingen forklaring på, hvorfor adelen netop valgte at bruge indtægterne til byggeri. Var det fordi de ved at lade deres rigdom fremtræde synligt og imponerende bidrog til at cementere de bestående klasserelationer, idet umuligheden af at gøre oprør dagligt blev indprentet bonden, når han sammenlignede herregårdens pragt med sin egen beskedne bolig? Specielt usikker synes BS at være over for de religiøse faktorer. Hvorfor blev reformationen gennemført i Danmark, og hvorfor fik den den form? Både katolicisme og lutherdom fungerede jo som feudale ideologier; og reformationen kunne jo antage enten luthersk eller calvinistisk form. Men man finder ikke hos BS noget forsøg på at overføre Weber-Tawney-debattens resultater, eller forslag, på danske forhold. BS nøjes med at notere, at da lutherdommen intet ændrede i kravet om lydighed og ydmyghed fra de udbyttede, og da kirken nu blev »et direkte, umiddelbart ideologisk undertrykkelsesredskab for statsmagten ... betød reformationen i virkeligheden en skærpelse af den feudale undertrykkelse«. (s. 184).

Alt for ofte munder omtalen af et kompliceret problem ud i en konstatering af, at nu skærpedes udbytningen (igen). Da Christian II og adelen står fjendtlige over for hinanden, betyder det »et skærpet angreb på bønderne for at få vristet så meget som muligt af produktet fra dem« (s. 131); da adelsreaktionen få år senere sejrer, skærpes udbytningen endnu engang, samtidig med at »det pusterum, som slagsmålet mellem konge og adel . . . havde givet bønderne« forsvinder (s. 134)! Sådanne rutinemæssige postulater svækker fremstillingen. Det samme gør påstande om at Marx »tydeligt, koncentreret og præcist« har bestemt forudsætningerne for kapitalismens gennembrud. Marx nåede tværtimod aldrig nogen logisk tilfredsstillende løsning på problemet (hvad han selv var opmærksom på), og marxistiske historikere og økonomer har da også – i den såkaldte Dobb/Sweezy-debat – diskuteret denne problematik de sidste femogtyve år indgående og uden at nå til enighed.

Denne debat har ikke sat sig særlige spor i BS' fremstilling. I det hele taget savner man en begrundelse for det ofte besynderlige udvalg af anvendt litteratur. Ved en omtale af den engelske demokratiske bevægelse *The Levellers* henviser BS til A. L. Mortons »*A People's History of England*« fra 1938! – som om ikke i det mindste Christopher Hill burde nævnes. Hvad Danmark angår, er det som om BS er bedre orienteret i den ældre litteratur (og de ældre kildeudgaver) end i den nyere; i hvert fald mangler navne som Jens Engberg, Svend Aage Hansen, Albert Olsen, Ladewig Petersen og Skrubbeltrang, hvis resultater ellers nok med udbytte kunne have været inkorporeret i fremstillingen. Ligeledes savnes adskillige nyudgivne trykte kilder.

Jeg har måske dvælet for meget ved bogens mangler, netop fordi jeg er enig i BS' intention og principielle synspunkt. Derfor vil jeg gerne til sidst endnu engang fremhæve dens kvaliteter. Jeg kender ingen mere velegnet pædagogisk introduktion til perioden; og som den første større marxistiske fremstilling herhjemme har den krav på interesse fra *alle* historikere. Senere vil der komme flere marxistiske arbejder, også om denne periode, for Scocozzas bog er ikke det sidste ord i sagen; men den er det første, og det er dens store fortjeneste.

Jens Rahbek Rasmussen

HANS CHR. JOHANSEN: BEFOLKNINGSUDVIKLING OG FAMILIE-STRUKTUR I DET 18. ÅRHUNDREDE. *Odense University Press. 1975. 211 s. Kr. 60.*

STUDIER I DANSK BEFOLKNINGSHISTORIE 1750–1890. *Ved Hans Chr. Johansen. Odense Universitetsforlag. 1976. 212 s. Kr. 35.*

Hans Chr. Johansen har ønsket at afprøve nye metoder, udviklet i forbindelse med den internationale demografiske forskning, på dansk historisk materiale. Han har iøvrigt tidligere foretaget et mindre forsøg m. h. t. et jysk herred (se

Historie IX, 1970, s. 85–122). Nu gælder undersøgelsen 26 landsogne og bearbejdelsen af 65.132 personoplysninger fra kirkebøger i perioden 1741–1801, samt fra sognenes folketællinger 1787 og 1801. Et stort moderne apparat har stået til rådighed, det samfundsvidenskabelige forskningsråd har ydet støtte, og i forordet siges: »Stikprøven er udtaget på en sådan måde, at materialet skulle være repræsentativt for de danske sogne i perioden, d. v. s. at hvor der i det følgende er tale om undersøgelser, hvori indgår alle eller største parten af de registrerede personer, skulle resultaterne uden videre kunne være alment dækkende«. (Dette ligesom henkastede »uden videre« maner i virkeligheden til nærmere eftertanke). Det tilføjes meget ærligt, at ved mere specielle undersøgelser over en begrænset del af befolkningen vil kun meget klare tendenser i udviklingen være af en sådan karakter, at de kan siges at være repræsentative. For dele af undersøgelsen, hvor stikprøveusikkerheden kan være udslaggivende, vil det være nødvendigt at inddrage mere materiale, før der tør drages almengyldige slutninger. Men »Forord« gør også opmærksom på, at det indsamlede materiale ikke er udnyttet fuldstændigt. Som bilag V er derfor aftrykt de anvendte koder, der vil tillade andre at benytte materialet på flere områder, end det her er sket.

I korte indledende kapitler omtales den offentlige statistik i 1700-tallet. Væsentlige ældre og nyere undersøgelser nævnes, og i kapitel III–IV illustreres hovedtendenser i den internationale diskussion om historisk demografi, og der er tale om »forsøg på at fremskaffe en række demografiske mål ud fra et kirkebogsmateriale«. Familiekonstitutionsmetoden (sådan hedder det på letfatteligt nydansk!) omfatter med sine 12 stavelser kun 6 forhold, som man »i heldigste fald« vil kunne finde oplysning om i en kirkebog: ægtemandens dåb, hustruens dåb, ægteparrets trolovelse og vielse, dåb og evt. begravelse af de børn, der fødes i ægteskabet, endvidere ægtemandens begravelse samt hustruens. I de senere år har man søgt at foretage maskinel sammenkobling af de oplysninger, der tidligere var indsamlet på skemaer for hver familie ved kronologisk gennemgang af kirkebogen. På denne måde vil man bl. a. kunne få ret sikre oplysninger om de viedes alder, moderens alder ved et barns fødsel og »barnets nummer i ægteskabet«, hvad der er vigtigt, når frugtbarhedsforhold skal vurderes. »Den geografiske mobilitet« (varige eller midlertidige omflytninger) bevirker imidlertid, at der opstår en række problemer, ligesom usikkerhed m. h. t. børneantal kan skyldes manglende registrering af dødfødte; endvidere kan forskellig navne- og stillingsangivelse undertiden medføre fejl.

Bearbejdsplanen for det danske materiale viser, at stikprøven set under en bestemt synsvinkel er udtaget imponerende præcist. De 26 landsognes beboere udgjorde ved folketællingerne 1787 og 1801 næsten nøjagtigt 1% af landbefolkningen nord for Kongeåen; udvalgt er med rette kun sogne, hvor kirkebogsmaterialet 1741–1801 eksisterer og (mere diskutabelt) hvor indbyggerantallet i 1787 var under 500. Det sidste skyldes hensyn til den geografiske spredning og kan overfladisk set synes meget tilfredsstillende. Men der er i perioden ca.

1740–1800 særlige forhold at tage i betragtning, navnlig stavnsbåndet og fæstevæsenet. Det kan anses for fastslået, at bortvandringen trods stavnsbåndet (eller netop for at undfly dette) var større i nogle egne end i andre, og med strammingerne, d. v. s. sænkningen af den stavnspligtige alder (ned til 4 år, men jo kun for mandkøn) vokser sandsynligheden for øget bortvandring, større mobilitet. Mere betydningsfulde er formentlig de forskelligheder, der skyldes fæsteforhold. Utrykte undersøgelser vedrørende ca. 70 godsområder nogenlunde lige- ligt fordelt på danske landsdele har ikke blot vist, at forskellene var store, men også det ret naturlige, at godsstyrelsen – ofte i forståelse med bønderne, især de ældre gårdbrugere – øvede indflydelse på befolkningsforholdene. Når Johansen s. 97 anfører, at ca. 2/3 af »fædrene« (i de pågældende sognes kirkebøger i 1790-erne) er gårdmænd, og at tilgangen fra andre samfundslag udgjorde mindre end 1/4 af afgang, tages dette som udtryk for, at gårdmandsstanden var mindre geografisk mobil end andre grupper, og at en del af den voksende husmandsstand er blevet rekrutteret fra gårdmandsbørn. – En landbohistoriker kan her og på adskillige andre punkter have en underlig fornemmelse af, at ret selvfølgelig forhold bliver omhyggeligt påvist, mens væsentlige årsager til udviklingen end ikke bliver berørt. Hvad der her fremhæves som ringe social mobilitet, er nemlig et væsentligt led i en form for bondebeskyttelse, der eksisterede længe før den lovbetingede. På et flertal af godserne og ved 1/3–1/2 af fæsteoverdragelserne i landet som helhed blev fæstegårdene i 1700-tallet i familien, idet en søn eller en datters mand overtog stedet efter den forrige fæster, eller gårdmandsenken beholdt gården og indgik nyt giftermål, nok i de fleste tilfælde med en gårdmandssøn. Det turde derfor være indlysende, at den ringe geografiske mobilitet var udtryk for en social stabilitet, som må regnes for et gode, endog et vidnesbyrd om en vis velfærd, da ældre gårdfæstere eller gårdmandsenker, der afstod gård, normalt fik deres underhold ved denne resten af deres dage. Et forøget antal aftægtsfolk på gårdene er et udsagn om, at det ikke blot var den *fattige* del af husmands- og indsiderbefolkningen, der voksede.

I afsnittet »Karrieremobilitet målt ved folketællingernes erhvervsangivelser« (s. 142 f) oplyses, at tilgangen til gårdmandsklassen fra etablerede i andre erhverv 1787–1801 kun var 13 af 296 oplyste tilfælde. Ja, den ringe tilgang af husmænd o. l. karakteriserer forholdene i reformtiden, men et noget andet billede ville perioden 1770–86 have fremvist. Det store antal gårdforsiddelser i denne og forøvrigt også tidligere perioder medførte i reglen, at husmænd eller inderster måtte overtage de »øde« og forsømte gårde; ikke sjældent blev de efter kort tids forløb afløst af andre. At tale om »karrieremobilitet« synes under sådanne forhold ironisk, et indtryk der (utilsigtet) forstærkes, når det nævnes, at mobiliteten »rammer« – eller *kan* ramme – en bestemt aldersgruppe. Det er ganske naturligt tilfældet, idet godsejeren må foretrække en *ynge* husmandsfamilie, hvis arbejdsindsats har størst værdi, i gårdforsidderens sted. Indtræder en midaldrende husmand i fæstet kan det undertiden påvises, at denne har en søn, der vil kunne efterfølge faderen, måske endog forpligtes dertil. Når

uheldige omstændigheder ved tidernes gunst eller personlig indsats forvandles til heldige *kan* »karrieremobiliteten« blive reel. Men det anførte er et eksempel på, at kirkebøgernes tal ikke er éntydige, når det gælder sociale vurderinger. Her vil ikke mindst godsarkivalier (især fæsteprotokoller) kunne give sikrere oplysninger og samtidig udvide perspektivet.

Professor Johansens og hans elevs arbejder viser så at sige på rad og række de muligheder, som flittige kirkebogsstudier i forening med nye »maskinelle« hjælpemidler giver m. h. t. familiestruktur-undersøgelser. Som særlig sagkyndig hvad angår det statistiske materiale har redaktør Aksel Lassen i Berlingske Tidende anført nogle rettelser, og det må anerkendes, at Johansen selv har fremhævet manglerne ved materialet. For en landbohistoriker er det svært at tilbageholde en tvivl om, hvorvidt studier af denne art bidrager væsentligt til bedre indsigt i ældre tiders landboforhold. Døb, trolovelse, vielse, børneantal, død og begravelse er vigtige, men »selvfølgelig« momenter, der kun siger lidt om det samfund, vore forfædre dengang levede i og i så ringe udstrækning havde betingelser for at omforme. Dog skete der socialt set *noget* i de »stillestående« århundreder, som selv de bedst bevarede og bedst førte kirkebøger sjældent giver indblik i. Undtagelser bekræfter reglen. Det kan i denne forbindelse nævnes, at Ole Højrup's »Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646–1731« I–II (1963 og 1968) giver et enestående indblik i et par sjællandske sognes befolkningsforhold, en vrimmel af menneskeskæbner og samtidig statistisk stof af betydelig værdi, f. eks. til belysning af folkesygdommes indvirkning (for en senere tid kan fæsteprotokoller nu og da berøre det problem, epidemier uundgåeligt skabte m. h. t. besættelse af fæstegårde), vandringer, krigsødelæggelser m.v. Det er sandsynligt, at befolkningens bevægelser ikke blot for kvindernes vedkommende er langt livligere, end folketællinger vil kunne vise.

Lokale undersøgelser kan utvivlsomt på nogle punkter udvide perspektivet. I »Studier i Dansk Befolkningshistorie 1750–1890« s. 189–206 har Hans Chr. Johansen dels givet et resumé af resultater fremlagt i det førstnævnte værk, dels belyst geografisk mobilitet i 1700-tallet ved eksempler fra Langeland, hvor Fodslette kirkebog er ført særlig omhyggeligt (konfirmandlister er udnyttet). Her viser forskeren en glædelig forståelse af, at fæsteprotokoller kan bidrage til vor viden om forbliven og bortvandring. Lægdsruller indeholder for mandkønnet vedkommende supplerende oplysninger. – Den omhyggelige *spredning* af de udvalgte 26 sogne er måske i virkeligheden for ensidig en løsning. Hvis de eksisterende kirkebøger holder den mulighed åben, var det at foretrække, at en del af sognene var *nabosogne*. Derved ville man utvivlsomt få langt større mulighed for at belyse forskellige former for »vandringer«: Tjenestefolks midlertidige ophold udenfor sognet, men dog oftest inddet for godsområdet (det gælder antagelig også pigerne), ægtefællers »tilvandring« og voksne børns bosættelse m. v. Man kunne gå et skridt videre og i visse tilfælde udvælge sogne ud fra viden eller formodning om stedlige godsstyrelses forskellige »befolkningspolitik«. Eksempelvis

kan nævnes, at på det lille gods Kjeldgård (Østsalling) efterfulgte ved mere end 50 % af veloplyste fæster-skifter i perioden 1720–1807 en søn sin far, mens enken i intet (kendt) tilfælde giftede sig med den nye fæster. Der er andre godser i limfjordsegne, hvor en svigersøn eller en enkes nye mand relativt ofte overtager fæstegård; i dele af landet gælder det i perioder flertallet af de fæsteforandringer, der falder ind under begrebet familiefæste.

Blandt de mest omfattende lokalundersøgelser er Kaj Habekosts »Social mobilitet i Langelands søndre herred omkring midten af det 19. århundrede«, der stort set viderefører Johansens erfaringer i en anden periode og indenfor et begrænset område. Ane Dorthe Holt belyser »Udvandringen til Amerika fra Humble sogn« (også Langeland), tydeligt inspireret af Kr. Hvidts »Flugten til Amerika« (Disputats, 1971). Hun sammenholder her en udvandrergruppe med en ikke-udvandrergruppe. Materialet er begrænset, de sikre resultater ikke overraskende: 3/4 af udvandrerne var børn af husmænd eller tjenestefolk, ofte opvokset under vanskelige forhold (21,3 % var født udenfor ægteskab). Kun undtagelsesvis kan udvandrerens videre skæbne efterforskes, enkelte vendte dog tilbage. Med titlen »Familie- og husstandsstrukturen på landet i det 18. århundrede« vækker Henning Nygård Larsen forventninger, der dog ikke fuldt kan indfries. Det drejer sig om tre landsogne på Øerne (V. Egesborg, Horreby, Krønge), et kildekompleks, der vel gør det muligt – mener forfatteren – »at kortlægge en lang række af de befolkningsmæssige forhold, som har karakteriseret 1700-tallets danske landbosamfund«. Det er åbenbart korrekt allerede på grundlag af dette begrænsede materiale at slå fast, at der tegner sig »billedet af et bondesamfund, der var alt andet end statisk«. Heri er der dog intet overraskende, når tyngdepunktet er perioden 1787–1801 (reformtiden), og når 1. halvdel af århundredet praktisk talt ikke belyses i dette lille udsnit af det sognehistoriske materiale.

Det må bero på et skøn, om hovedparten af de talrige oplysninger om familiestrukturen og andre træk af befolkningsudviklingen i væsentlig grad kan siges at tjene til karakteristik af 1700-tallets danske landbosamfund. Om erhvervsforholdene meddeles ikke meget og næsten intet om forholdet mellem godsejere og bønder, mellem gårdbrugere, husmænd (inderster) og tjenestefolk, mellem generationerne (hvad der specielt for gårdmændenes vedkommende er af stor interesse) så lidt som om forholdet mellem de mere eller mindre besiddende og de fattige, der var afhængige af andre. Vi modtager en mængde talmættede efterretninger om visse befolkningsforhold i dele af det århundrede, der – hvad bondesamfundet angik – ikke blot var stavnsbåndets og de store landboreformers tidsalder, men med megen ret kunne betegnes som fæstevæsenets storhedstid før bondeselvejendoms stærke gennembrud. Mellem dåb og død lå livet udbredt, farefuldt og dog for de allerfleste af dem, som overlevede børnesygdommene, en tilværelse med muligheder, der vekslede mellem det standsbestemte og det udviklingsforløb, som personlig indsats, de stærkeres påbud og uberegnelige tilskikkelser, mod århundredets slutning også lovanordninger banede vej for. Det

er nærliggende at betegne det, der opbygges i disse bøger, som et samfundsskelet, men for sjældent har læseren fornemmelsen af at bevæge sig i et samfund, der fungerer, alsidigt, levende, til tider overraskende i sin udfoldelse.

Fridlev Skrubbeltrang

JENS ENGBERG: HARALD BRIX, REVOLUTIONEN OG REFORMEN. (*SFAHs publikationsserie, 3*). 179 s. 1975. Kr. 25. (særpris for medl. kr. 22).

»Førernes flugt« betragtes gerne som et vendepunkt i den danske arbejderbevægelses udvikling. Efter det tilbageslag, som pionerernes svigten og kriseårene efter 1873 medførte, skete der i løbet af en halv snes år en reorganisering af parti og fagbevægelse under ledelse af faglærte arbejdere uden Pios socialistiske visioner. Socialdemokratiet blev reformistisk, og alle forsøg på, fra venstreoppositionens side at holde partiet fast på den revolutionære marxisme, blev afvist. Blandt disse oppositionelle var Gerson Trier og Nikolaj Petersen, som blev ekskluderet af partiet i 1889; mindre kendt er det, at en kritik af Socialdemokratiets reformistiske praksis blev formuleret så tidligt som i 1881. Kritikerer var ingen anden end den ene af pionererne, Harald Brix.

Brix var ikke fulgt med Pio og Gelff, da de i marts 1877 forlod landet. Han havde da været under arrest i et halvt år, sigtet for blasfemi, majestætsfornærmelse og forberedelse af oprør, alle anklager rejst mod ham i hans egenskab af redaktør for det satiriske blad »Ravnen«. Den 5. april blev han af Højesteret, på et juridisk overordentlig tvivlsomt grundlag, idømt fire års forbedringshus. Dertil kom domme ved lavere instans, i privat anlagte injuriersager, på tilsammen 29 måneders fængsel. Brix, der led af en alvorlig kredsløbssygdom, og hvis helbred i forvejen var svækket af fængselsopholdet 1872–1875, søgte gentagne gange om benådning, men forgæves, til trods for en række lægeerklæringer, der enstemmigt fremhævede, at Brix næppe ville kunne tåle afsoning af den lange straf. Faktisk udstod han forbedringshusstraffen og de første otte måneder af fængselsopholdet, men i juli 1880 blev han alvorligt syg indlagt på Kommunehospitalet. Da der samtidig rejste sig en bevægelse for at få ham frigivet, besluttede regeringen at benåde ham: man frygtede, at hans død ville føre til uro i den københavnske arbejderbefolkning. Den modtagelse han fik, da han juleaften 1880 forlod hospitalet, stod i grell kontrast til hyldesten ved løsladelsen fem år tidligere. Socialdemokratiet havde efter Pios og Geleffs flugt anlagt en betydelig mere moderat politisk linie, som Brix næppe kunne være enig i. Dertil kom, at ejendomsretten til »Social-Demokraten« i 1875 var blevet overdraget til Pio, Brix og Geleff på livstid. De nye ledere regnede med, at de senere begivenheder havde annull-

leret aftalen, men Brix krævede sin ret. Da han blev afvist, startede han selv et dagblad, »Herolden«, hvori han gennemhagtede Socialdemokratiets politiske eftergivenhed og krævede det revolutionære endemål fastholdt. Hans virksomhed var så meget mere ubehagelig for partiet, som bladet faktisk nåede et oplag af næsten samme størrelse som »Social-Demokratens«, lidt over 2.000. En del oppositionelle i partiet sluttede sig til Brix' »social-revolutionære« bevægelse, men nogen organisation blev ikke opbygget, og efter Brix' død i maj 1881 smuldrerede bevægelsen. Bladet blev søgt videreført, dels som dagblad, dels som ugeblad, men gik ind i marts 1882; samtidig indledte »Social-Demokraten« sin opgangsperiode under ledelse af Emil Wiinblad, der trods al verbalradikalisme lå helt på partiets politiske linie, men som forstod at udnytte sit journalistiske talent til at sælge varen bedre.

Jens Engberg indrømmer, at »Brix-historiens umiddelbare spænding« var en medvirkende årsag til, at han tog den op til behandling: den »rummer en dramatik, som for mig er en væsentlig del af al historieskrivning« (s. 179). Det er da også en kvalitet ved bogen, at den – omend ikke alle steder lige velskrevet – er læseværdig i eminent grad. (Brix' forsvar i injuriesagerne bringer således tanken hen på Brechts fremtræden for McCarthys »uamerikanske komité«!). Men Engberg forsøger samtidig, med udgangspunkt i Brix' tragiske skæbne, en analyse af sammenstødet mellem partiet og de socialrevolutionære; for det er hans overbevisning, at Socialdemokratiets reformisme »lader sig ikke forstå, hvis den ikke betragtes der, hvor den først formuleres. Nemlig i opgøret med Brix« (s. 6).

De socialrevolutionære skitserede i »Herolden« en alternativ strategi for den danske arbejderbevægelse. Deres økonomiske teorier var relativt uudviklede, men »indeholdt dog sporadiske ansatser til koncentrations-, krise-, elendigheds- og katastrofeteorier« (s. 37); og bladet tog kvindesagsproblemer samt kriminal- og kulturpolitiske emner op til behandling. Man angreb skarpt enhver form for klassesamarbejde og fremhævede det nytteløse i, gennem parlamentarisk aktivitet at søge en forbedring af arbejdernes kår ad lovgivningens vej. Arbejderne kunne kun opnå resultater ved at optræde militant og derved indgyde kapitalisterne frygt. Man leder forgæves efter nærmere diskussion af agitations- og organisationsformer, for slet ikke at tale om opbygningen af det efterrevolutionære samfund – men det ville naturligvis også have medført omgående indskriden over for bladet. Den danske socialrevolutionære politik lå ikke langt fra, og var ikke upåvirket af, den tyske som repræsenteret af Johann Most (der senere blev anarkist og fortaler for en »videnskabelig terrorisme«), og hvis Marx og Engels skulle have taget stilling til den danske konflikt ville de, hævder Engberg, være kommet i samme dilemma, som de i forbindelse med de tyske forhold o. 1880 var i: at det var lidet tillokkende at skulle vælge mellem SPDs »indskrænkede spidsborgerlighed« og de socialrevolutionæres »hule skrigerier«.

Tilsyneladende havde de danske »skrigerier« i hvert fald så længe Brix levede

en ikke ubetydelig opbakning, og Engberg kan fremlægge indicier (interessante, men spinkle) for en forbindelse mellem de socialrevolutionære og de ufaglærte arbejdere, hvis interesser kun blev mangelfuldt varetaget i det af faglærte dominerede Socialdemokrati – den splittelse mellem fjerde og femte stand, som Walter Galenson vistnok som den første hævdede for Danmark, og som nylig er søgt påvist af Seppo Hentilä og Karl-Heinz Roth for Sveriges og Tysklands vedkommende (vel at mærke på et senere udviklingstrin!).

Inspireret af disse søger Engberg i bogens sidste afsnit at give en forklaring på, at arbejderbevægelsen, der under intellektuelle som Pio og Brix formulerede en revolutionær socialisme, nu under ledelse af arbejderne selv antog reformistiske synspunkter. I tilslutning til Hentilä og Roth mener han, at der var tale om »et politisk udtryk for fagarbejder-teknikernes stilling i produktionen . . . en fortsættelse af tilstanden, da håndværkerne i deres lav dannede en stand, som ikke på nogen måde medtog de ufaglærte« (s. 128, 130). Det er derfor meningsløst at tale om »klasseforræderi« fra ledernes side: de førte den politik, som de faglærte arbejdere ønskede. Man kan så spørge, hvorfor der ikke udvikledes revolutionære strømninger blandt de ufaglærte. En mulig forklaring er, at denne gruppe overvejende rekrutteredes fra landet og derfor havde svært ved at udvikle en industriarbejderbevidsthed. (Engberg er med rette skeptisk over for denne generalisering). En anden forklaring kunne være, at udviklingen af en sådan bevidsthed kræver, at industrien er organiseret i store enheder med mange ansatte. Som Engberg påpeger, troede fabrikanterne Ruben og Burmeister tilsyneladende på denne sammenhæng, eftersom de leverede de 30.000 kr., som politiet brugte til at bestikke Pio og Geleff med! Men det var i Danmark overvejende de mere håndværksprægede erhverv, som beskæftigede mange arbejdere, og dermed manglede ganske simpelt de væsentligste forudsætninger for en socialistisk arbejderbevægelse, nemlig et egentligt industriproletariat. Engbergs konklusion bliver derfor, at arbejdet »med at føre arbejderne ind i det borgerlige samfund som forstadie på vejen til et kommende socialistisk samfund . . . kunne Socialdemokratiet umuligt have udført som en socialistisk arbejderbevægelse. Kun et borgerligt arbejderparti kunne have gjort det« (s. 140). Brix-historiens aktuelle relevans ligger deri, at »der nu ikke længere er fremgangsmulighed ad disse veje, og at man for at nå videre end til det borgerlige samfund må slå ind på andre veje, måske også benytte dem Brix pegede på« (s. 179).

Det føles lidt ærgerligt, at bogen så at sige holder op hvor den for alvor begynder at blive interessant, og at diskussionen om »arbejderaristokrati«-tens relevans for Danmark ikke kommer ud over de snævre rammer, som den vage og utilfredsstillende definition af begrebet sætter. Men bogen rummer trods alt ansatser til en forklaring af reformismeudviklingen, som hæver den højt over de legitimerende partihistorier. Naturligvis er der kritisable detaljer (hvorfor er Steen Busck o. a.: *Klassestrukturen i Danmark 1870–1920* (1974) og Jesper Jarmbæks utrykte speciale om Socialdemokratisk Forbunds reorganisering (1972) ikke med i litteraturlisten? og hvorfor nævner Engberg ikke i en note, at han

har fundet andre publikationsdata for »Herolden« og »Den radikale Socialist« end de i Niels Thomsens disputats anførte?). Men alt i alt er Engbergs bog et godt og nyttigt bidrag til udforskningen af den danske arbejderbevægelses historie.

Jens Rahbek Rasmussen

HELGE SKOVMAND: ET HJEM – EN SKOLE – ET BLAD. *Erindringer*. Gyldendal 1976. 187 s., ill., kr. 48.

I april 1976 fyldte Højskolebladet 100 år, og her i jubilæumsåret udgives disse erindringer af den tidligere redaktør Helge Skovmand, der var ansvarshavende 1908–58. Betegnelsen erindringer er nok lidt misvisende, eftersom Skovmand ikke fastholder den traditionelle erindringsform. Det private er tværtimod med hård hånd reduceret til det absolut nødvendige, og f. eks. er det private islet i skildringen af barndomshjemmet først og fremmest benyttet til at karakterisere et grundtvigsk miljø på Bornholm.

Forordet fortæller ikke noget om bogens tilblivelse, men forfatteren må foruden sin fornemme hukommelse, sine dagbøger og et omfattende privatarkiv bygge på grundige studier. Bogen er desuden forsynet med noter og navnerogister og lægger således op til at blive læst og opfattet som andet end private erindringer.

Den tredelte titel henviser til nogle faste punkter i forfatterens liv: Det grundtvigske barndomshjem skildres poetisk og dog præcist bl. a. med en fremhævelse af læsevanerne, højskolen og dens mænd sættes op mod de nye åndelige strømninger – Skovmand var på Askov 1901–03 – og endelig er fremstillingen af Højskolebladet og dets mange forbindelseslinier ført frem til ca. 1918.

Anders Pontoppidan Thyssen har engang fremført, at grundtvigianismen er et miljø. Gør man denne karakteristik til sin, forstår man bedre de vanskeligheder han og andre har mødt. Hvordan trænge ind i et miljø, hvor de bærende værdier er aldrig udtalte selvfølgeligheder, hvor ord har en anden valeur, hvor man på mange måder lever i en anden kultur? Der er imidlertid ikke tale om en lukket verden som f. eks. Indre Mission – man er tværtimod overordentlig meddelssomme, men de grundtvigske er oftest så forankrede, indfødte og indgiftede, at de er ude af stand til at beskrive egne forhold.

Skovmand har det ikke udtalte mål at fortælle træk af den grundtvigske bevægelses historie, og den 93-årige forfatter formår – måske i kraft af det vældige åremål han spænder over – at give en omhyggelig introduktion til emnet. Som redaktør synes han bestandig at have bestræbt sig på at holde dialogen mellem bevægelsens fløje i gang, og disse formidlende egenskaber er sandsynligvis stærkt medvirkende til, at han som datidig deltager og tilskuer kan berette så åbent om det grundtvigske miljø. Det vil være en oplagt urimelighed at forsøge

at referere bogen, men det kan da nævnes, at den rummer mange velformede portrætter og nøgterne vurderinger af de mange brydninger i Højskolebladets spalter.

Som dreven skribent henvender Helge Skovmand sig fortsat til sin nutid, og disse fordringsløse »erindringer« er bl. a. derved blevet en genvej til forståelsen af den grundtvigske verden.

Søren Ehlers

ROAR SKOVMAND: DR 50. *Udgivet af Danmarks Radio i anledning af 50 års jubilæet 1. april 1975. 391 s. (engelsk summary), ill., kr. 95.*

En gruppe historikere og samfundsforskere har i tre år arbejdet på Danmarks radios jubilæumsbog med fri adgang til alt materiale i huset. De oprindelige ganske ambitiøse mål er på visse punkter nået: en systematisk koncentration om bestemte problemer gør at bogen rager ud over den sædvanlige institutionshistorie. På andre punkter er arbejdet slået fejl. Som det erkendes i forordet, har man helt udeladt det sammenlignende internationale perspektiv og ligeså DRs indflydelse på befolkningen og samfundsudviklingen. Men heller ikke det, der herefter (nærmest) er bogens hovedlinje – nemlig statsmagtens, radioledelsens, medarbejdernes og publikums påvirkning af virksomheden og programmerne – bliver dækket på nogen fyldestgørende måde.

Det er måske rigtigt, at et samvirke mellem flere forskere er nødvendigt for en virkelig indtrængen i et så enormt og kompliceret emne. Men en kollektiv indsats, der ikke er koordineret og organiseret, kan resultere i en dårligere løsning, end en enkelt mand med sine sparsomme kræfter kunne yde. Dette er sket her. De enkelte afsnit har hver for sig en ganske høj kvalitet, men da der ikke er sket nogen forudgående, grundlæggende sortering eller prioritering af problemer, metoder og materiale, er bogen som helhed blevet marskandiserbutik snarere end en kunstudstilling. Det er tydeligt, at forfatterne hver for sig har følt behovet for ledende principper – men altså for sent.

I bogens sidste kapitel behandler økonomen Steen Sauerberg lytter- og seerundersøgelserne, som de ligger fra 1929, 1950 og tættere fra 60'erne. Han går ind på tallenes mulige konsekvenser, især jo ledelsens ingenlunde indlysende fortolkning af publikums ønsker, og han opstiller en skematisk »massekommunikationsmodel for radio/tv« (s. 364). Overvejelser af denne type i indledningen kunne have givet bogen struktur, men nu bliver det bare en slutraket. På tredje-sidste side får vi også et lynsnit af programstatistikken, som blot understreger, at de forudgående 370 sider er skrevet uden nogetsomhelst greb om strukturen og udviklingen i programmerne – hvilket selvfølgelig er en afgørende begrænsning også i fremstillinger over styringsprocessen.

Savnet er mærkbart i historikeren Willy Johannsens iøvrigt veloplagte udredning af alsidighedsbegrebet i programpolitikken. Ud fra politikernes udtalelser i rigsdag og styringsorganer kan han fastslå, at dette begreb altid praktisk har været udlagt som en pligt til mangesidighed og fairness over for visse traditionelle og alment accepterede opfattelser – især som balanceret hensyntagen til de fire gamle partier med tilhørende interesseorganisationer. Ved nærmere eftertanke er dette ret uundgåelige forhold jo imidlertid mindre interessant end spørgsmålet om, hvorledes denne »structure of common sense ideas« konkret afgrænses overfor publikums og afvigende mindretals ønsker og relevansvurderinger. Modsat den gængse politikerterminologi har dette helt garanteret ikke været uændret gennem de 50 år. Svaret kan ikke gives uden programstudier.

Sociologen Tage Bild har fået et bedre historisk perspektiv frem i sin skildring af de skiftende retningslinjer, som forskrifter og enkeltafgørelser har givet for programstyringen: Et tilløb til ministerstyret radio blev brudt i 1930 ved en konkret programaffære og ved politikernes indtræden i radiatorådet. Herefter styredes programmerne i en menneskealder af radiatoråd og programudvalg, stort set uden om radiochefen, ud fra en faktisk konsensus mellem de fire gamle partier. Med institutionens eksplosive vækst omkring 1960 måtte politikerne dog opgive den direkte kontrol – definitivt med »delegationen« af programansvaret og forcensurens bortfald i 1964. Heraf sprang selvfølgelig en stigende spænding mellem den professionelle ledelse og stab i DR og politikerne, som øgede deres dominans over radiatorådet – men ikke kunne få placeret »ansvaret«, end ikke efter at det formelt set blev samlet hos generaldirektøren (1971). Om politikernes reelle magt over programmerne er øget eller mindsket i de senere år, tør Bild dog ikke sige. Igen må man gå til programmerne.

Det første skridt i den store ændring omkring 1960 belyses i Henrik Nissens »case study« på tilblivelsen af 1959-radioloven, der reelt flyttede valget af »lytterrepræsentanter« fra de gamle lytterforeninger til folketinget. Det fremgår, at partiernes indbyrdes strid om direkte lyttervalg m. m. sammen med debatten om Mykles »røde rubin« forinden havde udløst en generaloffensiv fra de faste kulturprofeter samt et selvstændighedsrøre i radiohuset. Her i november 1957 fødtes altså den »professionelle kommunikatorideologi«, som hævder, at virkelig kunstnerisk kvalificeret og demokratisk radio må være »farlig« d. v. s. bevidst kontroversiel og antagonistisk – hvilket angiveligt kun kan ydes af uafsettelige og ukontrollerede programmeredarbejdere.

Bogen viderefører dog heller ikke det interessante spor, som her klart antydes, og som jo ikke mindst omhandler udvikling af en »privat« ideologi i kommunikatorgruppen, efter at politikerne havde taget det fulde og direkte ansvar for monopolmediets udsendelser, men samtidig havde fået mindre at have dette ansvar i. Den helt konkrete budgetkontrol, personalepolitik og den interne redaktionelle organisation er oplagte emner her. Bogen behandler dette, men mærkeligt løst. I en detaljeret og sagkyndig redegørelse for tv-avisens udvikling 1964–74 påviser Erik Lund, hvorledes konkrete erfaringer fra det i høj grad

kollektive redaktionsarbejde i nyhedsafdelingen flere gange har ført til principielle ændringer i præsenteringsform og udvalgs-kriterier. Man kan slutte, at tv's nyheder i endnu højere grad end pressens og radioens blir præget af de medie-specifikke vilkår, men nogen systematisk relatering til de generelle styringsproblemer får man ikke. I sit iøvrigt instruktive afsnit om DRs økonomiske styring fra ca. 1960 anskuer juristen Henrik Lind tilsvarende de løbende konflikter over licensforhøjelser, budgetter og revision som specielle administrative problemer, der opstår ved, at politikerne i deres dobbeltrolle fristes til en række uberettigede overgreb mod en iøvrigt velfungerende samfundsinstitution. At politikerne uanset DRs fritagelse fra normal budgetkontrol (1973) allerede i kraft af radio-monopolet bærer det virkelige politiske ansvar for såvel udsendelserne som for budgettet – der stiger dobbelt så hurtigt som nationalproduktet – har her helt fortonet sig.

Niels Thomsen

INGE BJØRN: *OLDTIDSDRAGT NUTIDSTØJ. Spinde Farve – See og Sy. Rhodos 1974, 436 s., ill., kr. 198.*

Inge Bjørn, gennem tyve år lærer ved Askov Højskole, har, støttet af den pragtfulde fotograf *Gerard Franseschi* og med tilskud fra Danmarks Nationalbanks Jubilæumsfond udgivet et skønt billedværk kaldet *Oldtidsdragt Nutidstøj*.

Begrebet *Oldtidsdragt* er taget i videste betydning. Ikke alene vore danske bronzealderdragter fra ca. 1500 f.v.t. er inddraget men også en række dragt-typer, som den dag i dag findes i brug ude i verden, i Kina, hos eskimoerne og i Det mellemsø Østen. Dette tøj er brugt som inspirationskilde for det andet begreb der indeholdes i titlen, nemlig *Nutidstøj*. Kvalt som vi er ved at blive det i kunststoffer og konfektion er der inden for forskellige samfundsgrupper, såvel her i landet som andre steder i den vestlige verden, opstået en modstandsbevægelse, der stiler mod kvalitet og nyskabelse. Denne subkultur eller submode taler den autoriserede mode, som er vant til at herske fra modecentre som Paris, midt imod. Denne modstandsbevægelse hovedsageligt båret af kunsthåndværkere vil muligvis sejre i det lange løb netop ved sin forkastelse af det vedtagne og sin søgen efter noget nyt. Denne modstandsbevægelse af idag har sin parallel i Det præraphaelitiske Broderskab, den modstandsbevægelse der under ledelse af navne som Dante Gabriel Rossetti, William Morris og Edward Burne Jones omstod i England i 1848. Bevægelsen dengang var rettet mod strømmen af ukunstneriske industrivarer og krævede en respekt for og en tilbagevenden til håndens frembringelser. Modstandsbevægelsen dengang fik stor betydning og kan spores helt op i jugendstilen omkring århundredeskiftet.

Bogen, vi beskæftiger os med her, *Oldtidsdragt Nutidstøj*, har som undertitel:

Spinde, farve-see og sy. Vedrørende forarbejdningen af uld, silke, hør og bomuld får man den mest blændende instruktion såvel i tekst som i billeder. Det kan simpelthen ikke gøres bedre. Med hensyn til plantefarvning, det eneste selvfølgelig, der er værd at anvende, er instruktionen ligeså god og fyldig. Med hensyn til at »see« findes der en lang række hvidt-på-sort fremstillede fortræffelige opmålinger og udfoldninger, altså snitmønstre, såvel af oldtidsklædningsstykker – hvilket vil sige egtvedpigens bluse – som klædningsstykker fra de nævnte områder uden for Europa. Mærkværdigvis er disse sidstnævnte klædningsstykker ikke på fotografier fremvist i brug som de bæres af dem, der har skabt dem, og for hvem de er skabt.

Tilbage bliver så resultaterne af det fjerde nævnte udsagnsord, *at sy*. Det vil sige idag at skabe anvendelige klædningsstykker på basis af de opmålte og udfoldede klædningsstykker, hvadenten disse stammer fra Danmarks Oldtid eller fra verden uden for Europa.

Det lyder så nemt men er i virkeligheden uhyre vanskeligt. Skrædderkunst er kunst og har som sådan sine ukrænkelige love. Tøj, der gør krav på at regnes for at være vellykket tøj, skal være til at bevæge sig i, og det skal opføre sig smukt ved kroppens bevægelser. En ægyptisk lang og langærmet kjortel, vid og bølgende, er et utroligt smukt klædningsstykke. Lige dejligt når kroppen er i bevægelse, som når den er i hvile. Derfor er der også en naturlig grænse for hvor stivt eller solidt stof, den kan fremstilles af, uden at miste sin folderige bølgende karakter. Kopieret i hjemmevævet lidt for stivt stof, formindsket i vidde, skåret så den stumper forneden, idet den kun når til midt på læggen, med ærmer afkortet til midt på underarmen og forsynet med en vandret og fantasiløs halsudskæring (217) forekommer resultat mig at være misforstået og at repræsentere en forbløffende mangel på respekt for forbilledets gennemarbejdede karakter.

Det samme kan siges om et snævert og derfor pauvert hættelag (291) inspireret af Marokkos flotteste originale klædningstykke, den rundskårne flagrende burnus. Den palæstinensiske kjortel med de lange dragtformede ærmer, rig og værdig i sin virkning, kan heller ikke tåle at genses omskabt til bluse med triste halværmer (351). Og endelig yndlingsforbilledet – egtvedpigens bluse med det morsomme konvolutagtige snit. Ved hjælp af indsatte brede læg, der udgår fra livlinien på ryggen er denne bluse ombygget til en lang nutidsselskabskjole (315). Kan man det? – Nej man kan ikke – ikke hvis man vil skabe skrædderkunst, det vil sige godt tøj – og hvorfor skulle man ikke det. Det er helt rigtig, helt i sin orden at lade sig inspirere af dragtformer fra andre tider og andre kulturer. Omkring begyndelsen af Første Verdenskrig holdt den japanske kimono sit indtog i Europas dragthistorie. Resultatet af denne inspiration blev imidlertid noget forskellig afhængig af hvem, der fik kimonoen mellem hænder, om det var en hjemmesyende husmoder eller den franske dragtkunstner Paul Poiret.

Man kan derfor undre sig over, at tilskæringskunsten og skrædderkunsten respekteres så lidt, at en ekspert i vævning og plantefarvning som forfatterinden til denne bog og en så uforlignelig billedskaber som fotografen ikke som en

selvfølge har suppleret sig med det tredje menneske, der med faglig dygtighed havde kunnet anvende de vædede stoffer i overensstemmelse med deres muligheder og på basis af de foreliggende opmålinger og udfoldninger havde kunnet skabe tøj, der anvendeligt idag dog ikke stod tilbage for de anvendte forbilleder hverken i kvalitet eller i skønhed.

Henny Harald Hansen

ROBERT EGEVANG: PROFESSORGÅRDENE I LATINERKVARTERET. *Foreningen til gamle bygningers bevaring 1975. 78 s., ill. kr. 35.*

Denne bog er først og fremmest en redegørelse for opførelsen af de københavnske professorgårde efter branden i 1728 og ikke – som titlen måske kunne give indtryk af – en fremstilling af professorgårdenes historie fra de blev indrettet og til vor tid.

Af bogens 58 tekstsider handler 4 om residenserne før 1728, 5 sider om deres skæbne efter det 18. århundredes midte. Hovedvægten er lagt på forhandlingerne om og opførelsen af de 5 professorgårde, der blev bygget i 1730'erne, medens byggeriet i 1750'erne behandles mere summarisk.

Efter en ganske kort redegørelse for beliggenheden og udseendet af professorgårdene før 1728 (s. 6–9) følger beskrivelsen af forhandlingerne om genopførelsen efter 1728 og af byggearbejderne i 1730'erne (s. 10–27), herefter behandles tovtrækkeriet om de sidste 6 gårde og deres opførelse i 1750'erne (s. 28–38). I afsnittet »Bygningstegninger og byggepriser« (s. 39–51) gennemgår Robert Egevang de bevarede tegninger til professorresidenserne samt J. C. Kriegers og J. F. Ramus' beregninger og overslag, hvoraf den sidstnævntes bringes som bilag s. 65–74. Efter en redegørelse for vedligeholdelsesforholdene og gårdenes senere skæbne (s. 51–57) afsluttes bogen med en beskrivelse af Ludvig Holbergs residens i Store Kannikestræde (s. 57–62).

Bogen er, såvidt det kan ses af noten til side 17, udsprunget af arbejdet på Nationalmuseets 2. afdeling med »Historiske Huse i det gamle København« (1972), idet det i denne forbindelse indsamlede materiale er suppleret med trykte og utrykte kilder specielt til professorresidensernes historie.

»Tidligere var det almindeligt, at hvis man var i tvivl om, hvilken arkitekt der havde stået for et bestemt byggeri i 1730'erne, så var det nærliggende at henføre det til Kriegers tegnestue« skriver Egevang s. 14, og endnu i »Fortegnelse over fredede bygninger« 1964 anføres om de to professorresidenser fra det 18. årh., som endnu står, at de er opført ca. 1730 med J. C. Krieger som arkitekt. Hverken datering eller arkitektnavn holder.

Man når ikke langt ind i Egevangs bog, før det åbenbares, at Krieger ikke var arkitekt for en eneste af de 11 residenser. Den, der udfærdigede tegningerne til dem, var derimod professor *Joachim Frederik Ramus*, medlem af bygningskommissionerne af 1729 og 1731.

Ramus' tegninger til residenserne fra 1730'erne er bevarede og gengives i bogen; selve husene er borte; men ved en sammenligning mellem synsforretninger over residenserne og de bevarede tegninger kommer forfatteren til det resultat, at det virkelig var Ramus' tegninger – fra 1732 – der blev benyttet.

De eneste nu bevarede residenser af de 11 er to fra 1750'erne, Store Kannikestræde 11 og 13 (sidstnævnte i ændret skikkelse). At Ramus har udfærdiget tegningerne til professorgårdene fra 1750'erne, er nu ingen nyhed; det fremgår klart af J. Badens »Universitets-Journal« 1797 (s. 114–115), som Egevang dog ikke henviser til. Disse, nu tabte, tegninger var, som det også fremgår af Badens fremstilling, kopier af tegningerne fra 1732, udfærdiget i 1746 (at de s. 36 i Egevangs bog dateres til 1744, må vist være en trykfejl).

I universitetsfundatsen af 1732 lovede kongen i § 98 at drage omsorg for professorresidensernes genopbygning; men efter at de første 5 var færdige i midten af 1730'erne, måtte universitetet vente helt til 1751, inden der blev givet grønt lys for at gå igang med de sidste 6. Planen for denne anden fase af byggeriet var at opføre de tre residenser i Store Kannikestræde først, derefter professorgårdene i Studiestræde og St. Pedersstræde, og denne plan blev også fulgt.

I Robert Egevangs bog gøres der som nævnt ikke meget rede for selve byggeriet i 1750'erne, udover argumentationen for, at Ramus' tegninger blev benyttet. Selve planlægningsarbejdet er ellers ret godt belyst ved materiale i universitetsarkivet, især ved rækken af »Circularia« – Konsistoriums skriftlige forhandlinger, der for 1750'erne findes i protokoller (RA.KU 12.05.01 ff., gl. sign. : reg. 175 (VP) nr. 115), og som er et uundværligt supplement til protokollen fra de mundtlige forhandlinger, Acta Consistorii. I dette planlægningsarbejde var Ramus den drivende kraft. Udover at have rettet de gamle tegninger til – vel dem fra 1732 – udfærdigede han to nye, nemlig en tegning til de tre residenser i Store Kannikestræde og en tegning, der viste hver af disse residensers gårdrum med baghus; det er derfor ikke ganske korrekt, når Egevang s. 36 anfører, at der ikke forlyder noget om nye tegninger. De her – i »Circularia« – omtalte nye tegninger var formodentlig arbejdstegninger. Universitetets rektor samt professorerne J. C. Kall og Ramus udgjorde bygningskommissionen, og det var Ramus, der den 20. okt. 1751 indkaldte til det første møde, hvor tegninger og overslag skulle gennemgås. Forhandlingerne på universitetet gik derpå særdeles hurtigt: Den 27. okt. besluttede Konsistorium at lade forslaget til kontrakt med entreprenørerne cirkulere mellem konsistoriemedlemmerne; mellem den 9. og 17. november cirkulerede tegninger, overslag og koncept til kontrakt; professorerne har her påtegnet mange detailbemærkninger. Den 17. november vedtog Konsistorium at godkende kontrakten med murermester Niels Engeslev og tømrermester Peder Rasmussen om opførelse af de tre residenser i Store Kannikestræde for i alt 15.500 rdl., efter at to andre håndværkere, Søren Henriksen og Jacob Ivers, havde været på tale. Det var også Ramus, der havde udformet overslag og kontrakt.

I alt var der bevilget 36.000 rdl. til de 6 residenser; forudsat at prisen på

15.500 rdl. for de første tre holdt, skulle der være tilstrækkeligt til de tre sidste. Egevang er inde på, at det vistnok kneb med at få pengene til sidste fase af byggerier til at slå til p. gr. a. prisstigninger på materialer.

Den foreliggende bog er som omtalt begrænset såvel i tid – til perioden 1728 til ca. 1757 – som i rum – til »Latinerkvarterets« professorgårde. Forfatteren har åbenbart ikke følt sig fristet til at give en nærmere miljøbeskrivelse af den del af dette kvarter, som havde tilknytning til universitetet, eller af alle professorresidenserne. Der var jo nemlig flere residenser end de her omtalte 11. Endelig var det selvfølgelig ikke kun professorernes huse, der i 1728 brændte i Latinerkvarteret. Det kunne også være interessant at få en nærmere redegørelse for genopbygningen af de andre huse i Latinerkvarteret, som endnu står. – Er det også Ramus, der har leveret tegningerne til den bevarede residens i universitetsfirkanten (som i bogen skiftevis benævnes firkant og trekant), den »lille pæne bygning«, som den kaldes s. 54? – eller var det Krieger? – og skal Kommunitetsbygningen langs Nørregade også have ny arkitekt?

Den person, der beboede denne »lille pæne bygning« ved siden af Konsistoriehuset, var ikke nogen økonoma, som Egevang skriver; titlen er »oeconomus« og personen var mere end blot kasserer og regnskabsfører, men den mand, der selvstændigt administrerede hele Kommunitetets økonomi, inklusive Regensen og det vidtstrakte gods, Kommunitetet ejede på Sjælland og Falster. Den rigtige titel står i universitetsfundatsen 1732, som ellers er brugt ved udarbejdelsen af bogen. Den have i Studiegården, som oeconomus havde rådighed over, var ikke den samme som den ældste botaniske have, hvilket bl. a. fremgår af H. Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479–1879 II*, tillæg s. 14–15; forøvrigt var den ikke anlagt som en privat have for oeconomus, men det, der dyrkedes i den, blev brugt ved bispisningen af de studenter, der nød Kommunitetet. Når vi nu er ved Kommunitet og Regens, så var det ikke så sent som i 1830'erne, at der indrettedes fribolig på Regensen for dennes provst; friboligen daterer sig til 1636. (Disse oplysninger findes i C. E. F. Reinhardt: *Kommunitetet og Regensen*, 1862).

Det er ikke kun ved omtalen af Kommunitetets og Regensens forhold, bogen indeholder unøjagtigheder og misforståelser. Forfatteren er flere steder på tynd is, når almindelige universitetsforhold omtales. – Et typisk eksempel er behandlingen af optionssystemet, »et sindrigt system«. Egevang skriver s. 7: »Selvfølgelig kunne der ikke være tale om lodtrækning eller lignende, ej heller kunne man enes om, at den professor, der havde højst anciennitet, skulle vælge bolig først. Valgsystemet blev et andet, som var Universitets værdigt ...« For det første er det alt for megen ære at tildele Københavns Universitet at lade det opfinde optionssystemet. Optioner kendes især fra domkapitlernes fordeling af præbender (se bl. a. *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder*, artiklen »Domkapitel«). Ved Københavns Universitet fordeltes såvel præbender som kongetiender samt residenser ved option, og det er faktisk slet ikke så besynderligt, aldenstund Konsistorium i mangt og meget i sin organisation var at ligne ved

et kapitel og ved reformationen tildels overtog det »københavnske kapitels« rolle, hvilket fremgår af Matzen anf. skr. I s. 299. For det andet skulle professorerne fra det teologiske fakultet ikke vælge residens først; hovedreglen var, at residenserne opteredes efter »senium academicum« (embedsalder) uden hensyn til fakultet, og denne regel blev efter en del stridigheder atter fastslået i 1679. Optionen af residenser vedblev til 1788.

De residenser, som stod før branden 1728, var ifølge Egevang »gamle og ud-tjente« og af bindingsværk (s. 6). Af R. Mejborgs »Borgerlige Huse« (1881) fremgår dog, at tre af disse residenser var stenhuse, og forøvrigt omtales Egevang selv et stenhus (s. 8–9). Mejborgs lille bog er stadig den grundigste behandling af de københavnske professorgårde før 1728. Bogen bliver af Egevang kaldt »et krampagtigt angreb på Troels Lund: Daglig Liv i Norden« (s. 5). Uden at jeg her vil gå ind på en nærmere sammenligning mellem Troels-Lunds og Mejborgs fremstillinger punkt for punkt, bør det dog fremhæves, at de to behandlinger af købstadshuse er vidt forskellige i deres anlæg og sigte: Troels-Lund drager de store linier og henter sine eksempler fra forskellige tider og steder, medens Mejborgs bog mere er lagt an som en dokumentation af et begrænset emne. Og der er for mig at se næppe tvivl om, at Mejborgs materiale – universitets- og kommunitetsregnskaberne – giver ham ret til at kritisere Troels-Lund. For den, der ville foretage en detaljeret undersøgelse af den del af byen København, som havde tilknytning til universitetet, er disse regnskaber en guldgrube, som langtfra er tømt med Mejborgs fremstilling; udgivelsen af Anders Christensens byggeregnskab 1590 i Danske Magazin 8. rk. V., 1. hæfte, er et eksempel på, hvilken rigdom af oplysninger om universitetets huse, disse regnskaber indeholder. En sådan mere indgående undersøgelse ville på mange punkter kunne korrigere og supplere Troels-Lund og man behøver faktisk ikke slå sig til tåls med, at man ikke ved meget om de gamle professorgårde, som Egevang gør det s. 8.

Robert Egevangs fremstilling af universitetsprofessorerne i det 18. århundredes midte er ikke just smigrende. Vi får et billede af en række mennesker, der i forfængeligt standshovmod sad og smølede med petitesser. Konsistorium var »et sendrægtigt organ« (s. 21). Et bevis for, at Konsistorium var mere sendrægtigt end andre kollegiale organer, efterlyses. Forhandlingerne i oktober-november 1751 tyder ikke på overvældende sendrægtighed. Den ironisk-overbærende stil, som også den citerede passus vedr. optionerne er et eksempel på, er efter anmelderens mening ikke synderlig morsom, og den skæmmer en fremstilling, der ved mere grundige studier især af universitetets forhold i det 18. århundrede ellers havde alle chancer for at være en god og fyldestgørende fremstilling af et interessant emne.

Susanne Krogh Bender

AAGE FASMER BLOMBERG: FYNS VILKÅR UNDER SVENSKERIGIGENE 1657–1660. *Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 11. Odense University Press 1973. Med engelsk resumé. 698 s. + 14 s. ill. Kr. 115.*

Et i mere end en betydning vægtigt værk foreligger med Fasmer Blombergs disputats, forsvaret med ære ved det unge fynske universitet og udgivet i dettes hurtigt voksende række af historiske behandlinger. Det er – som det oplyses i forordet – blevet til som fritids- og aftenarbejde gennem mange år og smukt tilegnet en hjælpsom og opmuntrende hustru (jvf. stadig forordet). Det må have været en stor dag, da det sidste punktum blev sat for denne opgave, og det er imponerende, at en skolemand ved siden af sit daglige arbejde har kunnet afse tid og energi til at gennemgå den foreliggende, omfattende litteratur og det store kildemateriale med de oplysninger – og det er mange – hvorpå fremstillingen dog først og fremmest bygger. Uvilkårligt går tanker til en anden historiker, der også sled som pædagog og iøvrigt ved samme lærde skole, H. H. Fussing. Som denne er Fasmer Blomberg en god fortæller; han forstår detaillens betydning som det livgivende i fremstillingen; denne bliver til tider meget bred; men det læselige forsvinder ikke. Læserne lever således f. eks. her med i forbedelserne til Frederik III.s besøg i Odense ved stændermødet i januar 1657; vi er lige på nippet til at skulle prøve de opredte senge, kigge på de røde taftesbånd på kongeparrets lyseplader i sengekamrene og føle på vægtapperne, der »både lunede og hyggede«; det kunne nok også gøres nødvendigt i de gamle, så sjældent benyttede rum på Odensegård (fordum Skt. Hans Kloster). Om det så er nødvendigt for forståelsen af stændermødets forløb og betydning er en anden sag, fart over feltet giver det med skildringen af denne gåen og kommen af håndværkere, levnedsmiddelleverandører og kgl. brevdragere. Odense kunne levere meget, om det så var en rigtig spion, der kunne forsyne svenskerne med oplysninger fra stændermødet, Jacob Hasebart, der havde tilbragt sin barndom i Odense og derfor nu ikke vakte opsigt. Det kan nok virke noget ensformigt nu og da i kapitel 12, hvor oplysningerne om krigens og besættelsens eftervirkninger for det fynske samfund samles, med de mange gengivelser af oplysninger om tilstandene rundt om i købstæderne og landsbyerne, hentede fra synsforretninger og regnskaber, men selv her glider det i læseren takket være en god disposition og velflydende sproglig udformning.

Det er et kolossalt materiale, Fasmer Blomberg har været igennem, en meget stor del inden for rækkevidde på det fynske landsarkivs reoler, omfattende, selv om der her desværre ofte er alvorlige huller netop for krigsårene. Også Rigsarkivets arkivalier er grundigt benyttet: Danske Kancellis korrespondance, Rentekammeret med bl. a. synsforretninger og indsendte jordebøger (kunde Afregningerne evt. have givet noget?), lensregnskaber, de militære regnskaber o. a. Næppe noget af betydning er undgået forfatterens søgen her. Vigtig er benyttelsen af svenske arkivmaterialer, især den svenske krigskommissær Jakob Gut-

heim, der i sine regnskaber giver meget værdifulde oplysninger om de svenske regimenter på Fyn i 2. halvdel af 1658, deres indkvartering og underhold m. v. (kildeuddrag er givet i bilag I–III (s. 549–61)). Man kunne nok have ønsket mere af den slags, men det findes vel næppe, og spørger også om korrespondance mellem den svenske besættelsesmagt og dens hjemland; her bygger forfatteren åbenbart med enkelte undtagelser på svenske udgaver og et betydeligt antal behandlinger fra svensk side. Er det svenske materiale mon udtømt hermed? Der er ikke i fortegnelsen over de utrykte kilder mange vidnesbyrd om forfatterens egne studier i svenske arkiver; men litteraturlisten har til gengæld hyppigt henvisning til svenske trykte værker. Der peges også i det noget afsides placerede kapitel om det utrykte kildemateriale (s. 568–72) på, at systematiske undersøgelser i Hertugdømmernes købstæder og i Lübeck måske kan oplyse om udvandringen fra Fyn (og øerne syd derfor). Men selv den flittigste forsker når aldrig at skrabe bunden, og anmelderen skal ikke bebrejde ham, der her har ført pennen eller skrivemaskinen, manglende grundighed.

Betegnelsen Fyn dækker naturligvis også de små og større øer som Langeland, Tåsinge og Ærø, den sidste ø delt mellem tre hertuger af Pløn, Glücksborg og Sønderborg og derfor underlagt den svenske kommandant sidstnævnte sted (se s. 239).

Disputatsen behandler på en gang den politiske udvikling på dansk og europæisk baggrund, det militære forløb og den sociale tilstand på Fyn. Det er i sandhed et storslået anlæg, og det gennemføres oftest med meget detaljeret skildring, der som sagt flyder elegant; men det kan ikke skjules, at der nu og da er tråde, det kan være vanskelige at følge, hvis man søger dem i de kronologisk fremadskridende store midterkapitler. Linjerne trækkes til gengæld kraftigt op i en Slutning (s. 543–47). Bogens titel peger vel mod en social-historisk skildring af Fyn under krigen; den giver meget mere, og således har forfatteren ønsket det. I visse henseender ville den nok have vundet ved en beskæring; men således har han ikke villet det, og det er da ham, der bestemmer farten og kursen.

Der gives indledningsvis en politisk oversigt over Danmark-Norges forhold til de øvrige »magter«, hvorefter følger et meget kortfattet kapitel om den danske krigsmagt, trist i mere end en forstand. Netop det militære grundlag for at kunne føre krig kunne have fortjent en fyldigere behandling, ikke mindst forholdene på Fyn inded den særordning militært, som de fynske rigsråder i 1652–53 havde fået gennemført, og som nok først og fremmest er rigsråden Jørgen Brahes værk. Var det en forringelse af det fynske beredskab sammenlignet med andre landsdeles? At særordningen er et udtryk for fynsk separatisme synes åbenbart, og at denne var ved at gribe om sig, viser f. eks. den langelandske adels ønske i 1653 om en særlig landkommissær for denne ø med sær-langelandsk administration af de adelige ydelser derfra, forsåvidt de angik landekisten. Hvor ville rigsfællesskabet blive af, hvis disse fynske bestræbelser slog an?

I det på mange måder udmærkede allerede ovenfor nævnte danske resumé »Slutning«, der gør op med J. A. Fridericias placering af ansvaret for kri-

gen (med benyttelse af Bøggild-Andersen og Koht), konkluderes, at det rigsrådsudvalg, der sad på Fyn, gjorde et godt arbejde, selv om der ikke lægges skjul på, at Iver Vind og Jørgen Brahe var lidet arbejdsdygtige. Det er dog vist en for optimistisk vurdering. Der savnes nok her en klar sammenfattende bedømmelse før krigsudbruddet af de rigsråder, landkommisærer o. l., der skulle tage sig af øens lokaladministration ikke mindst militært, og som havde været med til at præge den op igennem 1650'erne. For hvem var de ledende fynske rigsråder i årene op mod krigsudbruddet og under krigen? Den ensomme, stejle, usmidige (jvf. s. 59) Anders Bille, der skrev sig til Damsbo (men af fødsel var vendelbo), var ikke heriblandt; som lensmand på Skanderborg hørte han til de »jyske« rigsråder. De tre fynske råder, der til 1656 var tale om, var den selvfløende Jørgen Brahe til Hvedholm, lensmand på Hagenskov fra 1617 (og rigsråd fra 1644) til sin død, 76 år gammel i 1661, en proprietærtype uden udsyn, hvis anseelse skyldes hans godsrigdom, slægtens ansete navn og gode forbindelse i adelen; han suppleredes af den helt faldefærdige Mogens Eriksen Kaas, der fra 1631 havde det vigtige Nyborg len og uheldigvis først døde i november 1656, 80 år gammel. Den tredje i dette fynske rigsrådskollegium var Iver Vind, fordum oversekretær i Kancelliet, fra 1645 lensmand på Dalum Kloster til sin død 1658; i en årrække var der kun disse 3 »fynske« rigsråder, d. v. s. rigsråder med fynske len, idet kanslerlenet (Odense Skt. Knuds Kloster til 1658) ikke kan medregnes. Jørgen Brahe og Iver Vind var hen på året 1658 så skrøbelige, at de størstedelen af tiden lå til sengs, og m. h. t. Nyborg len blokerede Mogens Kaas' enke nybesættelse til november 1657, da Otte Krag fik lenet; dermed kom der – som Fasmer Blomberg rigtigt fremhæver – en handlekraftig mand til styret; men det var også tiltrængt. Det kunne nok have været ønskeligt med en aldersgrænse for rigsråder og for den sags skyld lensmænd med. Nu blev det nødvendigt at flytte to »jyske« rigsråder til Fyn: Henrik Rantzau, 56 år gammel, anset men med svageligt helbred (jvf. s. 126), til Middelfart, og den mærkværdige Gunde Rosenkrantz til Odense; men de fik ikke len her, og den støtte dette gav. Ved rokering med lenene blev kort efter Iver Vinds død i foråret 1658 Mogens Høj flyttet til Odensegård, 65 år gammel og nogenlunde mobil, men ingen kongeørn. To andre rigsråder, der i 1658 fik fynske len, nåede aldrig frem til dem. Det er sikkert nok, at Danmark-Norges administration var utidssvarende; men hvad det fynske rigsrådsstyre angik, var dette dog exceptionelt dårligt. Landkommisærerne på Fyn var vel noget yngre; den rethaveriske, stridbare, konservative Henrik Gyldenstjerne (Jørgen Brahes svoger) stak af fra hvervet 1653/54, men havde dog energi nok til i 1660 at sammenbrygge en voldsom klage over militærindkvarteringen. Hans efterfølger Erik Kaas til Lindskov skal have gjort god fyldest, hvorimod den anden landkommisær Henrik Podebusk var en ubehagelig herremand, der holdt ud til 1657, hans dødsår.

Der er nok en vis tendens hos forfatteren til at dadle centraladministrationen i København. Når det gjaldt, kunne den dog ekspedere kongelige missiver omgående. At koncepterne ikke hurtigt nok blev indført i kopibøgerne – som frem-

hævet s. 545 – er uheldigt, men næppe af større reel betydning. Pladsforholdene i kancellibygningen kan næppe heller have betydet noget; det afgørende var naturligvis stændernes – og først og fremmest adelens – klamren sig til privilegier; herunder den udviklede landkommissær- og landekisteordning. Det kunne have været interessant at se den fynske indsats i større dansk perspektiv. Ovenfor er omtalt den særlige fynske militærordning. Men er ikke også tempoet ved anlægget af fæstningsværkerne på Stribodde og ved Nyborg alt for langsomt? Ved Hals ved Limfjorden lykkedes det i løbet af nogle få år at få en skanse etableret. Rigsråden Erik Juel, lensmand på Ålborghus, fremsatte forslaget om skanser her sidst i juni 1653 og forlod efter dets billigelse i rigsrådsmødet i København straks dette med et kgl. missive i sin taske for at sætte arbejdet i gang; men det var kronens og gejstlighedens bønder, der skulle udføre det, ikke kværunderende adeliges. Kan det også have spillet ind, at det var nordjyske bønder?

Da kongen i efteråret (missive 12. august) 1653 ønskede afholdt møder sammenkaldt gennem rigsråderne i de forskellige landsdele med fuldmægtige fra købstæderne om skibe til forstærkning af flåden, lykkedes det dog at få sådanne møder afholdt i de øvrige landsdele, i Fyn trak det i langdrag til januar 1654. Er det tilfældigt? Det er nogle år forud for krigen; men blev det bedre senere? Der er en jammer og kværunderen selv efter Frederiksoddes fald, over ægtkørsler, over strandvagter, over indkvarteringen, og kompetencestridigheder mellem officererne og landkommissærerne (s. 104 ff). Der er forsåvidt stof nok i Fasmer Blombergs bog; det kunne have været interessant at få den fynske adels og vel også de andre stænders modstandsbevægelse mod den militære organisation belyst mere samlet; nu møder vi det i spredte bemærkninger, og de konkluderende bemærkninger s. 545 er vage og udglattende. En sammenligning med de andre landsdele er meget ønskelig; men det ville være for meget forlangt af forfatteren; måske kan det blive en af bogens fortjenester, at interessen herfor kommer stærkere frem.

Hovedkapitlerne er naturligt nok nr. 8–11. Det 8. angår Fyns erobring; der er ikke mange opmuntrende episoder om dansk heltemod. Af de på Fyn virkende rigsråder blev 4 taget til fange i Odense, hvor dog Gunde Rosenkrantz skal have holdt «eine schöne und bewegliche oration» til Karl Gustav, så begge fik fårer i øjnene. Otte Krag blev fanget på Nyborg Slot, og svenskekongen undrede sig over, hvorfor Krag ikke var taget over isen til Sjælland. Det var lynkrig med et overraskelsesmoment, der gjorde sin virkning. Peder Bredals modstand fra de indefrosne skibe ved Nyborg er kun et svagt lys i mørket.

9. kapitel er Fyns vilkår under »den korte fred«. Forfatteren fremhæver, at siden Grevefejden havde der ikke været fjendtlige tropper på Fyn, mens Hertugdømmerne og Jylland havde prøvet udplyndringer to gange tidligere i 1600-tallet. Der var noget at hente på Fyn; vi får mange og malende eksempler på begærligheden, der var så voldsom, at det blev selv den svenske feltmarskal Wrangel for meget; der udgik kgl. svensk befaling om at skride ind mod de grove plyndringer. Skildringen er noget vidtløftig m. h. t. ægteparret Ulfeldt (hr. Cor-

fitz stod nu på lykkens tinde, men kortvarigt) og Kirsten Munks og datteren Sophie Elisabeths bisættelse i Odense, hvor bispren heldigvis fandt et brugeligt påskud til ikke at medvirke. Fasmer Blomberg standser her op og giver et overblik over den fynske befolknings kår i foråret 1658 og det svenske krigsforsyningsvæsens organisation. Den svenske hær kunne ikke underholdes ved tilfældige beslaglæggelser, men hovedsagelig ved specielle krigsskatter (brandskat, månedlige kontributioner). 2. maj var i Roskildefreden fastsat som den dag, da svenskerne skulle have rømmet Danmark; men det overholdtes ikke.

I 10. kapitels 100 sider behandles de godt 5 fjerdingår fra Karl Gustavs landgang i Korsør 8.8.1658 til slaget ved Nyborg 14.11.1659. Der er her afsnit med skildring af presset på Nyborg som gennemgangsby for de svenske tropper i fart mod Sjælland og af de svenske udskrivninger; det er ubehageligt at se landsdommer Henning Pogwisch henvende sig til Corfitz Ulfeldt om en personlig hjælp og om hjælp til hans to brødre, hvis »Gud« behagede at gøre forandring med Københavns by. Levnedsmiddelsituationen på Fyn var naturligt nok »forværret«; men der fandtes ved en systematisk svensk undersøgelse betydelige lagre af korn på herregårdene og hos præsterne. Fra Langeland var svenskerne borte i sommeren 1658, og da svenske kommandoer kom der over i september blev de fordrevet, åbenbart ved en rejsning af bønderne med støtte af regulært militær; svenske angreb fra søen blev slået tilbage; der foretoges endog commando-raid mod svenske styrker på Tåsinge; der er også en udmærket skildring af langelændernes modstand mod Wrangels angreb på øen i februar 1659, først i marts måtte de bøje sig, og øen blev grundigt besat.

Der er i dette 10. kapitel også et interessant afsnit om udskrivning af danske undersåtter til svensk soldatertjeneste og befæstningsarbejde. At lejetropper skiftede herre med deres officerer var ikke mærkværdigt; at tilfangetagne soldater indlemmedes i svenske regimenter forekom allerede tidligere. Før Roskildefreden havde Karl Gustav givet ordre til at udskrive danske knægte såvel i Jylland som på Fyn; han havde tænkt sig på denne måde bl. a. at skaffe folk til Ingermanland; der kom nu næppe noget ud heraf på grund af freden, men efter fredsbruddet var han der igen. Udskrevet dansk mandskab kom til Pommern, Riga og Kalmar; det er muligvis Langeland, der især får kærligheden at føle; Karl Gustav rådede Wrangel til at indkvartere et regiment dalkarle her for at holde befolkningens modstand nede.

I efteråret ændredes situationen afgørende til svenskernes skade; der redegøres detaillert for de allierede troppers fremmarch, erobringen af Als, det fejlslagne forsøg på overgang til Fyn i begyndelsen af juni 1659. De svenske tropper overførtes fra Jylland til Fyn; men nogle regimenter drog videre til Sjælland eller Pommern; oversigten over disse troppebevægelser er af stor betydning for den skildring af dagliglivet på Fyn, der følger umiddelbart efter, og viser, at skønt levefoden forringedes, synes forholdet til den svenske besættelsesmagt at have været tåleligt. På Fyn var kun svage spor af en modstandsbevægelse, hvad efter forfatterens mening »nok« skyldtes, at øen var stærkt besat; på Få-

borg-kanten og på Tåsinge spores modstanden tydeligst ved forbindelse med langelænderne. Befolkningen var næsten værgeløs over for fordrukne og brutale soldater, men mellem salvegarderne og den lokale befolkning kunne der i mange tilfælde opstå et godt forhold. Under fast indkvartering kunne dette også ske uden for salvegardernes kreds; den svenske hær brugte i stor udstrækning kirkerne ved dåb, bryllup og begravelse; lokale folk optræder som faddere. Den Odense bisp ordinerede svenske feltpræster; men da han juleaften 1658 fik besked ikke længere at bede for Frederik III med navns nævnelse, nægtede han at følge denne ordre.

Efter Hans Schacks landgang ved Kerteminde og Ebersteins ved Middelfart stod endelig 14. november 1659 det slag ved Nyborg, hvor svenskerne afgørende blev slået; 5 dage senere overgav Langeland sig. Nu skulle så de kongelige danske tropper underholdes; svenskernes forråd blev beslaglagt hertil, og derudover var det egentlig forbløffende – som Fasmer Blomberg bemærker – at man i løbet af vinteren erhvervede ret store partier korn på enkelte fynske herregårde: heldigvis var tilførsler udefra nu også mulige. Soldaterne skulle dog have først, så for dele af befolkningen blev levnedsmiddelsituationen kritisk; fynboerne vandede sig under indkvarteringen, og især på landet var forholdene barske med stigende lovløshed. Intet sted i Danmark havde befolkningen så hårde livsvilkår som på Fyn i vinteren 1659–60 og foråret 1660, hævder forfatteren, trods myndighedernes bestræbelser for at fremskaffe det daglige brød. Med Aksel Lassens undersøgelser af skæbneåret 1659's betydning for Sydvestjylland in mente, føler anmelderen sig ikke helt overbevist; men plettyfusepidemier hidført af de allierede tropper satte også ind på Fyn og bragte en voldsom stigning i dødeligheden, mens antallet af fødsler dalede.

Efter Karl Gustavs død 13. febr. 1660 i Göteborg, sluttedes der fred 26. maj s.å. Med ordene: København var blevet og er stadig en grænseby slutter forfatteren det sidste *krigskapitel*.

I det sidste egentlige kapitel, det 12., gøres krigens og besættelsens eftervirkninger op; billedet, der tegnes, er naturligvis trist. Der var fattigdom i købstæderne med uro og stridigheder mange steder; Nyborg kom hurtigst på fode takket være bl. a. nye privilegier. For såvel kronens som adelens fæstebønder fremlægges et stort detailmateriale, som forfatteren er klar over må benyttes med forsigtighed, bl. a. er det usikkert, hvad der må lægges i begrebet *Ødegård*. Der er mange interessante iagttagelser også i dette afsnit. Rige og ansete adelsmænd havde således bedre kunnet beskytte deres bønder end jævne adelige og adelige enker og jomfruer, og især var det ikke godt at have gods i »krigszonen« og nær alfarvej. Af væsentlig betydning var det, at ejeren boede på sit gods. Skrappe ridefogder kunne også gøre fyldest, vel især over for svenskerne. På Langeland, hvor befolkningen havde vist sig særlig stejl over for de svenske tropper, var bøndernes forhold endnu ringere end på Fyn.

Den menige adel blev i en tid, hvor bønderne ikke kunne yde landgilde o. a. afgifter, særlig hårdt ramt og måtte optage lån med eller uden pant i jordegods.

Blandt långiverne er enkelte fra rådsaristokratiet på Fyn og den velhavende Odense-bisp (ligprædikener gav fede honorarer); men her træffes også den nye tids »kapitalister«; københavnske storkøbmænd gør sig gældende; nogle bliver snart fynske godsejere. Fynske adelige søger dog også indbyrdes at hjælpe hinanden til at beholde deres gods, andre får især fra 1664 udlagt krongods; det gælder også for borgerlige kreditorer, der sammen med den nye eller tysk adel fortrænger mange af den gamle danske adel, en social devaluering fulgte med. »Det var nu penge, der talte«, konstaterer forfatteren, og tilføjer lidt senere: »En syndebuk måtte man have«, . . . »Syndebukken blev adelen«; men det tilføjes rigtigt, at dens økonomiske og politiske magt allerede før krigen var for nedadgående, og – måske for stærkt – at den i sommeren 1660 måtte karakteriseres som en ruineret stand. Dette virkede tilbage på købmændene i provinsen, hvis bedste tid var forbi; også f. eks. i Odense. København fik fordelene af enevælden. Pengeøkonomien afløser naturalhusholdningen. En ny overklasse rykker frem bestående overvejende af hoffolk, det øverste lag inden for administrationen og borgerstanden samt enkelte – som f. eks. Otto Krag – fra den gamle danske adel. Denne økonomiske og sociale revolution var i fuld gang ude i den store verden og ville – fremfører Fasmer Blomberg – før eller senere have nået Danmark; nu fremskyndes den af krigen. Overalt i Vesteuropa afløstes det feudale samfund af det kapitalistiske pengesystem. »Ingensinde før eller senere har en ulykkelig krig og en fjendtlig besættelse sat sig så dybe spor i det danske samfund som den svenske besættelse i årene 1657–60«. Således slutter bogen, vel med noget skarpt optrukne konturer; men det er helt velgørende efter den umådeligt store mængde detaljer, læseren har søgt at fatte.

Man kan jo godt fælde en tåre over den gamle danske adel; men den forsvandt da ikke. Og havde den gjort det så godt på Fyn? Dens modstand mod centralregeringen i København (som da f. eks. det fynske udskrevne mandskab klogeligt ønskes overført til Skåne) og sendrægtighed er åbenbar ved adskillige lejligheder. Da det gjaldt egen pengepung som ved indkrævningen af landgilden for 1657 på trods af kgl. ordre var den mere vaks, så manglede der ikke initiativ. Og skulle man iøvrigt ikke i en EF-tid snart kunne nå frem til at påskønne enevældens indkaldelse og brug af tyske adelige i det 17. (som i det 18.) århundrede, personer, der var parate til at tjene de enevældige konger mod det anarki, der kunne true. Frederik III, den tavse, men klogt tænkende og i grunden forsigtigt overvejende konge, er nu blevet frikendt for den forældede anklage for uklogt at have styrtet landet ud i krigen, en anklage fra anti-Estrup-tiden, ikke fra samtiden. Nu møder man hos Fasmer Blomberg kritik af den helt unge enevældes bestræbelse for at få penge i kasserne. Endog udgifterne til rejsepenge til herredernes deltagelse i arvehyldingen blev »en alvorlig sag«, og istandsættelse af broer og veje var så besværlig. Går Jørgen Brahe igen?

Det måtte dog være utænkeligt, om ikke kongen efter at have mistet store dele af krongodset ved udlæg og indtægterne af de østensundske provinser straks havde måttet gå i gang med udskrivning af skatter og afgifter. Efter forfat-

terens opfattelse havde regeringen ikke tilstrækkelig fantasi til at forestille sig, hvor fattig befolkningen var; men det var nu engang en nødvendig opgave at skaffe penge, så kan man overveje, hvor meget det sinkede genopbygningen af det primitive produktionsapparat, landbruget som hovederhvervet benyttede sig af. Marshall-midler og udlandslån i moderne udstrækning fandtes ikke. Måske har vi her en anklage mod centralstyrelsen i København, der skal køres videre på. Forhåbentlig bliver universiteterne i provinsen ikke provinsielle. Anmelderen glæder sig over, at man i »grænsebyen« København bl. a. takket være hoffet dog opretholdt et civiliseret sted i kongerigerne, hvor finkultur, kunst og videnskab kunne overleve til bedre tider, og forsøget på at genvinde Skåne var vel også en ny krig med forberedelser værd, alt dette kostede selvfølgelig penge.

Med denne udløber om enevældens krav til fynboerne, der på sin vis går ud over bogens periode, forlader anmelderen en ualmindelig fængslende og som allerede nævnt velskrevet bog, der ikke tynges af det lærde »hebraisk«, som mere ungdommelige forskere ofte finder det nødvendigt at bruge, og af tabellariske analyser (i visse henseender en mangel), men virkelig henvender sig ikke blot til de lærde (som ellers godt kan lide at skrive for sig selv), men til en bred læserkreds. Den være anbefalet især til denne. Læs bogen een gang og derefter mindst een gang til; der er »gods« i den og stof til de lange vinteraftener.

C. Rise Hansen

SVEND AAGE BAY: HORSENS KLOSTERKIRKE 1275–1975 OG TRÆK AF MENIGHEDSLIVET I HORSENS. *Udgivet af Horsens klostersogns menighedsråd 1975. I kommission hos Geltings boghandel, Horsens. Kr. 48.*

1275 holdt franciskanerordenens danske afdeling for første gang møde i Horsens. Menighedsrådet ved byens klosterkirke har valgt at fejre 700-året for denne begivenhed som et jubilæum for kirken og har i den anledning meget for tjenstfuldt udsendt en bog om kirkens historie. Pennen føres af horsenslektoren Svend Aage Bay, der i de senere år har gjort sig bemærket med skrifter om den ældste kristenheds kunstneriske dekorationer, særlig i det underjordiske Rom. I den foreliggende bog på godt 100 sider har Bay da så at sige skullet op i lyset og beskæftiget sig med et emne, hvis brogethed og udstrækning falder i et langt tidsforløb i modsætning til de romerske tilstandsbilleder.

Rimeligt nok er fremstillingen lagt kronologisk an. For middelalderens vedkommende kan det vanskeligt blive til andet end referat af det lidt, man ved om kirkens og klosterets historie i denne periode. Meget fortrinlig og oplysende i denne sammenhæng er de kortfattede omtaler af, hvad der var normalt (så vidt man da ved det), således at denne eller hin omstændighed ikke kommer til at svæve frit og uformidlet i luften.

Angående den senere bygningshistorie nævner Bay med rette (i modsætning til Traps beskrivelse), at der foretoges ikke uvæsentlige ændringer kort tid efter reformationen, da gråbrødrenes kirke skulle tjene som sognekirke. De bygningsmæssige mest afgørende begivenheder i nyere tid, Riemans istandsættelse 1738 og Storcks 1888–94, skildres indirekte ved citater og rundes af som henholdsvis »meget hårdhændet« og »temmelig radikal«. Disse to ombygninger, hver især karakteristisk for sin mand og sin tid, kunne ellers nok have fortjent en mere indgående redegørelse og vurdering. Retfærdigvis skal det dog siges, at bogens udmærkede billedmateriale i denne henseende giver nogen oplysning – bortset fra, at man savner en grundplan af kirkens nuværende tilstand (den eneste plan, som bringes, er fra 1868). Det er vel kun arkitekter, der tillige savner målestoksangivelse ved tegningerne? Under omtalen af reparationen 1738 benytter Bay ikke N. J. Israelsens monografi (1965) om den i Jylland meget virksomme bygmester N. Rieman.

I den kronologisk fremadskridende redegørelse kan det forståeligt nok knibe med at skaffe oversigtlighed vedrørende tiden efter år 1800, i hvilken præsterne og senere også menighedsrådene har udviklet en mere og mere veldokumenteret og foretagsom virksomhed.

Det er selvsagt gennemgangen af kirkens rige og bemærkelsesværdigt velbevarede inventar og gravminder, der beslaglægger hovedparten af bogens sider. Savnet af en oversigtsplan gør sig her stærkt gældende – i alle tilfælde, når man ikke står i kirken med bogen i hånden. Kun få steder gives der henvisninger til illustrationerne. Overskueligheden kunne have været hjulpet ad typografisk vej. Behandlingen af de enkelte genstande er summarisk, f. eks. bliver stolestadernes tidstypiske, symbolske malerier til »snurrigt naive »emblemer««. Først og fremmest indeholder gennemgangen afskrifter af epitafiernes indskrifter, men det kan jo også være rart at have på sin reol.

Et enkelt gravmæle nævnes at være på Horsens museum. I en redegørelse som den foreliggende kunne det dog have været omtalt, at en betydelig samling kunstværker fra kirken befinder sig i dette museum. Som et apropos må en udenforstående spørge: Hvis ikke disse genstande kan føres tilbage til kirken, burde byen og menighedsrådet da ikke overveje at rejse en udstillingsbygning til dem på kirkegården?

Det er ikke let at afgøre, om Bays bog er ment som fører for besøgende i klosterkirken, eller om den som en selvstændig fremstilling skulle kunne læses hvor som helst. Den kan lidt af hvert, men er nok bedst i kirken.

Kjeld de Fine Licht

KAJ HENNING JENSEN: EN REST AF ET FISKERLEJE, BEGYNDELSEN TIL EN BY. *Eget forlag 1975. 460 s. Kr. 48.50.*

Fiskerlejet, byen, som denne bog omhandler, er Hou i Hads herred, på den jyske østkyst syd for Århus. I 1846 ansatte besidderen af stamhuset Rathlousdal en fisker, som skulle fiske til godshusholdningen just fra det sted, hvor Hou voksede frem. Selv om der i bogen gøres et par ekskursioner til tiden før byens »grundlæggelse«, er det dog udviklingen gennem de sidste ca. 130 år, der er det egentlige udgangspunkt for det portræt, som Kaj Henning Jensen her har tegnet af sin by og dens indbyggere. Et festligt og uhøjtideligt portræt er det blevet, og man er parat til at give forfatteren den tilgivelse, han beder om, »for undertiden at gå over stregen i sine betræbelser på at skildre hændelserne«.

Gennem en lang række korte afsnit med blikfangs-overskrifter føres man gennem byens erhvervsmæssige udvikling, og frem for alt præsenteres man for husene og menneskene i og uden for disse. Det hele minder lidt om en mægtig lokalavis, som blot ikke dækker en enkelt dag, men mere end et århundrede. Som i avisen refereres stort og småt mellem hinanden, og de gode historier tages med. For læseren kan billedet af byen af og til flimre lidt, fordi så meget gerne skal fortælles, og så mange navne nævnes. Ideen med at nævne så mange enkelt personer er for så vidt smuk, og det er i god samklang med forfatterens bestræbelser for at hylde den »almindelige« borger. Men er man ikke så heldig at bo i Hou, og derfor i forvejen har lidt hold på persongalleriet, kan de mange navne næsten virke for overdådigt, som en slægtsroman af den mere anstrengende slags. Trættes man i læsningen kan man til gengæld glæde sig over de utallige fotografier, som efter anmelderens mening er bogens største fortjeneste. Et vældigt billedmateriale er indsamlet, og de gamle fotografier suppleres udmærket med Kaj Henning Jensens egne optagelser, der er gjort med sans både for det fortællende og kunstneriske. Eksempelvis kan nævnes interessante billedserier, som viser glimt fra Hads-Ning jernbanes tidligste dage, eller billederne af byens skolebørn fra 1890'erne til nutiden. Billederne er mange steder brugt virkelig originalt, og det er derfor lidt ærgerligt, at kommentarerne til dem flere steder er lidt for luftige. Man havde gerne set lidt flere præcise dateringer, hvis det havde været muligt.

Udover hvad der har kunnet udtrages af billederne, bygger fremstillingen på det, byens mange åndsfriske gamle har kunnet fortælle. Det er hverken lidt eller kedeligt, og det er gengivet med varme og respekt for de mennesker, der har fortalt. En varme, som også udtrykkes gennem fotografierne af de gamle mennesker, hvis ansigter er blevet smukke af livets tildragelser.

Forfatteren har med denne bog villet vække til eftertanke hos nye generationer af Hou-beboere – og andre – for at sikre en bevaring af det lille samfunds værdier. Resultatet er blevet et charmerende kampskrift, som med sit budskab rækker langt videre end til den by, der skildres.

Margit Mogensen

JENS HAUGAARD JENSEN, ERIK HANSEN OG LILLA VOSS: SOCIALE STUDIER. KRIMINALITET, PROSTITUTION OG FATTIGDOM I ÅRHUS CA. 1870–1906. *Universitetsforlaget, Aarhus 1975. 488 s., ill., kr. 90,05.*

Det foreliggende værk er så afgjort en spændende nyhed, hvor 3 selvstændige afhandlinger om sociale forhold i Århus er blevet samlet under ét. Bogen er uden nogen form for forord, men indledes med 9 sider af Lilla Voss om Befolkningsudviklingen i Århus 1860–1901. Dette kapitel skal tjene som en generel baggrund for de 3 afhandlinger, men når i alt sin korthed kun at give et meget skematisk og ikke særlig pålideligt rids af udviklingen. Den spændende problemstilling om sammenhængen mellem befolkningstilvækst og økonomisk vækst får lov at blive stående ubesvaret, selvom Diagram 2 tydeligt viser, at nettovandringen til Århus falder i 1870'erne og specielt 1895–1901, som generelt er gode konjunkturår.

En lang række væsentlige betragtninger savnes, først og fremmest det faktum, at befolkningens aldersfordeling i Århus i hele perioden var markant forskellig fra de øvrige provinsbyers hvad angår personer over 60 år, nemlig ca. 6% mod de øvriges godt 8%. Man savner belysning af ægteskabsforholdene og den oversøiske udvandring og noget uovervejende er alderspyramiderne bilagsdiagram 1 a-e ikke gengivet i samme målestok. Det kapitel kunne have været lavet betydelig bedre.

Jens Haugaard Jensen: Kriminaliteten i Århus 1860–1901.

Omkring år 1869 var Århus et samfund i hastig udvikling: havneudvidelsen var færdig i 1862, den østjyske længdebane anlagdes mod nord i 1862 og mod syd i 1868, og dermed skabtes ideelle forhold for industri, håndværk og handel. Byen voksede stærkt i den følgende tid både gennem befolkningsoverskud, tilvandring og territoriale indlemmelser (1874 af kvarteret Frederiksbjerg og 1899 af dele af Marselisborg gods).

Forfatteren har afgrænset perioden til 1869–1901, hvor politistyrken var organiseret på en ensartet måde, hvilket dog ikke indebærer, at den har været lige talstærk: styrkens størrelse forringedes forholdsmæssigt fra 791 borgere pr. betjent i 1870 til 1102 borgere pr. betjent i 1901.

Objektet for undersøgelsen er ikke den enkelte kriminelle løbebane men kriminaliteten som samfundsfænomen, og forfatteren har valgt at basere sin fremstilling på statistiske data. Afgørende for en sådan kvantificering er, om materialet tillader en sådan bearbejdning. Forfatteren synes ikke i tvivl, men på grund af de begrænsede muligheder for at drage sikre konklusioner ser han det som sin opgave at påvise nogle af de metodiske problemer, som anvendelsen af kilder fra politivæsen og domstole rejser.

Materialet består hovedsagelig af protokoller over anmeldte forbrydelser og registre over domfældte personer. Begge viser i perioden 1870–1900 en markant stigning i kriminaliteten på henholdsvis 243 % og 120 %, sammenholdt med befolkningsudviklingen derimod en rolig udvikling med kulmination i 1880'erne. Anmeldelsesstatistikken giver det beste, men næppe noget særligt pålideligt billede af kriminalitetens omfang. Statistikken rummer naturligt ikke forbrydelser, der ikke opdages, der ikke erkendes som forbrydelser eller som slet ikke anmeldes, medens falske anmeldelser vil forekomme. Domfældelsesstatistikken giver kun et usikkert indtryk af kriminaliteten, afhængig af opklaringsprocenten.

Forfatteren konkluderer, at det ikke lader sig afgøre, hvor stor en del af den i virkeligheden begåede kriminalitet, der er blevet skjult for myndighederne, ej heller om de registrerede forbrydelser er repræsentative. Med hensyn til materialets værdi må det tages i betragtning, at myndighederne ved indsamlingen og registreringen har lagt forskellige kriterier til grund.

Undersøgelsen viser, at berigelsesforbrydelserne meget naturligt er de mest fremtrædende i hele perioden, dog relativt dalende fra 91 % til 80 % p. gr. a. et øget antal sædelighedsforbrydelser. Størst kriminalitet konstateres for mænd i alderen 10–24 år (specielt 10–14 år), for kvinder i alderen 15–24 år. Kun 21 % af de domfældte er født i Århus og 37 % af de dømte forbrydere tilbagefaldt til ulovligheder, hovedsagelig samme art forbrydelse. Sammenlignes kriminaliteten i København, Århus, Ålborg og Odense forekommer adskillige ligheder i arten af kriminalitet. Køns- og aldersfordelingen synes meget ens, bortset fra flere domfældte børn og flere sædelighedsforbrydelser i Århus. Århus synes i omfang af kriminalitet af indtage et punkt imellem København og de to andre byer.

Anvendelsen af kvantitative metoder vinder stadig frem blandt historikere, men det er spørgsmålet, om ikke forfatteren med sin konstatering af de fundamentale svagheder ved anmeldelsesstatistikken burde have undladt kvantificering heraf og ad andre veje have forsøgt at klarlægge det kriminelle miljø og i det hele taget have forsøgt at inddrage socioøkonomiske faktorer som bolig-, arbejds- og leveforhold til en forklaring af den skiftende kriminalitet. Afsnittet om lovovertræderne, som bygger på domfældelsesstatistikken, er så afgjort afhandlingens bedste, men også her er fremstillingen rent konstaterende suppleret med enkelte eksempler; forbrydernes hårdhed og domstolenes retspraksis undersøges ikke.

Undersøgelsen belastes af en række unøjagtigheder og kedelige fejl, f. eks. er kurverne i Diagram III og IV byttet om. Anmeldelserne for 1869 findes kun for 8 mdr., men året indgår som et helt år i index-beregningen, hvilket betyder, at Århus' kriminalitet skal formindskes med ca. 12 % (Diagram VIII, sammenligning med København). Svagheden i talmaterialet fremgår tydeligt ved sammenligning med den følgende afhandling om prostitution (procenterne for tilbagefald s. 80 og 167), ligeledes den stærke betydning, politiets vekslende aktivitet har haft for registrering af forbrydelser.

Det forekommer ikke, at der med denne afhandling er opnået noget nyt hverken med hensyn til metode eller resultater.

Erik Hansen: Prostitutionen 1878–1906.

Prostitutionen i Århus falder i 2 klart afgrænsede perioder 1878–1887 og 1888–1906. I første periode diskuterede byrådet hele 3 gange, om man med baggrund i loven af 4. febr. 1871 skulle udfærdige et reglement for de prostituerede, og da byrådet endelig traf beslutning den 16. febr. 1888 blev det imod oprettelsen af et regulativ. Byrådets manglende vilje til at træffe beslutning i sagen medførte, at politimesteren rent administrativt udleverede reglementer til visse kvinder, en ordning der fungerede tilfredsstillende, men som næppe havde lovmæssig baggrund, og ordningen måtte da også ophøre, da Justitsministeriet i 1887 på foranledning af Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed blev inddraget i sagen. Med regulativ-forslagets endelige forkastelse ophævedes forskellen mellem indskrevne og ikke-indskrevne kvinder.

De reglementerede kvinder, som skulle til regelmæssig lægetilsyn og havde pligt til at melde bopælsforandring, udgjorde 1878–87 ialt kun 34, omkring 11–12 kvinder årligt, men disse har dog kun udgjort en mindre del af samtlige prostituerede. Forfatteren vurderer, at det er tvivlsomt, om man kan begrunde prostitutionens vekslende omfang i begge perioder med de økonomiske konjunkturer, og heller ikke befolkningsforskydningerne kan udgøre nogen forklaring, snarere er det politiets større eller mindre aktivitet, som må tillægges hovedvægten.

Hovedparten (84 %) af de løstgængende kvinder 1878–1906 har opgivet tyende som erhverv, men samtidig er det også kvinder, der kom fra socialt dårligt stillede hjem, hvor faderen var faglægt eller ufaglært arbejder eller mindre landbruger. Kun 30 % af kvinderne var født i Århus, lige så mange fra Århus amt, medens Randers amt er trediestørst med 16 %. Det hyppigst forekommende tidspunkt for indtræden i de prostitueredes rækker viser sig i almindelighed at være mellem 16 og 24 år, specielt mellem 16 og 20.

Prostitutionens geografiske fordeling inden for Århus synes efter 1881 påvirket af politiet. På dette tidspunkt flytter tyngdepunktet fra området omkring Teglgårdsgade til det nye kvarter Frederiksbjerg, som er præget af mange tilflyttere. Adressesammenfald for de reglementerede kvinder synes at vise, at nogle huse må have været godkendt af den øverste politimyndighed som »tolererede huse«, men egentlig bordelvirksomhed har der næppe været tale om. Efter 1888 med ophævelsen af den tolererede prostitution sker der en vis tilbageflytning til de oprindelige kvarterer.

Selvom Århus således både har en legal og en hemmelig prostitution har den alligevel ikke alle de facetter, der kendetegner den københavnske; mest almindelig har været gadeprostitutionen, prostitution i offentlige danselokaler, de

tolererede huse og beværtningsprostitutionen, hvor værterne ligefrem stillede baglokaler til rådighed.

»Prostitutionen i Århus 1878–1906« er et godt og solidt stykke arbejde, som på glimrende vis supplerer Grete Hartmanns og Marcus Rubins undersøgelser for København. Forfatteren forstår at skildre det prosituelle miljø med dets risiko for alskens sygdom og ubehageligheder, inddrager de relevante sociale og økonomiske baggrunde og belyser i sidste kapitel kvindens muligheder for at slippe ud af dyndet. Afhandlingen har nogen slagside i kun at behandle den kvindelige prostitution og materialet betinger, at det kun bliver en skildring af de socialt dårligst stillede; den finere prostitution, de »holdte« kvinder, kendes ikke. Billedstoffet og specielt karikaturtegningerne er fortræffeligt valgt, blot kunne man have ønsket sig, at figurerne havde været indpladseret i teksten fremfor at være anbragt bag noteapparatet.

Lilla Voss: Fattigdom og forsorg i 1880'erne.

Som baggrund for Århus-studiet analyserer forfatteren indledningsvis forsorgens funktion i det 19. århundredes sidste årtier med særlig henblik på den mest sårbare gruppe – arbejdergruppen. Det offentlige fattigvæsen hvilede for købstædernes vedkommende på lovkomplekset fra 1803 med ændringer i 1844. I 1868 med loven om købstadskommunernes styrelse gik administrationen af det offentlige fattigvæsen over til de folkevalgte organer, og selv om lovændringer var tiltrængt, skete der intet før lov om offentlig forsorg af 9. april 1891. Modtagelsen af fattighjælp før 1891 indebar forsørgelseskommunens ret til at bestemme den fattiges opholdssted, retten til at nægte en mand ægteskabstilladelse og indebar fortabelse af valgret og valgbarhed. Forfatteren påpeger udmærket, at det må være en klar efterrationalisering, når fortabelsen af valgret er udlagt som den væsentligste grund til at man »så ned« på fattighjælpen. Nedvurderingen går betydelig længere tilbage end 1849.

Forfatteren belyser endvidere, at striden mellem Venstre og Højre fra 1870–90 om hjælp uden fattighjælps virkninger må tolkes som en politisk strid om byrdefordelingen (som i perioden ændredes til ugunst for landdistrikterne) og ikke som udtryk for en mindre socialt ansvarsbevidst holdning fra Højre. Det havde til gengæld nok været på sin plads, om forfatteren i sammenligningen mellem København/købstæderne/landdistrikterne havde beregnet, at Århus' udgifter til fattigvæsenet målt pr. indbygger i hele perioden ligger langt under gennemsnittet for købstæderne som helhed. En af forklaringerne kan muligvis ligge i den ret hårdhændede administration og en ringeagt for de fattige, som bl. a. 1884 resulterede i, at en komplet liste over fattighjælpsmodtagere aftryktes som bilag til byrådsforhandlingerne!

Århus kommunes fattiggård byggedes 1869–70 til 100 lemmer og 20 syge, men allerede fra starten var der overbelægning, hvilket f. eks. er i stærk mod-

sætning til landdistrikternes fattiggårde. Klientellet er også anderledes, fattiggården brugtes ikke som alderdomshjem og børn anbragtes kun for meget korte perioder på anstalten. Hovedparten af de fattige var subsistensløse og 49 % var anbragt der, fordi de var drankere.

Forsørgelsen i Byen deles i de »egne« fattige, som var forsørgelsesberettigede i Århus, og de »fremmede«, som endnu ikke havde boet 5 år i Århus uden hjælp fra fattigvæsenet. Aldersfordelingen blandt de »egne« fattige bekræfter tildels Harald Jørgensens undersøgelse over Kolding i 80'erne, som viste, at de arbejdsdygtige aldersklasser udgjorde en forholdsvis stor andel af de fattige; i Århus var der kun ca. 22 % over 65 år. Fordelingen blandt de »fremmede« er præget af, at det hovedsagelig er unge tilflyttere, som er blevet optaget som erhvervs- og subsistensløse. Civilstanden er også anderledes: de »fremmede« har 27 % ugifte, 41 % gifte og 32 % forhen gifte, medens de »egne« kun har 7 % ugifte, 37 % gifte og 56 % forhen gifte.

Forfatteren har lagt et vældigt arbejde i indsamlingen af de mange oplysninger om fattige i Århus og inddrager bl. a. Th. Sørensens undersøgelse om købstadsarbejderens vilkår i en nærmere analyse af lønniveau og levevilkår, ligesom velgørenhed og selvhjælps-ideerne også behandles grundigt. Afhandlingen er så afgjort bogens bedste.

Sammenstillingen af 3 mindre afhandlinger i en bog er en fiks ide, som Erhvervsarkivet fortjener megen ros for. Netop gennem denne sammenstilling opnås et langt mere perspektivrigt indblik i en storbys fremvækst. Noget fyldestgørende billede af de sociale forhold opnås ikke, hertil ville kræves supplerende studier over bolig-, sundheds- og arbejdsmarkedsforhold, men det er skuffende, at det indledende kapitel ikke er udarbejdet bedre. Der havde her været brug for en kort gennemgang af de økonomiske og befolkningsmæssige forhold i Århus 1860–1901. Den baggrund må læseren nu søge andetsteds.

Anders V. Kaare Frederiksen

ANKER VESTERGAARD: AF HVORSLEV-GERNINGS HISTORIE, *Bjerringbro 1973, 112 s., ill. kr. 34,50.*

ALFRED ABRAHAMSEN: BLADE AF VELLEVE SOGNS HISTORIE. ÅR 1200 til ÅR 1969, *Udgivet af Velleve kommune, Ulstrup 1970, 191 s., ill. kr. 46.*

H. JESSEN HANSEN: PLOVSTRUP, *Ribe 1974, 136 s., ill., kr. 24,75.*

Lokalhistorie har gode rødder i landbosamfundet. Det agrare samfunds relative stabilitet giver naturlig grobund for en hjemstavnsfølelse, der søger sin identitet i historiske vilkår. Vi oplever i disse år i Danmark en strukturel omlægning af landdistrikterne, – landsbyens betydning svinder under landbrugets industrial-

sering og den dertil knyttede vandring fra land til by. Den i-sig-selv-hvilende sogneby med kirke og skole er vel snart et historisk fænomen. Men den nyligt gennemførte store kommunalreform bør ikke betyde, at døren lukkes bagud til det traditionsrige lille-samfund, sognet. Der er stadigvæk meget at fortælle fra landsbyen, da den fungerer. Ikke mindst på den baggrund bør man opmuntre og vejlede arbejdet med lokalhistorie.

Af de foreliggende tre arbejder er to, sognehistorierne om Hvorslev-Gerning og Vellev, tre nabosogne beliggende i Gudenådal mellem Viborg og Randers, udkommet under indtryk af kommunalreformen, og netop derfor burde de måske være i stand til at fastholde et billede af sognet som virksom samfundsenhed.

Dette er dog ikke lykkedes, og det skyldes de to forfatteres ambitioner. Trods udtalte forbehold har man nemlig tilstræbt en altfavnende fremstilling, der skulle tilgodese alle sider af historien, som f. eks. navneetymologi, oldtidsminder, kirkens historie, præstelister med biografier, skolehistorie, fortegnelser og biografier over degne og skolelærere, og indenfor landbruget især ejerforhold og beskatningsforhold. Vor Vellevs vedkommende får vi desuden en del at vide om de sidste hundrede års bidrag til sognets historie: Mejeriet, sparekassen, brugsforeningen og sygekassen. Problemet er i øjnefaldende: Emnet er for stort, – og resultatet er blot blevet en præsentation af indsamlede vidnesbyrd. Sognehistorie i betydningen fortælling er det ikke, – fremstillingen savner dynamik, og der skelnes ikke mellem væsentligt og uvæsentligt i sognets historie. Ofte er det historiske skøn ganske usikkert, og kommentaren bærer hyppigt formodningens stempel. Når man arbejder med lokalhistorie, må man ikke forsømme at sikre sin viden i rigshistorien og indenfor berørte specialområder. Sognets egne kilder kan ikke alene skrive sognehistorie. Jeg tror således ikke på, at fristående historiske vidnesbyrd, som f. eks. middelalderdokumenter vedrørende ejendomsforhold i sognet, trykt i uddrag eller i sin helhed, eller en opgørelse over præstegårdens indtægter angivet i td. rug, byg, og havre m. v., siger en læser noget. Kilderne taler ikke af sig selv. Det er historikerens opgave at læse og fortolke kilden og sætte den ind i en plausibel historisk sammenhæng.

Dertil kommer, at begge fremstillinger har forsømt at skabe ensartethed og konsekvens i stilen. Det virker noget forbavsende, at læse om Gerning kirke på vers og dernæst om Hvorslev kirke i 12 sidestillede punkter begyndende med »at«, ligesom man heller ikke venter at finde et mindeord over et dødt spædbarn mellem regnskabet fra Vellev sparekasses første driftsår 1872 og folketællingslister fra præstegården. Henvisninger i teksten *skal* være i orden, når en bog sættes i trykken, – det forsømmes i bogen om Hvorslev-Gerning, og bogen om Vellev mangler indholdsfortegnelse, for blot at nævne nogle få formelle brist.

Hvis denne form for historie skal give godt udbytte, er jeg tilbøjelig til at tro, at netop det formelle må gøres til hovedsagen. Det mest konsekvente eksempel, jeg kender på dette, er den skånske historiker Curt Wallins udgave af »Tommarps Urkundsbok 1085–1600«, bd. I (1962), hvor kilden er klart adskilt fra historikerens kommentar og forsynet med oplysninger om overlevering og tryk-

udgaver. Denne løsning kan næppe anvendes med udbytte hvorsomhelst, men princippet kan overføres på det stof, der fremstilles i disse to bøger. Hvis man redegør for sit indsamlingsarbejde, forklarer hvorledes man har bearbejdet sit materiale og tydeligt angiver sine hjemmelmænd: Historiske fremstillinger, erindringer, aktudgaver, breve, utrykte kilder eller mundtlige fremstillinger, kan læseren få et overblik over historikerens redskaber, og en sådan bog vil kunne inspirere til fornyet arbejde med lokalhistoriske problemer.

I disse to arbejder flyder fremstillingen uheldigt mellem kildeudgaven og den historiske fremstilling, men derved bliver det klart for én, at sognet, den administrative enhed, ikke er et tilstrækkeligt incitament for historisk fortælling. Man behøver tillige en saglig dimension, – en problemstilling, om man vil, og den er ikke topografisk bestemt. Men når den er fundet, kan man med sognet som fast enhed søge til bunds i sit emne, drage paralleller med omverdenen, gå frem og tilbage i tid – alt efter behov –, og i det hele give sin fremstilling dybere perspektiver.

Efter min mening kunne man f. eks. vælge et emne fra det 18. eller det 19. årh., en periode, der for de fleste nok står som bondestandens epoke. Kildesituationen er bedre end tidligere, og politiske og religiøse bevægelser, der rækker ind i det 20. årh., giver lokalhistorikeren gode muligheder at skrive historie på. Således nævner Anker Vestergaard f. eks. et område, man gerne havde set uddybet: Sognets reaktion på vækkelserne i det 19. årh. Han citerer en anonym kilde (?), der karakteriserer »en del familier [i sognet] . . . som de stille i landet«, ligesom han enkelte steder omtaler menighedsrådslivet og sammenligner sognets kristendom med det øvrige Jylland. Det bliver ved antydningerne, men her findes dog et solidt udgangspunkt i det store værk om »Vækkelsernes frembrud i Danmark«; anlægget i Vestergaards bog gør det umuligt for ham at stoppe op og fordybe sig.

H. Jessen Hansen skriver i det tredje arbejde, bogen om Plovstrup nord for Ribe: »Ligesåvist som det . . . er, at der må gå tråde fra de nulevende til de første mennesker, hvilke disse end har været, ligesåvist er det, at der må gå tråde fra disse første til de sidste mennesker, hvordan de end bliver, og hvorlænge det end varer«. Jeg tror, at det er en betragtning, som mere eller mindre bevidst kan have spillet en rolle for forfatterne til de to sognehistorier. For H. Jessen Hansen derimod har denne bevidsthed været af afgørende betydning. Hans fremstilling styres nemlig af et historiesyn, der er tæt forbundet med en forestilling om slægten som bærende faktor. De historiske vidnesbyrd illustrerer naturligt dette helhedssyn, og således kommer fortællingen om det ældste Plovstrup med de mange kæmpehøje og folkevisen om Sorteplow, matriklerne, udskiftningen i 1784 og minderne fra det 19. årh., til at udgøre ét hele med to modsatte perspektiver: Herremanden, der glider ud af sognets historie, og bondestandens gradvise frigørelse. Fremstillingen kulminerer med fortællingerne fra det 19. årh., og her står billedet af H. Jessen Hansens far stærkt. Han skildres som bonden af en ny tid, der kunne alle en landmands gøremål til fuldkommenhed (undta-

gen at malke, – det var en kvindesyssel), og som deltog aktivt i offentligt arbejde. Han var således vinterlærer, en tid medlem af sogneforstanderskabet, medlem af bestyrelsen for den »Frie Fattigkasse«, ligesom han forestod byggeriet af vandingskanalerne langs Kongeåen.

»Plovstrup« er en meget personlig bog, og den er velskrevet på en måde, man sjældent ser i dag. Forf. har et godt historisk greb på sin fremstilling, og han er ikke mindst bekendt med den nødvendige historiske litteratur. Den bærende ide er vel typisk for bogens affattelsestidspunkt, – den er skrevet omkring 1930, men udgivet posthumt. Som brostensbarn er jeg i grunden fremmed overfor den slægtsbevidsthed, der behersker fortællingen, men det er samspillet mellem slægten og hjemstavn, der gør denne bog fængslende. Topografien alene formår det ikke.

Steen Ove Christensen

HENRIK FANGEL: »HADERSLEV BYS HISTORIE. 1800–1945 1«. Udgivet af Haderslev Bank, 1975. ill., 574 s. kr. 80.

Når man som etnolog/kulturhistoriker beskæftiger sig med sammenlignende studier af danske købstæder, er det påfaldende, at man snarere går til enkelte tværgående værker som f. eks. Hugo Matthiessens end dykker ned i det dog så store udvalg af købstad-historiske monografier. Det skyldes ikke så meget vanskelighederne ved at drage sammenligninger ud fra et så uensartet materiale som, at der egentlig er ret lidt at hente.

En af grundene hertil er disse byhistoriers tit meget »officielle« synsvinkel, dvs. at byens liv og historie er ordnet efter administrationens opdelinger og opfattelser. Hvem kender ikke kapitelovertskrifterne: »Byens styre. Det politiske liv, Kirke, Skole, Fattigvæsen, Havnen, Moralen«, etc? – Til allersidst sniger byens sociale og kulturelle liv sig ind, men stadigvæk behandlet ud fra officielle akter, såsom byråds- politi- og foreningssager, hvad der afstedkommer en ligelig blanding af anekdoter og personalia.

Men ved læsningen af »Haderslev Bys Historie« opdager man hurtigt, at værket ikke alene er særdeles grundigt, men også skrevet ud fra et her i landet nyt og sjældent konsistent syn på, hvad en bys historie er. Fangel ser byen Haderslev som en struktur, bestående af forskellige sociale grupper, der gennemlever en økonomisk og kulturel udvikling, som ses i sammenhæng med den tilsvarende udvikling i hele det dansk-nordtyske område.

Med dette som basis forklares derefter de politiske og nationale strømninger. Ved at de sociale grupper deltager forskelligt i den økonomiske og sociale udvikling, udvikler grupperne også forskellige vurderinger, interesser og dermed standpunkter i det politiske liv. – Her viderefører Fangel traditionen fra Gottlieb Japsens storartede værk: »Den nationale Udvikling i Aabenraa 1800–1850«

(1961). I begge byer bevirkede de større handlendes orientering mod Hamburg, at de efter 1840 hældede mod Slesvig-Holstenismen, mens håndværkere og skibstømrere blev dansksindede. I modsætning til Aabenraa, der dengang havde et endnu ret indifferent opland, tog Haderslevs opland ivrigt del i kampen, især med støtte til Hiort-Lorenzen. – Et pres, der nok betød mere i Haderslev med det store opland end i en by som Aabenraa.

Ved en næranalyse af periodens petitioner og underskriftlister prøver Fangel at bestemme de politiske grupperingers sociale baggrund. Men han påpeger samtidig forstyrrende faktorer som økonomisk pression, pludselige stemninger o.l.

Nyt for sønderjysk historieskrivning er det, at Fangel tillige tager sig af det »Tredie standpunkt«. Byens underklasse, der udgjorde over 50 % af befolkningen deltog så godt som ikke i nationalpolitik. I disse befolkningslag lyttede man først og fremmest til religiøse lægprædikanter som M. A. Sommer (1853–56).

I et udmærket skema s. 404 viser Fangel hvorledes de 3 standpunkter var befolkningens »politiske profil«. De 2/3 af indbyggerne, der ikke tog del i den politiske kamp, hører til de lag, der aldrig efterlod sig skriftlige eller materielle vidnesbyrd. – Hvor skævt et billede må da ikke de byhistorier give, der holder sig til de skrivende grupper!

Fangel prøver på forskellig måde at få indsigt i det store flertals liv: Blandt andet afslører svendevandringerne sig som en ofte slet skjult arbejdsløshed. Den gamle vandre-institution, der fungerede som både skole og arbejdskraftsudveksling, var således ved at sprænges af nye sociale forhold. – Ligeledes giver sager om fattigforsorg, hjælp og spisekøkkener et indtryk af, hvorledes selv meget små konjunkturudsving resulterede i omfattende sult og nød. – Endelig påvises, hvorledes et meget stort byggeri i 1850'erne ikke gav underklassen spor mere boligplads, – tværtimod! At stor byggeaktivitet ikke er socialt jævnt fordelt er velkendt (Berlin 1870, Aabenraa 1900, osv.).

Ved siden af skildringerne af levevilkår konfronterer Fangel også bogen igennem »rig og fattig«. – Denne konfrontation kan i historiske fremstillinger risikere mere at fremkalde en anakronistisk social indignation hos læseren på fortidens vegne end give et sandt billede af datidens reelle bevidsthed.

En anonym smædeviser om byens »fine« synes dog at vise, at spændingerne lå lige under overfladen: Næstsidste vers lyder:

»De (Herrerne i byen –) skal kuns tage dem lidt i Agt
thi fattige Folk er ei saa forsagt!
De skal snart høre et underligt Spil
De snart ham paa Pelsen komme vil –«

mens sidste vers udtrykker ønsket: »Gid alle deres Rumper var sammensyet«. Her er den danske empire-hygge borte!

En anden form for by-opfattelse, som indtil i dag næsten kun har været brugt

i Sverige og delvis Frankrig, er den *økologiske*. – Dvs. at se byen som et rumligt kompleks, bestående af fysiske miljøelementer (huse, gader, kvarterer) med et socialt indhold. Miljøhistorikeren vil vise det stadige samspil fysisk-socialt miljø. Overleverede kvarterer kræver f. eks. en stadig stillingtagen (brud, tilpasning eller videreførelse af deres tradition), samtidig med at nye bygninger og kvarterer kan vise ændringer i såvel social struktur som vurderinger m. h. t. hvor og hvordan man ønsker at bo.

Flere steder foretager Fangel en næranalyse af kvarterer, f. eks. en karré, hvor borgerskabets gårde mod hovedstrøget modsvares af gamle og nye lejevåninger mod sidegaderne. Andre steder påvises den ændring af de sociale miljøers fordeling i byen, der tog fart efter 1840–50. Nye kvarterer i byens udkant tiltrak borgerskabet, mens de ældre kvarterer i sidegaderne blev overladt til en deroute, der forstærkedes af håndværkets proletarisering og butikshandelens samling om hovedstrøget. – Udviklingens slutpunkt ses i vore dages Haderslev: »Slotsgrundens« fremskredne forfald har udløst kamp mellem bevaringsinteresser og nedrivningsmani. Forholdet mellem huse og beboere er en gammel etnologisk interesse. For historikere er det mere uvant. – Men skal begrebet »byhistorie« føres ad nye veje, kan man roligt vove sig længere ind i kultur- og miljøhistorien. Skulle nogle synes, at »Haderslev« med 558 sider til perioden 1800–64 er nået op i overkanten af det rimelige, bør det derpå påpeges, at det er afsnit som Skole, Kirke, Havnesag og Bystyre, dvs. resterne af den »officielle« historieskrivning, der evt. kunne have været kortere.

Hvor bevidst Fangels forhold til by-økologien er, ved jeg ikke. I fremstillingen savner man i hvert fald et af by-økologiens vigtigste værktøj: Kortene. Der er kun eet illustrerende kort i bogen: Over periodens nybyggeri s. 72–73 – og det er i øvrigt ret forvirrende, idet det kun medtager byggeri på »bar mark«. Med Haderslevs fine grundkort-materiale havde der været mange muligheder. Man kunne have taget et hus eller en karré og indtegnet familiestrukturer og erhverv ved hjælp af symboler, antal personer pr. hus, husenes alder, størrelse og anvendelse etc. – Eller man kunne have taget større dele af byen og indprikket erhvervs-, befolknings- og socialgrupper, tjenestefolk, lærlinge og svende/kommis'er i husstandene etc. (For meget jævnt fordelte befolkningsgrupper vil en indprikkning dog ikke være illustrativ). Og for alle punkter ville en sammenstilling af flere tidssnit have kunnet give mere end megen tekst.

M. h. t. grafiske fremstillinger må hovedsigtet i øvrigt være, at man så enkelt som muligt fremlægger nogle relevante indikatorer for det, der skal vises, f. eks. kvarterspræg. Her er især karakteristikken af en række udvalgte gader i tabellerne s. 68–74 god. Ved en sindrig udregning af et socialt gennemsnitstal (for husstandene) fås en fintmærkende registrering af op- og nedgange i gadernes sociale profil. Knap så instruktive er kurverne s. 62–63 over kvarterernes bygningsbestand. Dels bruges de officielle »kvarterer«, således at naturlige regioner i byen ikke udskilles, dels gemmer der sig mange uens miljøbegivenheder bag tallene.

I kritikken vil jeg ellers ikke gå i enkeltheder. – Blot vil jeg anmærke brugen af begrebet »storfamilie« (s. 50), som synonymt med f. eks. »tre-generationsfamilie«. Inden for international familieforskning er man imidlertid enedes om at forbeholde »storfamilie«-betegnelsen til familier, der omfatter flere (erhvervsaktive) ægtepar. Kernefamilie + bedsteforældre ell. andre slægtninge benævnes derimod blot: »Udvidede familier«.

Generelt kan om »Haderslev Bys Historie« siges, at mange af kapitlerne vil kunne indgå som et vigtigt led i de sammenlignende social- og miljøstudier, der er så hårdt tiltrængte for de danske købstæders vedkommende. Allerede nu viser der sig interessante aspekter for en, der har arbejdet med nabobyen Aabenraa. Især falder den store tidsforskydning i udviklingen i øjnene: De integrerede store hushold (hushold med lærlinge, svende og kommis'er m.fl. boende), der var den vigtigste form for arbejdsorganisation i det tidlige 1800-tals byer, synes allerede omkring 1850 at være i opløsning i Haderslev. Dels konstaterer Fangel en overgang fra tyende til løs og lønnet arbejdskraft allerede mellem 1803 og 1860. Dels er der allerede omkring 1860 sket en specialisering af handelen, således at der er tegn på opsplitning af købmandsgårde i detail, en gros og andre funktioner. I Aabenraa stiger arbejderantallet først efter 1840–50 og ingen købmandsgård opdeles før 1900. (Hvorfor ingen af købmændenes storhushold formindskes før dette tidspunkt).

Lige så udpræget er Haderslevs tidlige industrialisering med deraf følgende udvikling af en industriarbejderklasse.

Ser vi på gruppen af håndværkssvende, havde allerede 60 svende egen husstand i 1835, – og i 1860: 190, mens tallet i Aabenraa endnu 1890 kun var: 18! – Imidlertid arbejdede 129 af svendene i Haderslev 1860 på jernstøberierne. Ved opdeling af befolkningsgrupper giver dette et analytisk problem: grænsen mellem håndværker og arbejder. Overgangen fra »svend« til »arbejder« er et vigtigt led i periodens kulturforandring og bevidsthedsdannelse, – parallel med overgangen fra »mester« til »fabrikant«. Denne diskussion bliver først aktuel i Aabenraa ca. 1880–90.

»Haderslevs Bys Historie« er forhåbentlig et varsel om en ny æra for købstadmonografierne. En ny tid, hvor der dels fremlægges et selvstændigt og sammenhængende syn på byerne og deres udvikling, – dels forsøges at give hele befolkningen en historie. – Og hvor man ved at give en omfattende kultur- og miljøhistorie kan give både læseren en forståelse for, hvorfor hans by har det udseende og den struktur, som den har, og forskeren en kilde ved komparative studier. Det værk, som Aabenraa blev spist af med så sent som 1974, er forhåbentlig de gamle byhistoriers sidste suk –!

J. Peter la Cour Dragsbo

JOHS. EWENS: JORDFÆLLESSKAB OG UDSKIFTNING PAA FÆR-ØERNE. FAMIEN BYGD. *Historisk indledning af E. A. Bjørk. Udg. af Selskabet til Udgivelse af færøske Kildeskrifter og Studier. 423 s. + 3 kort og 3 skemabilag. Kbh. 1975 (= FÆROENSIA vol. X). Kr. 138.*

Forfatteren til beretningen om udskiftningen af den færøske bygd Famién vil være mange ældre læsere af FoN bekendt for den enestående hjælpsomhed, hvormed han kom benyttet af Matrikelarkivets historiske materiale imøde. Specielt færøinteresserede vidste desuden, at han lå inde med værdifulde oplysninger om det gamle bondesamfund på øerne i Atlanterhavet. Det skyldtes dels, at han selv var født og opvokset i en færøsk bygd, dels at han havde deltaget aktivt i omformningen af det færøske bondesamfund ved at have forestået den første egentlige udskiftning i 1928–30 af bygden Famién på den sydligste af øerne. Ved samtaler med Ewens stod det hurtigt klart, at en redegørelse herfor ville være af væsentlig betydning for forståelsen af de færøske landboforhold, men han stillede sig i begyndelsen tøvende overfor opgaven, hævdede at han ikke var en pennens mand og veg ialtfald tilbage for at gå ind på alle detaljerne i udskiftningsforløbet, især dem, der skabte de personlige konflikter mellem bønderne indbyrdes og mellem dem og ham som leder af udskiftningen. Der kunne ellers have været fastholdt et vigtigt materiale til belysning af den givne situation, der i meget må have været lig med de forhold, der rådede ved udskiftningen af dansk landbrugsjord. år 1800.

For at forstå selve udskiftningsforløbet, som det skildres af Ewens hovedsageligt gennem tabeller, fortegnelser og opmålinger, er det nødvendigt at have et alment kendskab til det færøske bondebrug. Ewens henviser selv til de fortræffelige indberetninger fra landfoged Lunddahl i 1843, der er aftrykt i Tillæg til Forslag og Betænkninger afgivne af den færøske Landbokommission (1911), men som en kolossal gevinst for den foreliggende bog lykkedes det at få dommer E. A. Bjørk til at udarbejde en oversigt over jordfællesskab og udskiftning på Færøerne, der optager de første 41 sider + 6 sider værdifulde noter. Hverken Ewens eller Bjørk så bogen færdigtrykt. For Ewens var det afrundingen af et livsværk, for Bjørk havde man håbet, at det en dag ville lykkes ham at give os det værk om færøsk bonderet, som han på så inspirerende måde havde lagt op til gennem sine fyldige stencilerede oversigter og en række af korte studier (se FoN XXII, 1964, 167 ff.).

En af de interessante ting i Landbokommissionens materiale var den oversigt over ejendomsforholdene i bygden Sand med et kort over indmarkens lodder og tilliggendet til et enkelt bondebrug. Gennem Ewens kortmateriale og bilag får vi nu belyst samme forhold fra Famién samt tilhørsforholdet mellem indmarkslodder og udmarken (fælleden) og endelig, hvordan indmarksjorden fordeles sig på de enkelte ejere efter udskiftningen. Til yderligere belysning af dette kan inddrages de 3 skemabilag, der angiver ejendomsforholdene i henh. 1855,

1891 og 1928. Der er således et godt materiale til belysning af et af de helt karakteristiske forhold ved det færøske bondebrug med dets stærke opdeling af jord ved arveskifte, som Bjørk gør detaljeret rede for i sin indledning. Opsplitningen af agerjorden var vel knap så ekstrem i Famien som i en del andre bygder. I Sand vistest således ejendomsforholdet til en enkelt bonde, der havde ikke færre end 95 parceller, men alligevel var opsplitningen markeret nok i Famien og gav store vanskeligheder at få udlignet ved udskiftningsforretningen.

I et efterskrift har udgiveren Jørgen Rischel gjort opmærksom på en række problemer, som rejste sig under arbejdet ved at udgivelsen trak ud i flere år, så Ewens på grund af alder måtte afstå fra at deltage i det praktiske arbejde hermed, og ved at da værket forelå i korrektur var såvel han som Bjørk døde. Trods de problemer, der derved må siges ikke at være fuldstændig løst, må man hilse det foreliggende værk som en væsentlig gevinst for det fortsatte studium af landboforholdene på Færøerne.

Holger Rasmussen

**ROBERT JOENSEN: HØGTIDIR OG VEITSLUHALD Á VERTRI.
*Klaksvík 1974, 112 s.***

I det store samleværk: Nordisk Kultur forekommer omtalen af færøske forhold uhyre sjældent. I bindet om årets højtider kun en eneste gang, nemlig ved rede-gørelsen fra Olavs-kulten, og det er jo næsten uundgåeligt, eftersom Olaidagen er en af de største færøske festdage. Det er derfor meget velkomment, at der nu foreligger en bog om højtider og gæstebud i vinterhalvåret af den produktive forfatter Robert Joensen i Klaksvík. Eftersom bogen er trykt på færøsk, er benytterkredsen jo nok begrænset, men der findes et 6 sider stort resumé på dansk, hvori hovedlinierne trækkes op.

De færøske vinterfester er ikke begrænset til de faste festdage som jul, nytår, fastelavn o. s. v., idet vintertiden var bekvem for afholdelse af andre gilder, fordi man da havde god tid og tilstrækkeligt med forsyninger af festmad efter slagtingerne i oktober–november. Derfor henlagdes f. eks. barselgilder og begravelsesgilder også til denne tid, selv om begivenhederne iøvrigt havde fundet sted tidligere på året.

Listen over de forskellige gilder i vinterens løb er lang og behandlet af forfatteren mere eller mindre udførligt. Det er helt naturligt, at der findes mange overensstemmelser med tilsvarende fester i det øvrige Norden, og det er vigtigt at kende disse overensstemmelser, men lige så vigtigt er det at stifte bekendtskab med de særlige færøske former. Et enkelt forhold skal trækkes frem. Det har fået et kort signalement i 2-bindsværket: Færøerne (Kbh. 1958), hvor Hedin Brú beskriver det gamle bondesamfund. Det hedder her: »I dansetiden (om vinteren) havde hver bygd sin særlige festaften, hvor folk fra nabobygderne kom på be-

søg; een bygd kunne have nytårsaftnen, en anden helligtrekongersaftnen o. s. v. En sådan aftnen var hele bygden rede til at tage imod gæster«. Joensen giver en nærmere redegørelse for denne særlige institution og belyser den med eksempler og et udbredelseskort. Det skal bemærkes, at hans beskrivelse her og i det hele taget holder sig til den nordøstlige del af Færøerne, hvor han selv er vokset op, og at den bygger på egne oplevelser samt på meddelelser fra en række hjemmelsmænd og -kvinder, der anføres i slutningen af bogen. Det havde været ønskeligt og ville have gjort bogen værdifuldere, om han i teksten havde anført, fra hvilken lokalitet eksemplerne var hentet. Nu sker det kun i visse tilfælde.

Trods denne mangel er bogen et værdifuldt bidrag til de nordiske festskikkens historie også ved de mange konkrete småtræk, der kommer med ved omtalen af de enkelte gilder. En litteraturfortegnelse savnes heller ikke, men den er desværre ikke udtømmende. Bl. a. mangler en henvisning til den omtale af julebygder på Norderøerne, som forfatteren selv gav i et færøsk julehæfte i 1959 (Robert Joensen: *At halda jólini*, i: Haganlig Jól 1959).

Holger Rasmussen

MONIKA MINNHAGEN: *BONDENS BOSTAD. En studie rörande boningslångans form, funktion och förändring i sydöstra Skåne. Skrifter från Folkliivsarkivet i Lund nr 15, Lund 1973, 161 sider ill. Sv. kr. 29.*

Bogen er en redegørelse for byggeskikkens udvikling i 1800-årene i Østskåne, det såkaldte Østerlen, hvor forfatteren har lagt hovedvægten på stuehusene.

Kildematerialet er fortrinsvis synsprotokoller, opmålinger samt billedmateriale og optegnelser i Folkliivsarkivet i Lund. Dette bruges til – i meget korte kapitler – at beskrive en række enkeltelementer: Gårdens anlæg (bl. a. stuehusets placering i gården), bygningsmateriale, rummene: køkkenafdelingen, opholds- og soverum, opbevarings- og repræsentationsrum. Forfatteren opstiller herefter 3 rumtyper, knyttet til henholdsvis 1700-tallet (type A) og 1850–1900 (typerne B + C). Hun viser, hvorledes stuehusets planløsning med forstuekøkken erstattes med en planløsning, hvor stuehuset opdeles i en hverdagsdel og en repræsentationsdel ved hjælp af en gennemgående forstue eller 2 forstuer (eller evt. en kombination af disse 2 muligheder). Til sidst forsøger hun ganske kort at sætte udviklingen i relation til nyheder i samfundet (borgerlige boligidealer, stilmoder) og deres formidling, samt udskiftningen ca. 1780–1830 og den økonomiske højkonjunktur 1850–70.

Det er positivt, at vi her har fået en beskrivelse, der følger gårdstuehusenes udvikling også *efter* 1850. Vi får desuden mange eksempler, hvor man følger en enkelt gård og dens ombygning, og kan derfor følge udviklingen på mikroplan.

Bogen viser også (uden dog forfatteren understreger det) et vigtigt forhold ved huse: at de ved at holde i mange generationer udgør en tradition, som beboerne/ejerne tvinges til at tage stilling til: ombygning, nedrivning eller blot fortsat tilpasning som hos de fattigste husmænd. Her er belysningen af de nye materialer efter 1850 (tegl, tjærepap, jernbjælker, etc.) også vigtig.

Af interessante resultater, der fremlægges, er dels påvisningen af, at de sociale forskelle i 1700-tallet kun betød forskelle i gulvareal, men ikke i planløsningerne. Måske er denne manglende forskel grunden til, at det nogle steder i bogen er vanskeligt at se, om der tales om gårdmænd eller husmænd? Der gøres ikke så meget ud af at placere oplysningerne i det sociale miljø, hvorimod tidspunkt og lokalitet omhyggeligt nævnes.

Interessant er også, at udskiftningen ikke betød nogle umiddelbare ændringer i stuehusenes ydre og indre. Af 1800-tallets markante tendenser kan udtrages – også her uden forfatteren specielt pointerer det – dels boligens stigende differentiering: i hverdagsdel og repræsentativ del, dels den fysiske adskillelse mellem tjenestefolk og gårdfolk, hvad der f. eks. giver sig udslag i dagligstuens opsplitning i soverum, folkestue og finrum.

Der er således mange interessante forhold, der berøres, men fremstillingens karakter af et katalog over hus- og rumtyper, materialer og teknik gør, at man hele tiden synes, at her er et interessant aspekt, hvorefter forfatteren imidlertid straks går videre. Man spørger sig uvilkårligt, hvem bogen henvender sig til. Til »almindeligt« interesseret publikum? Er den et oplæg til undervisningsbrug, til fagkredse?

Bogens mål, at dokumentere byggeskikken i området, hvor der nu i stigende grad foretages moderniseringer, er sådan set opfyldt, idet bogen *beskriver* byggeskikken, hvad der er orienterende, også for danske bygningsforskere.

Imidlertid benytter forfatteren ord, der for andre etnologer giver visse forventninger, som desværre ikke indfries. I undertitlen loves et studie af beboelseslængens form, funktion og forandring. Stort set er det næsten kun formen, der studeres, ordet funktion behandles faktisk ikke. Det samme gælder ord som behov, der iflg. indledningen tilsyneladende skulle være nøgleord. Afsnittet om forandringernes baggrund kommer kun i meget ringe grad ind på samfundsstrukturer, og ordet urbanisering nævnes slet ikke. Det er især bemærkelsesværdigt, da forfatteren iøvrigt gør brug af Börje Hanssens bog *Østerlen* (Ystad 1952), hvori dette begreb tages op.

En anden ting er, at det kan diskuteres i hvor høj grad, at alene en *beskrivelse*, inden for de rammer som forfatteren har stillet, er et tilstrækkeligt *formål* for sådan en undersøgelse.

Det ville sikkert have været frugtbart, om forfatteren havde beskæftiget sig mindre med 1700-tallets sparsomme materiale, og i stedet gået i dybden med de nævnte forhold ud fra det mere righoldige materiale (arkivalier, optegnelser m. m.), der findes nærmere vor tid.

Jens Peter la Cour Dragsbo og Grete Rung

Historiske noter rummer bidrag af arkivar Susanne Krogh Bender (S.K. B.), stud. mag. Steen Ove Christensen (S.C.), mag. art. J. P. la Cour Dragsbo (P.D.), stud. mag. Søren Ehlers (S.E.), stud. mag. Ole L. Frantzen (O. F.), overinspektør Peter Michelsen (P. M.), overinspektør Holger Rasmussen (H.R.) og redaktøren (usigneret).

Kriseinstitutioner i Norge blev oprettet i 1807 og årene derefter til administrationen af de norske anliggender, medens forbindelsen til København var så godt som afbrudt. Blandt disse institutioner var regeringskommissionen, som i tiden 1807–1810 skulle besørge sagerne sammen med vicesatholderen, som fra 1810 alene overtog sagerne. Udover disse overordnede organer fandtes institutioner for finanser, forsyning, sundhedsvæsen, retsvæsen og prisesager. Det norske rigsarkiv har i 1973 udsendt en registratur, »Registraturar over arkiv frå Kriseinstitutionar 1807–1814 (1817)«, som er en offset-udgave af en i 1936 fuldført renskrift.

Militære institutioner og reviderede regnskaber er ikke medtaget.

Ud over selve registraturerne over de nævnte organer indeholder denne publikation meget fyldige og særdeles nyttige indledninger med redegørelse for oprettelse, kompetenceområde,

medlemmer, administrationsgang og arkivopbygning. Ved disse administrationshistoriske afsnit bliver den foreliggende registratur et værdifuldt hjælpemiddel til studiet af norske forhold under Napoleonskrigen.

Jeg kan dog ikke lade være at bemærke, at bestræbelserne for at undgå det danskprægede »bokmål« kan give udslag, som virker pudsige. Et eksempel på overskrift plus begyndelsen af en indledning: »Overprovideringskommissionen 1812–1814. Yverprovideringskommissionen er oppnemnd . . .« (s. 71). Ganske tilsvarende eksempler findes på siderne 91 og 97.

S.K.B.

Mere udadventd virksomhed har i de seneste år været kravet til videnskabelige selskaber og udgiversammenslutninger. Et af de mest betydningsfulde, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, har ved den for nylig tiltrådte administrator, dr. phil. Erik Dal, udsendt »Det danske Sprog- og Litteraturselskabs virksomhed og opgaver« (1975), der redegør for selskabets oprettelse og udvikling, publikationslinie og mangeartede opgaver.

Nordisk konservatorforbund, der har dansk adresse på Nationalmuseets konserveringsanstalt i Brede, har siden

1965 udgivet et nobelt lille tidsskrift, *Meddelelser om konservering*, som det kan være nyttigt for kulturhistorikeren at kende. Nok består godt halvdelen af tidsskriftets indhold af artikler med teknisk indhold, thi konservators arbejde hviler i høj grad på normer hentes i de eksakte videnskaber, men et løst udvalg af artikler med et mere alment kulturhistorisk sigte viser tidsskriftets bredde. Ove K. Nordstrand skriver om *De ældste danske illuminerbøger og deres kilder* og meddeler en kronologisk fortegnelse over danske illuminerbøger (1. rk. hft. 6). Mogens Larsen redegør for maleteknikken i *Tamdrup kirkes kalkmalerier* (2. rk. hft. 4), og Lucien Hecklen fortæller om intarsiakunsten i Europa og *Intarsiaprædikestolen i Skævninge kirke* (2. rk. hft. 3). Om en restaurering af et billede på museet på Frederiksborg slot og identifikation af dets kunstnersignatur kan vi læse i Peter Bondesen og Arthur Ketnath: *Gabriel Engels: David og Bathseba (1649)* (2. rk. hft. 2). Et forstudie af Erik Moltke til dennes store monografi om Bernt Notke (1. rk. hft. 5) følges op af to bidrag; Mogens Larsen gør status: *Århus domkirkes højaltertavle, en farveundersøgelse. Malertradition – værkstedstradition, en konklusion* (1. rk. hft. 9), og Adam Raft gør *Et forsøg på at bringe Århus højalters maleteknik ind i en historisk og geografisk sammenhæng* bl. a. ud fra vor viden om middelalderlige recepter som de kendes litterært (1. rk. hft. 10). I *Meddelelser om konservering* præsenteres læseren for et samarbejde mellem humaniora og naturvidenskaberne. Tidsskriftet udkommer to gange om året,

men hæfterne sælges enkeltvis. Prisen er 15 kr. pr. hæfte for den afsluttede 1. række på 10 hæfter og 20 kr. pr. hæfte for den løbende 2. række. En samlet indholdsfortegnelse for 1. række findes indlagt i 2. rækkes 2. hæfte.

S.C.

Møde og Fest er titlen på Nationalmuseets etnologiske undersøgelses spørgeliste nr. 35 og er udarbejdet af Margaretha Balle-Petersen, Lars Holst, Ole Højrup og Marianne Zenius. Mens de tidlige spørgelister koncentrerede sig om de mangeartede praktiske gøremål i landbosamfundet før produktionsomlægningen og moderniseringen af dagliglivet, så tager denne spørgeliste sit udgangspunkt i den forandring, der satte ind i slutningen af forrige århundrede: »Omkring århundredskiftet havde landbefolkningen begyndt at få mere tid til overs. Mange af den gamle tids arbejder som bagning og brygning, kartning og spinding, og for mændenes vedkommende især den langvarige plejltærskning ophørte efterhånden«, hedder det til indledning. Forsamlingshusets indretning og funktion står i centrum, og man kan i denne forbindelse gøre opmærksom på, at Fridlev Skrubbeltrang i det dansk-amerikanske blad »Kirke og Folk«, 15. dec. 1972 i en erindringsartikel »Træk af kulturlivet i en nordjysk egn i tiden før 1914« har beskrevet de funktioner og det miljø, spørgelisten søger at få belyst.

Mål og vægt – hvor ofte har man ikke brug for oplysninger om ældre mål – og vægtangivelser! Fællesforeningens

håndbogsserie har siden 1967 omfattet et bind herom, forfattet af Poul Rasmussen, som nu har omarbejdet og udvidet 2. udgaven, der er udkommet i 1975.

»Mål og vægt« har i 2. udgaven ligesom i 1. udgaven både sagligt og alfabetisk ordnede afsnit, hvoraf de sidste i den nye udgave omfatter ca. 30 nye ord. De to afsnit om møntforhold der fandtes i 1. udgaven, er beklageligvis udeladt; det leksikalsk opstillede afsnit om danske mønter 1500–1700 var ellers e. m. m. den lettest tilgængelige oversigt over dette ofte indviklede emne.

Til gengæld er håndbogen nu udvidet med et afsnit om systemer af mål og vægtenheder, herunder Ole Rømers system, og med et afsnit om mål og vægt efter det metriske system.

Bogens mest omfattende af de sagligt ordnede afsnit – middelalderlige jordmål, bymål og jordvurderingsenheder – er blevet omarbejdet, og forfatteren har heri bl. a. kunnet drage nytte af de resultater, som er frugten af det nordiske ødegårdsprojekt.

Denne bog bør ikke mangle i noget historisk bibliotek.

S. K. B.

O forna tiders kvinnor (LTs förlag, Stockholm) er en række essays om kvindens situation i fortid og nutid; i middelhavsområdets kulturer t. o. m. klassisk tid, i Skandinavien t. o. m. middelalderen, og i (dele af) den tredje verden indtil i dag. Samlingen er vokset ud af en kvindeudstilling på Historiska Museet i Stockholm, men en kvindehistorie er det ikke blevet, dertil er den for tilfældig. Flere af for-

fatterne begår den fejl at forveksle populærhistorie med det upræcise og udokumenterede essay, og man lades ofte utryg under læsningen.

Lidt uden for helheden står Inger Wadströms artikel: *Kvinnosyn i medeltida kyrkmåleri*, – med sit overskuelige materiale og forsigtige ræsonnementer. Det er en oversigt over kvindens roller i det senmiddelalderlige kalkmaleri, og resultatet kan med gavn anvendes på danske forhold. Overfor dette bidrag – forunderligt uden jordforbindelse – står Aron Andersons *Kvinnan på medeltiden*, som skildrer kvindens vilkår ene ud fra kirkens og teologiens idealiserende kvindesyn. At middelalderens litteratur ikke slår til, når vi skal skrive kvindens historie, kan man også se i Lena Thålin-Bergmans velskrevne *Sköldmör och slottsfruar*; Lena Thålins ærinde er at afstikke kvindens juridiske ramme i middelalderen, men vi når, stort set, kun så dybt som Eddaens Brynhilde og vor viden om Margrethe I af Danmark tillader.

Hvor er etnologien og det tværfaglige samarbejde i denne middelalderhistorie? – En bog, der ved sine mangler, bør vække til eftertanke hos den, der arbejder med oplysningsarbejde.

S. C.

Standspersoner, godtfolk og almue var titlen på et radioforedrag, P. Riismøller holdt i 1959. I *Folk og kultur 1974* er manuskriptet trykt til erindring om museumsmanden Peter Riismøller. Ligesom hans fortræffelige »Sultegrænsen« viser det lille foredrag Riismøllers evne til at formidle egne

erindringer og indtryk i en bredere skildring af samfundsforholdene.

Brydninger. Øvelser i nyere dansk kirkehistorie er led i Gjellerups serie om kristendomskundskab og sigter fortrinnsvis mod seminarieundervisningen, men vil også være nyttig i andre sammenhænge. Her er samlet en række væsentlige og ofte sjældent anvendte tekster fra det 19. og 20. århundrede, hvor de kirkelige retninger er stærkest repræsenteret. Enkelte tekster behandles i såkaldte »modelgennemgange«, desuden gives kortfattede kirkehistoriske oversigter, en solid litteraturliste og mange gode forslag til supplerende kildelæsning.

S. E.

Kongehus og kvækere. I sin tid behandlede Bjørn Kornerup såvel kvækerpropagandaen i Danmark som den kontakt, der havde været mellem et par af de ledende kvækere og Christian VIII og hans dronning. I Kirkehistoriske Samlinger 1975 kan Finn Friis nu uddybe dette sidste med fund af breve fra Caroline Amalie til den kendte filantrop og pædagog Elizabeth Fry samt Elizabeth Frys breve til dronningen. Efter en redegørelse for kongeparrets kontakt med kvækerne følger ialt 22 breve af korrespondencen aftrykt, hvor det især er spændende at stifte bekendtskab med Elizabeth Frys måde at skrive på – ligefrem og kontant.

H. R.

»Gudmoders billede« er en miniature, forestillende Alice Tutein, gift Cookney (1829–98). Hendes historie skild-

res i »Kulturminster« 1973 af Chr. Waagepetersen. Historien om denne unge pige, der fik en søn med en maler, blev skilt fra sin mand og senere gift med en rig englænder, er første gang benyttet litterært af Vilhelm Bergsøe i »Fra Piazza del Popolo«, hvor »Signor Naso« er Cookney, den norske kunstner Malm maleren, og Sigrid den unge pige. – Også andre forfattere, som Erik Skram, Herman Bang og Gustav Wied, har brugt historien.

Tre af tidsskriftets artikler har tilknytning til Frederiksborg slot; Meir Stein behandler forbillederne til motivet Mars og Venus på audienshusets portal, H. D. Schepeleyn gør i artiklen »Christian den Fjerde som Bygmester« op med Vilhelm Wanschers teorier om det store porttårn, »fangetårnet«, og endelig analyserer Povl Eller placeringen af N. F. S. Grundtvig på Constan-tin Hansens berømte billede af den grundlovgivende rigsforsamling.

Klaus Neiendam giver endnu et bidrag til emnet Holberg og Rom og konkluderer, at Holbergs ophold i Rom ikke havde sin betydning ved at komedieforfatteren dér mødte den italienske maskekomedie, men ved at han kom i nær kontakt med de jævne romere.

S. K. B.

Begrebet »Industrialisme« er, som en af initiativtagerne til projektet, Kristof Glamann, påpeger i forordet til »Industrialismens Bygninger og Boliger« nr. 1. »mangetydigt og udflydende«; – ikke alle sider af samfundets forandring efter 1850 kan samles under en overskrift som f. eks. »industrialisering« Glamann afgrænser imidlertid klart pro-

jektets arbejdsområde som: »Aksen fabrik-bolig (arbejdsplads-hjem)«, – dvs. det sociale og især det fysiske miljø, der har været knyttet til selve industrien: Produktionsbygningerne samt funktionærer og arbejderes boligmiljøer. Projektet er bl. a. inspireret af den engelske »Industrial Archaeology« men har heldigt undgået dette lidt misvisende ord. I blad nr. 1 redegør Marie Nisser først for bevaring og dokumentation af »industriminne« i Sverige, og ark. Jørgen Sestoft behandler den specielle industriarkitektur, som bl. a. var et resultat af dels byggetekniske nyheder, dels stilstrømninger med et ideologisk indhold. – Derefter belyser Ole Hyldtoft udviklingen af det sociale miljø i »Lægeforeningens Boliger« på Østerbro i forhold til byggeriets målsætning, en gruppe af arkitekter og historikere oplyser om arbejdet med et af landets bedst bevarede industriby-miljøer fra det sene 1800-tal: Horsens, og endelig introducerer museumsinspektør Poul Strømstad den registrering af danske fabrikker fra før erhvervstællingen 1935, der allerede nu er i fuld gang. I blad nr. 2 er hovedartiklen etnologen Anne Schlüters redegørelse for undersøgelser på Holmegårds Glasværk, – et eksempel på en industri, der dels rekrutterede sine specialister fra Tyskland, og hvor industrimiljøet dels ved sin beliggenhed i landmiljø udgjorde en enklave i samfundet med mange patriarkalske træk. – Desuden skriver 3 arkitekter om registreringen af Wessel og Vetts væverier på Østerbro, et rent produktionsanlæg i storbymiljø. Bladet indeholder desuden anmeldelser af relevante værker og undersøgelser. – Det er i øvrigt

meningen, at det skal virke som forum for alle, der beskæftiger sig med industri- og arbejdsmiljø, – hvad der forhåbentlig er mange, der vil.

P. D.

Friskolernes historie er emnet for Eilif Franks artikel i Friskolebladet nr. 5 1976. Han søger dels at placere friskolerne »som en uløselig del af de andre folkelige bevægelser«, og dels beretter han om indsamlingen af kilder til bevægelsens historie. De indsamlede arkivalier er af Dansk Friskoleforening blevet deponeret på Landsarkivet for Fyn, og en registrant skulle efter planerne foreligge i løbet af sommeren 1976.

S. E.

Spader fra Danevirke og Jelling er det mest hjemlige i det meget internationale tidsskrift *Tools & Tillage*, der udgives af Nationalmuseet ved Axel Steenberg, Alexander Fenton og Grith Lerche. Disse spader omtales på grund af deres kulstof-14 datering. Ellers fortsættes redegørelsen for irske pløjemetoder, og vi hører om den velkendte skotske skubbespade cas-chrom. De to sidste hefter (Vol. II, 3 og 4, 1974 og -75) bevæger sig også videre ud i verden. Her fortælles om arden i Oman i Arabien, hakker i Japan, indisk landbrug og om brødetts tilblivelse i Israel. Vi vender tilbage til arkæologien med gennemgangen af mellemeuropæiske plovskær fra jernalderen.

P. M.

Historien om en Hjørringdreng og hans virksomheder er titlen på et jubilæums-

skrift udsendt i anledning af, at det i 1975 var 75 år siden, Hjalmar Carlsen startede sin klichéfabrik, den der senere blev til firmaerne A/S Presse-Illustrations-Bureau (PIB) og A/S Carlsen Cliche og Offset. Historien om Hjalmar Carlsen, søn af redaktør og grundlægger af Vendsyssel Tidende, Vilhelm Carlsen og sønnesøn af Aalborg Stiftstidendes redaktør Emil Carlsen, får vi dels gennem hans egen dagbog, der i knap stil fortæller om hans ofte ikke så lidt hæsblæsende liv, dels gennem hans beretning om det gamle Hjørring, og endelig gennem hans børns erindringer. Der suppleres med korte rids af virksomhedernes historie, krydret med mange illustrationer fra PIB. Bogen er redigeret af Per Hjalld Carlsen, søn af Hjalmar Carlsen, og den giver ud over selve det biografiske indhold bidrag til pressehistorien og til kulturhistorien i mere bred forstand, det sidste gælder især afsnittet om det gamle Hjørring.

S. K. B.

Folkekunst til søs er den vigtigste nyvinding i Årbog 1974–75 fra Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Det drejer sig om to store artikler af Hanne Poulsen om gallionsfigurer. Men der er meget andet godt i disse årgange. I en redegørelse for skibsmåling i Danmark belæres man om, hvad der menes med den velkendte angivelse af skibets størrelse i læster. Vi hører også om skibsbygning i 1700-årene og om kinafart. Og så er der en ren sørøverhistorie om en dansk fregat, der blev overrumplet ved Afrikas kyst og siden spredte skræk blandt spaniere i latinamerikanske farvande.

P. M.

Indførelse af tandlægeeksamen i 1873 er skildret af Annette og Mogens Thøgersen – hun tandlæge, han historiker – i *Tandlægebladet* 1973:77, s. 962 ff. Tog det lang tid for de almindelige læger at skille sig ud fra barberere og lignende bestillinger, så viser artiklen, at endnu omkring 1870 kunne der rejses megen kritik mod udøverne af tandlægekunsten herhjemme. Der eksisterede ganske vist en tentamen for de, der ønskede at praktisere som tandlæger, men den synes efter en henvendelse til Justitsministeriet at dømme hverken at have givet sikkerhed for »at den Examinerede er i Besiddelse af den almindelige Dannelse« eller »den nødvendige Fagkundskab og tekniske Dygtighed«.

Sølvplet vandt stort terræn, efter at man i første halvdel af forrige århundrede blev i stand til at forsøve ad elektrisk vej. – Som nr. 3 i rækken af Kalundborg og Omegns Museums skrifter giver Chr. Waagepetersen ud fra Københavns vejvisere og Illustreret Tidende en fortegnelse over københavnske fabrikanter inden for sølvpletindustrien indtil år 1900. Fortegnelsen er tænkt som et hjælpemiddel til bestemmelse af sølvpletarbejder i Danmark. Den bør – for fuldt ud at kunne opfylde sit formål – suppleres i tid og rum. Vedlagt skriftet følger i facsimile to kataloger fra firmaet H. C. Drewsen. Skriftet kan købes for 17 kr. gennem Nationalmuseet.

S. K. B.

De sejlede ikke. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1976. Udover årsberetninger fra foreningen og museet

indelolder skriftet i år en artikel om skibs- og skibsværftssabotage i Danmark under besættelsen. Det er første gang overhovedet, at dette emne bliver behandlet. Artiklen er skrevet af major J. P. Jensen, nu pensioneret, men under krigen aktiv, bl. a. som kontaktperson i Ålborg for S.O.E. (Special Operations Executive). Forfatteren har valgt at belyse emnet ved – hvor det er muligt – at sammenholde de officielle rapporter med øjenvidneberetninger og med beretninger fra de folk, som udførte sabotagerne. På grund af årsskriftets begrænsede omfang (54 s.) har der kun været plads til at omtale ganske få sabotageaktioner. Men til gengæld drejer det sig om aktioner mod nogle af de for tyskerne vigtigste havne og værftsbyer. Som afslutning bringes et par vurderinger fra den tyske og engelske marine angående skibs- og skibsværftssabotagens betydning for krigsførelsen.

O. F.

Befolkningen i Espergærde i Nordsjælland fra 1850 til 1911 er analyseret af museumsinspektør Birte Stig Jørgensen i Saga, 1973–74 s. 7–15. Saga udgives af Helsingør kommunes historiske samling. Grundlaget for undersøgelsen er folketællingerne, og det kan bl. a. påvises, at en almindelig udbredt mundtlig tradition langs Øresundskysten, der går ud på, at man hentede sin kone »hinsidan«, ikke har hold i virkeligheden. Der var et ret betydeligt svensk indslag i Espergærdes befolkning, men giftemålsvanerne synes stort set de samme her som i det øvrige land, at man giftede sig med piger fra sognet eller fra nabosognene.

Bidrag til Slagelse bys historie udkom i 1875 som den første samlede beskrivelse af den vestsjællandske købstads historie og blev offentliggjort i den lokale »Slagelse Avis« og som særtryk. Forfatteren, Fr. R. Friis (1836–1910), kendt for et omfattende kulturhistorisk forfatterskab og som den, der fandt originalmanuskriptet til »Jammersminde« i Østrig, fremlagde i det lille skrift en lang række kilder til Slagelses fortid, bl. a. aftrykkes nogle senmiddelalderlige gildeskråer. Denne publikation er fornylig genudsendt, og Rich. G. Nielsen har forsynet Friis' skrift med nogle tillæg, dels om forfatteren, om Slagelse for 100 år siden og kort om håndværkslivet i den gamle købstad. Variation i papirtype og forskel i sats markerer overgang fra Friis' skildring til Rich. G. Niensens kommentarer. Bogen kommer ikke i boghandelen, men kan rekvireres fra Slagelse Centralbibliotek for en pris af kr. 25.

Peter Beck: Ung mand fra Sundeved (1975) er en fortsættelse af *Dansk dreng i Sundeved* (1973), tidligere omtalt i dette tidsskrift. Udgiveren, *Historisk Samfund for Sønderjylland* nævner i en forbemærkning, at denne bog medtager ting, som måske bedre kunne have været placeret i første bog. Tiden er dog især årene lige før Genforeningen: Erindringer fra dagliglivet oplevet og fortalt uagtet begivenhederne i Den store Politik. Man kan ikke se af bogens titel, at de sidste kapitler rummer nogle underholdende minder fra studietiden ved Universitetet i København. Akademikeren Peter Beck fremstår mere bevidst sønderjysk end vi oplever ham gennem barndoms-

minderne, der får lov til at virke umiddelbart på læseren.

S. C.

Messe og marked med undertitlen: Det landskendte Klipleve marked hed en lille bog, nuværende seminarielektor dr. phil. H. V. Gregersen udsendte i 1955. Her berettes om det tidligere store marked i Klipleve, om Skt. Hjælper og om det nærliggende Søgaard gods. I centrum for fremstillingen står naturligtvis det miljø, der knyttede sig til de to årlige markeder i Klipleve, om foråret i april, om efteråret i september måned. Her væves ind i skildringen af markedets funktion i det slesvigske handelsmønster talrige kulturhistoriske træk hentet fra amtsregnskaber, godsarkiver og retsakter samt fra nyeste tid mundtlige erindringer. Fremstillingen, der ledsages af udmærkede illustrationer, er ligefremt fortællende og det er i den henseende sigende, at et nyoptryk i 1974 er udsendt på »Folkeligt forlag« i Haderslev.

H. V. Gregersen fortsætter med »Messe og marked« på smukkeste vis den tradition for kulturhistorisk historieskrivning, der herhjemme har fundet sit fornemste udtryk i Hugo Mathiessens forfatterskab. Den lettilgængelige form forbindes ligesom i Hugo Mathiessens bøger med et videnskabeligt apparat, der både kan være en håndsrekning til den interesserede lægmand og det nødvendige redskab, for den, der i videnskabeligt øjemed skal bruge H. V. Gregersens bog.

Mondul. Udgivet af Føroya Fornminnisvín, Tórshavn, kr. 30. Det er blevet lettere at følge med i, hvad der

sker indenfor færøsk kulturhistorie, efter at museet i Tórshavn er begyndt at udgive et lille skrift, der i format og udstyr lægger sig nær op ad vort hjemlige Skalk. Starten skete i 1975 og førtes frem under navnet: Mondul, der er betegnelsen for håndtaget på den gamle færøske håndkværn, men senere overført til svinghjulet på motorer. Det man ville sætte igang, var en nærmere kontakt mellem museum og befolkning, og det sker ved korte orienteringer om museets arbejde eller ved efterlysninger af genstande, billeder og beskrivelser, men også ved selvstændige behandlinger af blivende værdi.

I hæfte 2, 1975 findes således en redegørelse for det færøske museums opståen og virke og en karakteristik med vedføjte bibliografi af museets mangeårige leder, Sverri Dahl. I samme hæfte giver Knud Krogh en beskrivelse af de skiftende kirker på Sand.

De vigtigste bidrag i hæfte 3, 1975 skyldes arkæologen Arne Thorsteinson og behandler den færøske byggeskik. I »Budstikken« 1963 havde Bjarne Stoklund taget fat på problemet i sin behandling af det færøske forråds-hus (»Den færøske hjallur«) og den suppleres nu ved en analyse af det stenbyggede forråds-hus, gróthúset. Thorsteinsons andet bidrag er analysen af en teknisk detalje ved det færøske hus' tømmerkonstruktion, af væsentlig betydning for forståelsen af færøsk byggeskiks alder og sammenhæng med husbygningen iøvrigt i det nordatlantiske område. Både i dette og i det foregående hæfte har etnologen Jóan Paullí Joensen fremdraget vigtige træk til belysning af det færøske samfund dels optagelsesskikke ombord på de færøske

fiskeslupper, som han nylig har skrevet disputats om, dels skikke i forbindelse med frieri.

De hidtil nævnte bidrag skyldes alle fagfolk. En af tidsskriftets opgaver er som nævnt at få indsamlet stof fra læserne. I hæfte 1, 1976 efterlyses skoleminder, og der gives den første prøve herpå fra den lille ø, Mykines, for 50 år siden. Der fortælles ikke blot om skolegangen, men også om skolebørnenes deltagelse i bygdens arbejde.

De hidtil udkomne fire hæfter har et så alsidigt og interessant indhold, at man med forventning ser frem til fortsættelsen.

H.R.

Från Borås och de sju häraderna 1974/75 er en alsidig lokalhistorisk årbog fra den sydlige halvdel af det langstrakte Älvsborgs län, der tillige er en væsentlig del af landskabet Väster Götland. Årbogen meddeler f. eks. et bidrag om maleren *Sixten Lundbohm i Borås Museum* og et essay af interesse for folkelivsforskere om strykning, *Gnida, Stryka, Pressa, Glätta* med gode illustrationer fra en privat udstilling på museet i Borås. Olof Langlets artikel om *Salpetersjuderiet och Salpetersjudarna* berører krigshistorie, administration og landbohistorie, ligesom den bidrager til samfundsbeskrivende discipliner som demografi og sociologi. Langlets sammenligninger med andre landsdele og ikke mindst Skåne gør denne oversigt nyttig. Krigshistorie er også *Krigsfanger i Borås*; her møder vi problematiske danske krigsfanger fra Store nordiske Krig. De danske fanger synes at have været gode til at forlokke byens kvinder til at yde hjælp

til flugt, – de kunne jo i modsætning til russiske og sachsiske fanger gøre sig håb om at nå hjem. Men desuden kan min læse om fangernes indkvartering, kost og omgang med byen, som det afspejler sig i magistratens protokoller, rådstuerettens og kämnärsrettens dombøger samt kirkebøgerne.

S.C.

Fortidsmindesmærkernes bevaring har i Norge været drøftet og praktiseret siden foreningens årbog udkom for første gang i 1845. Det er stadigvæk en inspirerende og nyttig bog at læse. I årgang 1973 drøfter Robert Kloster baroniet Rosendals bygningshistorie og haveplan, og Birgit Astrup den for alle oslofarere velkendte stortingsbygning. Velkendt udefra, men her føres vi også ind i bygningen og får god besked om konstruktive enkeltheder, udsmykninger, inventar o.s.v. Årbogen for 1974 er måske endnu interessantere, fordi den tager fat på så mange aktuelle emner, men nævnes skal dog først et bidrag til fortidsværnets ældste historie i Norge (af Einar Wexelsen). De aktuelle bidrag er sådanne som Tschudi Madsens om restaurering og antirestaurering, selv om redegørelsen holder sig til engelsk forhold i 1800-årene, og Ina Bacher Flokkmanns om Prestegårder – fortid, nåtid og fremtid, hvor man i Norge har samme problem som her i landet med bevaring og benyttelse af de gamle, alt for store præstegårde i nutidsbrug, samt de 3 forfattere Lars Fasting, Herman Krag og Jarla Øyasæters om nybyggeri i ældre bystrøg et problem som er mindst lige så aktuelt i Danmark.

H.R.

Lokalnavne i kulturhistorien er et emne, som behandles i Agder Historielags årsskrift nr. 52 (1974) ud fra et konkret eksempel. Med lokalnavne menes først og fremmest det, som vi ville kalde marknavne, der »hadde på en eller anden måde tilknytning til livet på gården ved å fortelle at her skulle linet (hørren) dyrkes, kuene melkes eller grensen mot naboen gå«. Forfatteren fastslår disse navnes hurtige forsvinden i nutiden. »De gamle navn har ingen kontakt eller forbindelse med moderne maskinelt jordbruk«. Derfor er det vigtigt snares muligt at få navnene samlet ind og præcist stedfæstet på kort eller billeder. Og dette er jo lige aktuelt og lige vigtigt for danske forhold. Artiklen er en god hjælp og inspirationskilde for den, der vil gå i gang med en tilsvarende opgave.

H.R.

Middelalderens bysamfund og de problemer, der rejser sig ved studiet heraf, behandles af Thomas Hall i Fornvännen 1974/4 i en omtale af en ny bog af Edith Ennen (*Die europäische Stadt des Mittelalters*. Göttingen 1972). I 1953 udsendte hun sin første bog om emnet (*Frühgeschichte der europäischen Stadt*), hvor hun sammenfattede og kommenterede den omfangsrige litteratur om problemet væsentlig ud fra samme synspunkt, som Pirenne havde hævdet. Den nye bog går videre og tager nye synspunkter op også af væsentlig betydning for dansk kulturhistorie. Bogen får en overvældende fin kritik i omtalen: »Ingen medeltidsforsker kan – vilken disciplin han än företräder – lämna den oläst«.

H.R.

Sammenhængen mellem jysk og mellemsvensk kunst i 1100-årene drøftes af Ulf Boëthius i Fornvännen 1975/1 i en gennemgang af den husformede gravsten med relieffornamenter, der lages over den hellige Botvids broder Björn i Botkyrka. Til belysning af gravstenen inddrages de gyldne altre og jyske stensulpturer samt de to – formodentlig – danske husformede skrin fra Bamberg og Cammin. Påvirkningen er sket fra Jylland østerud, men har dog ikke været udelukkende ensidig, et forhold, som A. Tuulse har været inde på i sin bog: *Romansk kunst i Norden* (1968).

H.R.

Tekstiler fra tyske fyrstegrave i middelalderen er en forskningsoversigt i Fornvännen 1975/1 af den svenske tekstilforsker Agnes Geijer ud fra en række publikationer fra 60erne og 70erne med Sigrid Flamand-Christensen som gennemgående forfatter. Sigrid F. C. vil være kendt for sit store værk om de danske kongedragter på Rosenborg (1940). Senere kom hun til München og blev gift Müller. Efter 2. verdenskrig lykkedes det hende at få udbygget et særligt tekstilkonserveringsatelier ved Bayrisches Nationalmuseum, sådan at hun varetager de vigtige og uhyre vanskelige opgaver, der rejste sig af undersøgelsen af pave Clemens 2.s urørte grav i domkirken i Bamberg og af de måske endnu vanskeligere opgaver, der forelå ved behandlingen af tidligere fremdragne tekstilfund, f. eks. det såkaldte »Bamberger Gunthertuch« en enestående billedvævning, anvendt som ligsvøb for Bambergerbiskoppen Gunther i 1065 og udtaget af kisten i 1830. Agnes Geijer gør udførligt rede

for de forskellige undersøgelser og deres resultater, og hun fastslår som et uomgængeligt krav, at »om en undersøgning av dylika gravfynd skall kunna ge positivt resultat är det nödvändigt att den vetenskapliga bearbetningen sker i laborativt och jämsides med de möjliga konserveringsåtgärder som bör utgöra ett led i forskningsuppgiften i dess helhet«. – Det er vel værd at mærke sig. Vi har tilsvarende problemer her i landet.

H.R.

Nils Månsson Mandelgren (1813–1899) er en interessant figur i det store persongalleri, der befolker kulturhistorien i forrige århundrede, hvor så mange kulturelle institutioner og samlinger bliver til takket være deres selvopofrenhed og ofte af samtiden lidet påskønnede arbejde. Sin biografi fik Mandelgren i 1972, udførligt omtalt i en anmeldelse af Bengt Jacobsson i *Rig* 1975/2, hvor han beklagede, at der gjordes for lidt ud af hans arbejde i felten. Det har han nu rådet bod på i *Rig* 1975/3, hvor der gives en udførlig redegørelse for hans uddannelse, hans kultursyn og hans indsamlingsmetoder og resultater. Hans tanke var at give en oversigt over hele den svenske kulturhistorie i et vældigt billedatlas. Kun en brøkdel heraf udkom, men det indsamlede materiale befinder sig nu i Folklivsarkivet i Lund.

H.R.

Bygd och Natur, det svenske tidsskrift for hembygdsvård bringer i kortform ofte interessante oplysninger og billeder. Fra årgang 1975 skal nævnes Ta-

ge Ekelöfs om mærkelige træer (Vårdträdet-lyckobringaren). Også fra vort land kendes sådanne træer, hvortil en eller anden forestilling knytter sig (kludeeg; træer hvori sygdommen er sat væk; træer der beskytter mod ildebrand o.s.v.) En anden er Anette Rosengrens omtale af Nordiska Museets udstilling om de svenske statare (landbrugsarbejdere) med nogle glimrende billeder, og endnu en artikel af Ekelöf om julelys. – Men *Bygd och Natur* udgiver også en årbog, der i 1975 har fået titlen: *Minnesvård*. Her fortæller en række forfattere om, hvordan man kan være med til både at bevare kulturtraditionen og føre den videre. Her kan hentes mange gode idéer for danske kulturhistorikere. Lad mig blot nævne et par af artiklerne: Att foto-grafera närmiljön. Ett nöje som också är till nytta. Og: Gör det själv – motivation för dokumentation av vardagen. – Titlerne taler for sig selv.

H. R.

Bygningsfredningsåret 1975 har sat sine spor mange steder. Hembygden 1975 (*Årbok för Dalslands Fornminnes och Hembygdsförbund*) tager i tre af sine bidrag udgangspunktet i bevaringen af gamle bygninger og miljøer, nemlig: Låt husen leva, der i alt væsentligt er en billedkavalkade ligesom Peter Josephsons fra den lille svenske by Åmål samt i Olof Ljungs redegørelse for bevaringen og restaureringen af et gammelt dalslandsstuehus (En dalslandsstuga räddas) En anden bevaringsopgave beskrives i Gunnar Drouges artikel om »Dalsländska ortnamn« med tolkninger, der ofte bliver hele

små afhandlinger udfra forfatterens store lokalkendskab.

H. R.

Varbergs Museum har gennem mange år udsendt sin årbog, altid med bidrag af interesse for danske læsere og forskere. Bidragene i 1975 omhandler Värö præstegårds bygningshistorie, skibsportrætter, laksefiskeriet ved Halland m. m. og det betydeligste: Niels-Arvid Bringéus' Hantverkarsviten i det sydsvenska bonadsmåleriet. Mens hoved-

parten af disse malede vægdekorationer på papir eller lærred har bibelske motiver, findes der ret mange med billeder af forskellige håndværk. Bringéus gennemgår materialet og ser det i belysning af de forlæg, der kan hentes fra Danmark og Europa iøvrigt, hvor traditionen for afbildning af håndværk og håndværkere kan følges tilbage til middelalderen. Gennemgangen kaster således også lys over danske håndværkerbilleder.

H.R.

